

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S-D. P. 13

Coll. No. 327

Title Bhalla Dipika

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 327 Subject : Pāṇva mīmāṃsā

Title : Bhalla Dīpikā

Author : Khanda Deva Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : V.5.3.89

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 10.1" by 4.3" Extent : 125 foll.

Language : Sanskrit . Script : Devanāgarī

Remarks : —

भा. २७
१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथातः ॥ देवेषु प्रमाणावेकस्मिन्नेति न रूपिते संप्रतिशेषे निरूपिते शेषत्वापरपर्यायसंगत्वेन निरूप्यते ॥ भिन्नानां च तत्समवेति नाभिन्नानां मिश्रितं निरूप्यते ॥ तत्र हेतुत्वापेक्षयापि रव्यकर्मणा मिश्रितं ॥ गणिना वेन पूर्वोक्तं निरूपणास्य हेतुतातयापि अंगत्वे सामानाधिकरण्यात् न हेतुतामात्रायेव संगत्युपेयत्वावच्छेदकावच्छेदेन तदसत्त्वेपितकश्चिद्विरोधः ॥ अंशश्च हेतुत्वसंगतिरस्य तु तस्य संगतिरूपगामित्यपि बाधोध्यम् ॥ अंगत्वमेव बाध्यायाथोऽंगत्वं त्वर्थात् तस्यैव श्रुत्यादिषु प्रमाणावेव अतिरेशप्रमाणाकस्यैवाविवायेत्वात् तद्विधानेनैकप्रकारेणैकविचार्यते ॥ अंगत्वतस्तस्य शेषयश्चकतावच्छेदकं ॥ अंगगितयोरेवच्छेदकं ॥ श्रुत्यादीनि वस्तु ॥ अंगत्वे प्रमाणा निमित्तयोर्विरोधे बलावलां विरोधश्चैकस्मिन्नास्तीत्यादि ॥ शेषः ॥ ॥ इहाद्यं प्रकारं यं निरूप्यते ॥ यदेव हि अंगत्वतस्तस्य शेषयश्चकतावच्छेदकं नान्यतस्तत्रांगत्वं नामपाराधं तच्च यदुद्देश्यं रत्नकृतिकारकत्वेन विहितं यत्तत्त्वं तदंगत्वं स्वर्गोद्देश्यं

परार्थकत्वं

वत्तुपुरुषद्वयौ पागानुहलायां कास्त्वनेन विध्यव्याच्ययागोलसरासमन्वयाप्रधानोद्देशप्रवृत्तपुरुषद्वयौ प्रयाजाद्यनुहलायां प्रयाजारेः कारकत्वेन विध्यव्याच्यप्रयाजासवपिसंख्यागुणकर्तृकालरेशश्च यथागुद्देश्यके पागानुहलद्वयौ करणत्वकर्तृत्वाधिकारत्वाकारकत्वेन विधेयत्वाद्यागांगत्वाविधातः ॥ यस्मिन्नेव संबन्धसामान्याभिधानेपि कारकत्वस्य पर्यायसामान्याव्याप्तिः ॥ निमित्तस्य चात्रापि नोपिकास्त्वत्वाभावाद्योगत्वा यन्निमित्तस्यानुष्ठापकत्वाख्योद्देश्यत्वेपि रक्षितत्वाख्योद्देश्यत्वाभावाच्च न यागस्य निमित्तगत्वं लक्षणं तादृश्यास्योद्देश्यतायाविवक्षितत्वात् ॥ उद्देश्यतापरैर्नैव चकर्मकारकत्वाभावात् ॥ यदेतदिति ॥ रत्नपरं रत्नस्यैव रपि यागकृतिकारकत्वांगत्वप्रसक्तौ विधेयत्वं तेषां चास्य न क्वाप्यव्याप्तित्व्याप्रीनयाको सुमेविस्तरः ॥ एवं वयमेतदन्तस्तस्यैव यागादिभावनादिप्रतिपत्तिर्भाक्ताः ॥ अंगत्वव्यवहारः शास्त्रे ॥ यद्यपि च नैव शेषमंगत्वं श्रुत्यादिप्रमाणावेव कारकत्वमात्राभिधायित्वान्नृतीयादेः तथापि यत्तदर्थं स्वर्गोद्देश्यरत्नतदुद्देश्यकत्वं

भा. २
२

संस्कारिना कृतिरा स्यात्तात्कारकत्वे ततो यादेः विध्यन्वपि त्वं विधिपरसमन्वित्वा हासरावि
 चिह्नं विशिष्टं भावनां विरचय्यो द्विशेषाणां न्यपि विधत्ते इति रावेणामुदेष्यत्वेन विधेयत्वे
 न वा विध्यते यः अतएवो गत्व च्छेदको भूत परार्थेतराणां प्रमाणांतरं ता प्रसिद्धा वी पत
 द्वेककारकत्वस्य श्रुत्या रिगस्य त्वान्नेषा मंगत्व प्राप्ता माप्यवधारः ॥ ५ ॥ गुणायद्यपि
 पारार्थ्यमंगत्वेन चापि न यागा ईले स्यता समानपरश्रुत्या यागा ईरेव भावना भाव्यत्वेन
 तस्य स्वर्गो देशेन विहितत्वा भावात् विधेः प्रवृत्तिस्वरूपोपपत्त्येनैव लिङ्गं धेतया दृष्ट साध
 नत्वाना सौयकत्वात् आसौयकत्वे पिवा भूमप्रमा साधारण्येनेष साधनत्वा ज्ञानस्यैव का
 रणात्पादेष साधनत्व सिद्धौ प्रमाणा भावात् स्वर्गकामपरस्य सुखीकाम प्रायश्चित्तं क
 र्णरिति वत्वेन परत्वारिनाप्युपपत्तेन भाव्य परत्वा वश्यकता अतो यागा ईरेनैल स्यत्वे ॥ १ ॥
 वस्तु उपकारत्वमेव शेषत्वे तर्पण्यकारकेशे सत्व व्यवहार भावात् तच्च श्रुतिरिति
 वाक्यरूपप्रमाणात्रेयगम्यमेव अतएव वाद्या ईरेव स्यात्तागा ईरेण स्यावच्चाता ईरे स्य

गम
२

रस्योपकारकत्वनया शेषत्वोपपत्तिरिति तेषा मेव तत्त्वमिति प्राप्तेत्य रर्शनाद्येकवाप्रे
 सागा ईरे संस्कारस्य उतं नो गत्वा संभवे पि श्रुतिवाक्याभ्या मंगत्व प्रतीतेस्तदुल्लेखेनैवोपकार
 कत्वनया शेषत्वोपपत्तिरिति तेषा मेव तत्त्वमिति प्राप्ते नोपकारकत्वं शेषत्वो गोरोहन रथ
 नपुनो रपि प्रमा यनवा जिनयागा गत्वा यन्नः अपितु पारार्थ्यमेव अपकारकत्वेनैतत्
 यकारस्यैव सत्वेनोदेष्यता नतु तस्येति नत ईरेण्यपकारकेशे सत्व व्यवहारः तर्पि श्रुत्या रिष
 रप्रमाणा गम्यमिति वस्यते अतश्च वाक्याद्या गोपि फलो गंत या हि पद्यपि विधेः स्वरूपयो
 ग्यतयेव प्रवृत्त्यनुहेलेत्वे लिङ्गा वागम्यते तथापि कदा विदपि प्रवृत्त्यभावे विधिवे पश्चाप
 तैरवश्यं कदाचित्पामवितव्यं तदा चेष्ट साधनता ज्ञानविना तर्से भवात् स्यवत्साधका भावे
 भ्रमत्वा योगा रिष साधनत्वेता वद्यागस्य विधिबला र्वगम्यतो ईरे विशेष साधनत्वं च स्व
 र्गकामा रिष रसमन्वित्वा होरा रिश्यागस्य स्वर्गा धंगत्व सिद्धिः एवं फलस्यापि मोक्षपुरु
 षां गत्वा मोक्षात्त्वोत्सर्गा तो विधिवशात्कामना वशा रोत्मने परवशा च्छेदकैर्न वा प्रमाणा स
 त्वेन न्यः अत्रो गत्व व्यवहारो भाङ्ग इति तु ध्येयमा पुरुष पुनः कर्तृत्वा रिना यागाद्युदेष्यक

भा. २
३

कृतिका स्वत्वाद्वाक्यारेवतरंगमित्यविवाहमेवतेषां। तरेवेनिरूपितेऽगत्वेऽनुसारादिनिवृत्त
प्रमाणानामुक्तं। अत्रश्रुतिर्नामागत्ववृत्तकीभूतोऽदृश्यताकृतिकात्कृत्यागत्वतस्मात्प्राधान्ये
नवाचकशब्दे। सवादितीयाततीयादिविभक्तिरूपः। तरेतनिष्ठातजादिव्यावृत्त्यर्थप्राधान्ये
नेनेति। तस्यकारकत्वविशिष्टद्वयवाचित्वेनप्राधान्येनकारकत्ववाचित्वाभावात्। अतएव
प्रोक्षिताभ्यामुक्तत्वेनमुसलाभ्यामवहंतवागो। पतावचरत्स्य। रोवाक्यीयएवविनियो
गोनश्रौतः। तत्रद्वितीयाउद्देश्यत्वपरासतीप्रोक्षणादेरंगत्वहेतुः। वस्तुतस्तुर्दृष्टितत्वात्
याउद्देश्यतायास्माध्यतामात्रवाविरितीयाध्यात्मत्वाभावात्तत्रापिनमुख्याश्रुतिः। अ
पितुमात्रएवतत्रश्रुतिव्यवहारः। दृष्टितत्वांशेनसूत्रांगीकारात्। अतश्चोद्देश्यताप
रमपिनैवलसूत्रेण। एवंषष्ठाएवपिकारकत्वशक्तत्वाभावाच्चित्त्वव्यवहारोभाक्
एवाएवंप्रतिपिबिभक्त्यालसूत्रायैवकारकांतरप्रतियाएनेतत्रापिवाक्यीयएववि
नियोगोनश्रौतः। एवंसमानपरश्रुत्यादिषापिदृष्टव्ये। तरेचंश्रुतेर्विनियोजकत्वेत
द्वितीयाधिकारोनेवासिद्धधुनागोणमुख्यसाधारणश्रुतिविनियोगोपयोगीश्रुतांगित

पोरवच्छेदकविवाहः। त्रिपतोर्दर्शपूर्णमासयोर्वीहीनवहंतित्वाज्यमुत्पुनातीत्याएपत्राज्यो
षधसान्नायसंवधिनः। तस्काःश्रुताः। तेषुकिंस्वसाधारणमेवद्वीतविधावुद्देश्यतावच्छे
कउताज्यादिवायेनाएवमन्यत्रापीतिविवाहः। अत्रनतावश्रुतेर्वीहित्वादिक्मेवोद्देश्यतावच्छे
कं। आनर्थक्यपत्तेः। अवद्यातप्रोक्षणादिच्यतिरेकेणापिद्वीहित्वावाच्छेदनादेर्जीयमान
त्वतापवेधनायनश्रुतोनवसाधिकरान्यायेनवीहित्वाविवशयाअपूर्वसाधनत्व
लसूत्रायाआवश्यकत्वात्तत्रफलप्रत्यासन्नत्वादेकत्वात्तदुपकारकेपुनःप्रयोजकश
क्तिमत्त्वाच्चपरमापूर्वस्यतत्साधनत्वमेवप्रदृश्यवृत्तकेलिसंवधेनलक्ष्यते। अस्मिन्वाग्ने
यादेस्तत्प्रत्यपिसाधनता। अतएवनवादिनयमन्यायोपि। अतश्चोद्देश्यतावच्छेदकस्य
सर्वसाधारणत्वात्तज्यादिष्वप्यवद्यातरेऽसंकरः। नवप्रतिनियतनिर्देशात्तद्व्यवस्था। तज्या
त्वेर्वीहित्वादिचिवशयाआवश्यकतेर्जीवारादिष्वनायनेतिप्रप्रोपघपिविधिरविशे
षप्रवृत्तः। स्यान्नथापिरक्षयत्वेनिघमविधित्वाद्यवाधनुतेधेनविशेषेन्यवस्थाप्यताकि

मुत्तमसंज्ञेऽपि विशेषप्रवृत्तएवावीह्यारियरेप्रत्यासत्त्याऽग्नेयाद्युत्पत्त्यपूर्वसाधनत्वस्यै
वत्कृत्यत्वात्तस्याप्यनिवृत्तिप्रकारत्वेनधर्मप्रयोजकत्वोपपत्तेरानर्थक्यभावेनतरे
तिक्रमकारणभावात्परंपर्याफलवत्त्वाच्च। अतोवीहियरेनवीहि साध्यनिधानिआ
ग्नेयाग्नीषोमायै इत्येतत्पूर्वोक्तविषयकार्यतानिरूपितयागारिनिष्ठकारण
तासमानाधिकरणकार्यतानिरूपितप्रदेयपुत्रतिभूततेदुलारिरूपव्यापारकसाधन
तासामाश्रयत्वस्यैवोदेष्यतावच्छेदकत्वेनविवक्षितत्वान्नाज्यादिषुप्रसंगः। अत्र
चापूर्वत्रयस्यैकानुगमकाभावेपि एकपक्षोपासनाद्व्याकुलभेदः। तत्रद्यापारकसाध
नताएवविवक्ष्यते। ननुसाधनतावच्छेदकादीमपि। तेनयागत्वपुरोडाशत्ववी
हित्वाद्यभावेपिनसतिः। यथाववीहियवयोःकारणताभेदेपिपवसाधराण्यतया
कौस्तुभेदिसुतरात्तत्रतत्रनवमाशेकोयपारपिप्यते। इत्येवमृशयूरासामयोःस्यप्रश्न
केपालानिचतिरशुभ्यापनुक्रम्यतानिबैरशयहायुधानीतिश्रुतेतवाक्येनरशा

योजनसंयोगात्सदर्थमेव नोद्यते

श्रीगुरु

४

१५

नामापिइत्यागांयज्ञसाधनत्वेनविधानादुत्पत्तिश्चिच्छिष्टपुरोडाशाद्यवरोधेनवसाचाद्यागसा
धनत्वायोगांशेष्ववतारात्तत्रैतापूर्वसाधनीभूतइवसाकांक्षशक्यक्रियात्वावच्छिन्नोर्ध्वेनइव्यागिनि
धीयते। स्योनोर्ध्वतोत्पत्तिरिविशेषविनियोगास्त्ववमुत्पत्तानुवाराश्रितेनतेनप्रत्यक्षविधिनातृतीया
श्रुतिसहकृतेनस्फादीनांविशिष्टविनियोगाद्यज्ञाप्रुधवाक्यमेवैकंश्रुतविधिकं वैश्वो
पवधमनुवाक्यं॥ बहूनामनुवादानां वैय्यप्यात्॥ अस्यवयवायुधानिसंभवतीत्येतद्विध्यर्थ
वोरत्वेनसार्थकत्वात्॥ तस्मादुधननमात्रजन्यव्यापारकप्रकृतापूर्वसाधनताश्रयत्वमेवो
धननपदेनलक्षयित्वातदुरेश्येनैवस्फादिविधिः॥ अथैकत्वे। ज्योतिष्येमेऽत्ररुणायोरक
रायन्यायिंगाद्यासोमंकीर्णातीतिश्रुतं॥ तत्रारुणशदेरुणगुणवचनोरुणालज्जातिव
चनोवा॥ ननुविशिष्टव्यक्तिवचनः॥ तृतीययावशक्येस्यैवकरणत्वमुच्यतेनउतरेथेइ
त्यलक्षणा। दावाद्यर्थोपि तत्रैवसामानाधिकरण्येनान्वीयतेनउतरेथमपि व्यक्तित्वलक्षणा॥

इत्युपपत्त्योक्तकर्मनिमित्तमस्यात्

अव्युत्पापने। पृथग्वैवे सति गुणवचनानामप्रपतोतावचनानि तवन्तीत्याद्यनुशाप्र
 नोपपत्तिस्तथाकोऽस्य भेदः। अथैव हायन्यारी नोतु ब्रूवीहिला रवयवा र्यविशिष्टान्य
 पदार्थस्यैव स्वशक्तिरिति श्रौतः। अन्यपदार्थेय इदं यस्मिन् सरोतिबुद्धवः। नैव इव
 स्यैवेनैव यदेन विविधं स भवेत्तरेण विधानानुपपात्रवे प्यर्थं वेति वाच्ये। उमयोपे गय
 स्वदेने विहितविधानाभावात्। गुणांतरपरत्वेन सार्थक्याव। शक्यते तत्रापि अरुणा
 ग्रायेन लसणापि नेति वक्तुं। समासानुशासनस्य मतुवाद्यनुशासनवदुपपत्तेः। इ
 व्येपार्थिकगुणसंबंधोपपादनं प्रमाणांतरप्रमित इव मा रायोपपादनीयमिति
 न कश्चिद्विरोधः। तद्विरुद्धास्पयोग्यत्वेपि कारकत्वेन अव्यक्त्यनस्य वाक्यीयः
 व्याघ्रवृत्तस्यायोगाद्युत्पन्नत्वेपि वामूत्रत्वेनाप्योग्यस्य वाक्यीयक्रियाद्वयायोगात्ततो
 विधित्तस्य प्रकारात्पित्तश्रुतानुमितैकदेशनिष्पत्तेन वाक्येना रूपाया प्रकृता पूर्वसा राम
 धनीमूत इव परिच्छेदमावपेदित्वाकारकेण प्राकरणात् सर्वे इव्योगत्वमिति प्राप्तेन य ५

गपताज्ञानं शब्दबोधहेतुरपि तु अव्योपतानि श्वपस्य प्रतिबंधकतामात्रं। अतश्च प्रतिवेच
 काभावसत्वे आरुण्यस्यापि क्रियानुपबोधोपपत्तेयश्चाद्यव्योपतागवे वराणाया मारुण्यस्य
 यार्थिक इव्यसंबंधोपपत्तेन ततो विच्छेदशंक्या। अतश्च वृत्तमत्तसो मन्त्रया रूपाया
 रिसकलकारकविशिष्टभावनाविधानोतरं कृपस्य सोमसंबंधवेलाग्रा मारुण्या रित्ति
 कस्य मत्वर्धलसणाया क्रयसंबंधावगतो यश्चाद्विशेषणविधित्रयकल्पनया तेषां त्रयो
 गत्वावगमे जाते पश्चात्परिच्छेदकी भूत इव्यधये सार्थायार्थिको रूतैकहायन्या परस्य
 रंविशेषणविशेष्यभावमात्रेण संबंधो इव्यविशेषसंबंधश्चेति इव्ये। अतश्च पुनः
 क्रयसाधनी भूतैकहायन्यामेव निवेश आरुण्यस्य नतु वा सप्रभृतिषु क्रय इव्येतरेषु न
 वयवेसु वसोमप्राप्ति साधनक्रय इव्यत्वा विशेषात्पु स्याशंका। तेषां क्रयोतर इव्यत्वा
 तमित्राहिगुणा स्त्रकेपा नवविक्रैः क्रयतिवरा दुस्तति शसु इव्यावरोधेपि इव्योतरनिवे
 शसंभवः। एक इव्या नतस्यैव विक्रैः संघादनीयत्वात्। अन्यथा रसि रूपा नामपि प्रसेग

भा. २०

६

व्याघादनायपत्रेऽनवरशमिः श्रीरातीतिचवनमेवनिवेशतास्येग्राहकंतस्यक्रयसमुच्चय
 यरत्वेनाप्युपपन्नो गुणस्यायमिदुमेरपवा इकत्वायेगातानचक्रयमेरपिकसामप्रा
 मर्थत्वाविशेषाक्रयान्तरइत्येपिआरुपस्यनिवेशांशकः। आरुपविशिष्टविजाती
 यक्रयविध्यम्यथानुपपन्निकल्पितस्यविशेषराविधेः पाधिः कानुपस्यवानतिप्रसक्त
 स्येवकल्पनीयतयाविजातीयक्रयजन्यानतिविशेषस्यविजातीयक्रयत्वस्येववावि
 वासितत्वेनातिप्रसंगांशकानुपपत्तेः। यथावेवंसतित्रिवत्सेसर्वेक्रयइत्यस्यानायने
 निवेशस्तथावोक्तमेइष्टव्यं॥ एकत्वेयुक्तं॥ ॥ ज्योतिष्मामादिषुग्रहसमाधीत्यादि
 श्रुतं। तत्रसंमार्गादिप्रतिग्रहत्ववैकल्यस्यापिउरेश्यतावच्छेदकताउततस्यैवसाध्य
 केवमुक्तमपि विध्यन्यासंभवादिवास्तवमिति विंतायोपश्लेषकत्ववत्तद्वैकल्य
 स्यापिअविवक्षाकारणभावादुरेश्यतावच्छेदकता॥ अतश्चैकस्यैवग्रहस्यसंमार्गिद
 तिप्राप्तेः॥ यत्रहिंसमासाहोपरस्यरात्रयोव्युत्पन्नौपयाश्चमिधानौपयिकचित्तामलि
 त्तमित्याहोतत्रभवत्येवविशिष्टो देशः। यत्रउत्पन्नव्युत्पन्नस्तत्रपरस्यरात्रेयेनविशिष्टो देशः

सम ६

अमुसज्जात्वपनिबंधनवाक्यमेरपत्तेर्नविशिष्टो देशः। यथापस्योभयेहवितार्त्तिमाहैर
 ग्रहमितिचादयोः सुवेतयोभावनानुपस्यैवमुसत्वेनपरस्यरात्रेयस्याव्युत्पन्नत्वात् अथवा
 येचदेशस्याज्योतीसत्रापि विशिष्टविधानापत्तिः एकवचनाद्युपात्रसंख्यारेस्तसमाना
 मिधानश्रुत्याकराण्येकमेवाहिरूपेप्रत्ययाद्येवात्त्वितस्यपरश्रुत्याप्राप्तिपरिका
 र्यानुयोनेवमुसन्नः एवंसर्वेभ्यो रश्मिपूर्णमासावित्याह वैकपरघटानेकार्यप्रती
 तुत्रैतन्मार्गाप्राप्तिपरिकारेवसाहित्यप्रतीतिसत्रापिसाहित्यस्यप्रत्ययाद्येवा
 नुयोत्प्राप्तिपरिकार्येतिवोक्तमेस्येष्टा अतश्चनैतादृशस्थलेविशिष्टो देशः संभ
 वः। अथविशिष्टो देशः संभवेपिउमयोरापिप्राप्तिपरिकरेकवचनाद्योः प्रत्ययाद्येकमे
 त्वाएववृत्तेनतद्वाराभावनानुपपत्तेः। संमार्गस्यसाधिकादेश्यद्वयसंबंधेबाधकाभा
 वः। नचोदेष्यानेकत्वेवाक्यमेरभावनायामनेककास्वसंबंधवत्तद्वैकल्येनेको देशसंबंधेबा
 धकाभावात् नचतस्यामेको देश्यतावच्छेदकत्वमित्यमः। सर्वेभ्यो रश्मिपूर्णमासावि
 त्याहोपुत्रव्यपश्रुत्वा रेनेकस्यापितस्य रश्मिनात्विधेस्त अनेको देश्यकत्वेनैवकावि

ਮਾ. ੨

सति नेवेकत्वावच्छिन्नस्य विनियोगाभावात् संस्कार्यता यश्चुत्वेन विनियुक्तस्यापि लो-
हितारे संस्कार्यत्ववद्भेदो वेद्ये न विनियुक्तस्यापि न ह स्पेकत्वावच्छेदो न संस्कार्य-
त्वोपपत्तेः न वैवसापि द्वयोरुद्देश्ययोरेकप्रधानाक्रियावैशेषिकाभावात्कथं परस्पर-
नियम इति वाच्यं वैकृतं गवठं नानुत्तरेणापि पुरश्चुत्वेनैव प्रधानयोरप्याकांक्षां प्र-
कल्प्यतदुपपत्तेः इत्येतेन यन्नमिन्नवाक्यस्य लेपि श्रानिपेचतुर्धा करोति पुनरुद्देश-
वदुद्देश्यकरोतीत्याहो गुणानुत्तरेण प्रधानयोरभौ सत्त्वयस्त्वेकवाक्यस्य लेपितु रंशा-
वच्छेदोऽस्य विशेष्यभूतया क्रियावैशेषिकारः एकत्वाविवक्षा येन पाचवैशेषिका-
वकल्पनायोनकोपि रोषः अत एकत्वादेरपि स्वातंत्र्येणोद्देश्यतावच्छेदकत्वायप-
त्तिरिति चेत् भावनायाः करोति पर्यायत्वेनैककर्मकत्वावसायादुद्देश्यानेकत्वेत-
न्ननिबन्धनवाक्यभेदापत्तेः एककर्मकत्वं वैकबोधविषयकर्मत्वे पर्यायस्यधिकर-
णात्तावच्छेदवधर्मवत्त्वांश्च न सर्वेभ्योद्देश्यपूर्णमासावित्याहो सत्यपि पुत्रत्वपश्चु

त्यादीनां कर्मत्वपर्यस्य द्विवारानां धर्माणां मेरे इवे नैव सर्वयरेन युगपद्वेधात्तैककर्मत्व
हानिप्रियाद्यविषये संतोऽप्यपि प्रियरक्तसंतुकोस्तमे इष्टव्यं अतश्च फलद्वये संस्कार्यद्वये
फलसंस्कार्यद्वये वा तावत्वाक्यमेरो ययति स्पष्टानिति त्रद्वयस्थले पिघावज्जीवाधि
कराण्ययेन निर्मितत्रद्वयस्य फलद्वयासे पक्त्वा द्वाक्यमेरापीति ईष्टव्या यथा च नानास
न्नद्वये नैके स्यैव फलस्य संपत्त्यर्थोक्तमे स्पष्टं ॥ अतस्वनितित्रफलस्थले निति त्रसं
स्कार्यस्थले वा एककर्मिकत्वं नाभावाच्च वाक्यमेरुन वा कालदेशाद्युरेश्यनेक
त्वे सध्यथा वफलादि साहित्यस्य नैकबोधायता तथा कोस्तमे स्पष्टं अतश्च तत्सा
हित्यादिवक्ष्यायां वाक्यमेरी दुः परिहरत्याद्यन्यत्र विस्तृतं । ननु तथापि नैकत्वाशेनाम
विवक्षा समाप्ता भावनायांगुणत्वेन विवक्षोपपत्तेः । नचैवं एकत्वं शब्दे द्वितीयया करणत्वं
लक्षणत्वात् उदाहरणे प्राधान्या सिद्धान्तहेतूपापत्तिर्युगपद्वित्रिद्वयविरोधोपपत्तिश्चे
ति वाच्ये । ईशिता नीशितसाधारणकर्मत्वमात्रे द्वितीयाया शक्तत्वेन प्रमाणांतरादि

शेषावगमेपि शेषरूपेणो मयोरप्युच्यो ययनेनेवेव सपि संमार्गां गमूतस्यैकत्वस्य
तरनां गमूतमहं हारकत्वासे भवः। अंगमेपि शेषत्वघभावेपि संबंधितामात्रेणांगमेति
संवेस्वर्गस्य वानहस्यापि हारकोपपत्तेः। अतः श्रुतिविसिंतमेकत्वमिति वदं गुणभूते क
वचनाद्यनुतेधेन प्रत्ययेकरात् त्वत्त सत्तां गीकारस्य पुगायद्विद्वयवितेधेवै रूप्यारे
स्यान्याप्यत्वात्तद्वर मनुवादेकेतस्मिन्नेव याशाधिकरणात्मायेन तत्त सत्तां मात्रे न चेति
तानीति तसाधारणा कर्मत्वमात्राभिधानां नात्रासेषपुसंगः। तथा त्वेति नृत्तैकत्वमिव
भगप्रसंगेन वाक्यभेदायत्तेः। अतः श्रुतगुणात्वेति ध्येयत्वं सत्तां श्रयणो पूर्वोक्तदे
षायत्तेरेकवचने तदुत्तलसत्तां र्थसत्ताधुत्वाय मनुवादे विवक्षितं। यथा वैव
सस्य वं ध्वद्वाह्यतामुपनयीते सा हो अमुवर्षत्वादे विवक्षितं यथा वैव
रितं। संस्कारा इवैकत्ववद्भवत्वात्पि अविवाहात्तत्तां देवसमार्गस्य सा मावसेकनि रान
हेता प्रयोजनवत्त्ववगमेन सो मयात्रेमात्रस्य संस्कार्यत्वावगातेः। उभयोरपि महचमसपो ८

उपानामन्यवत्तास्यात्

कृत्योतिष्ठो मा पूर्वसाधनत्वेन यवेष्टि वचमसेष्वपि संमार्गीयत्वेऽपि प्राप्तेऽपि हत्वविवक्षा
यां वाक्यभेदाद्यभावात्तस्यपि न्योतिष्ठो मैकेतत रभ्यासापूर्वीगाभेदात्तयसामैत्रावराणे
तातोतिवदु हेतुन्या पूर्वसाधनवत्त्वेन सत्तां पपत्तेर्नैव स सेषु संमार्गीः। अत्र न च
न सप्र रशारत्तिर्वीजं पयस्य पू पदस्य वा व्यवहितत्वात् प्रधानत्वात्प्रकारात्तनुमहासुसप्र
रशारत्तित्वेवाजयेयो रेशेन वक्ष्यं प्रुत्या विधीयते। न यूपो रेशेन अतिप्रसेगायते। वाजयेन
विशेषतो विशिष्टो रशः। अतः सप्र रशारत्तित्वेवाजयेयो रेशेन विधीयमाने तरीयो ह
यात्रद्वारेण निविशते। पू पयरे सारस्या हेतामिति प्राप्तेः पू पय रस्य गो तत्त्वे प्रमाणाभावा
पू पयरे न स्वकार्येन सपित्वात्तदु रेशेन सप्र रशारत्ति इव्यं विधीयते। यद्यपि च इव्यं अत्र
त्वियं माता चाति रेशतः संभवस्यापि र्कतथाप्यत रनुवादेन संख्याविधाने एकप्रसता
भंगायते सतः पूर्वप्रवृत्त्यं गीकारेण विशिष्टं इव्यमेव संख्याविधिफलकं लोहितं ह्यो
या इत्यादिवाद्वायते। पू पकार्यस्वरूपचानर्थक्यत्वे कारणद्वयैक पूर्वसाधनत्वेन स

भा. २
५

तथावाजयेयापूर्वं संबंधि पूपलाभादजये यस्येत्पुनर्वा ॥ ४ ॥ वही च परं परा संबंधे पुप
अनप्रापिरेव स्तस्या यमिति वत्तव्यवहितत्वादि च गो तत्वाये सयानरेव ॥ ५ ॥ गो सो
शेषा मासयोः प्रयत्नसमीये श्रुतमभिज्ञा मंजु होति तीतत्रा भिन्नमगा स्या मंजु त्वा
ज्जहोत्युपाते प्रयाजहो मेव यानुपयत्ने रा सापवहे हवर्त रूपस्य इव्यस्या उपपन्नत्वात्
राप्यनुपयानुपयते स्ततो विच्छिन्नस्य प्राक् गीक सवहो मां गत्वैत रीयवर्तुं ग हव नीय पुत्रा
सति रूप र्वकार्यद्वारे ति प्राप्ते नुपात्र स्यापि आ रव्यात गम्य स्य स भवा नुदा रेव जुहो
तोत्यनुपयानुपयत्नेः वृथा जहो मां गत्व मेवेति भाव्यकारे ता सिद्धा तिते सा सुते तस्या स्पृ
वं कालतारि संबंधे न जुहो स ननु ये नै शका स्माभावा ज्जहो ते श्रुव यजहो मेमात्र वा वि
त्वे प्रमाणा भावा रूपा धि करे तो न गत प्रायत्वा ह्वे वा त्रिक कारे ता मया व्याख्याते स
त्यपि वाक्यो ये हे म संको चे प्रमाणा भावा ते वेद्या ह वीथी निवत् प्राक र्त्वा क सर्व हो मां गम
गत्व वाचनिका ग सं र्शरूपा धां ता धि कार स्पवा क्य संको च कत्वा नुपयत्ने ॥ परिहिता स्त

सं र्श मध्ये भिन्ना मती वस्य श्रुपे ता ततो वां त र प्रकरणे न स्या दपि प्रयाजं गत्व वस्तु तस्तु नां गो
पुदतिवर्तव्यता का सौ ले सौ गो प्रकरां फला भावात् ॥ अन्यथा प्रयाजा भिन्नमगा सी ना
मप्यनुपाजा धं गत्वा पत्ने वाचनिकां ग संबंधि सिध्यै च कल्पिताया आकांक्षा या सना
त्रा माह कत्वे ना भिन्न प्रमाणा ह न तानुपयत्ने ति प्राप्ते भावना स्वा भाव्य नो ग भावना स्व वि
कल्पकार भाव्य का स्थितिकर्तव्य ना का सपयते रं गना म स्ते व सा पर प्रधाना गत फल व
त्वे न प्रतिवध्यते सान्निध्या स्मात् विषयो श्रुतो न परस्मै गत्व प्रसं गा ॥ तदा तत्रि च त्रि रिति
शे ना सपल म्य स्व सं पा र्ने न सा धार तो वा आ च म ना रिति य च लु वाचनिकां ग सं र्श
स्त आ धे नो गा कां क्षा ली वने श्री ति मे न च न चा शः ॥ ननु मरा पा र विव वाचनिकां गा ना प्र
त्ये क मुने त क ना ता व र ता व रू प प्रवे गो र वा त तद्दि ह्य नि चा ग भावा च श्रुतो वाचनि
क सं र्श श्रुता ना म वां त र प्रकरणे न व ल व तां गां गत्व मे वा प्रकृ ते तु हो मा नु वा रे न वि
हिते भिन्न मं गो हो म स्व रूपे श्रानर्थ क्य प्रसक्तौ अपूर्व सा धन त्वत् स गा ता त्य र्ग ना ह

भा २
१०

कतपावाचनिको गणेश रूपवांतराधिकारस्वतत्त्वनाश्रयतेननुवाचानाधिकारो गणेश
धानाधिकारो वावेद्यामिति वेत। अस्मिन्वाचनसमानयतेनुहामोयभरतमित्याद्युपक्रम्यम
ध्येभिन्नमणविद्यायते प्रयाजशैवेगाहवीर्यरपतीति श्रुत्वा तस्य। अतोभिन्ने मणो प्रयाज
होमो गमो वा न च प्रपञ्जे सुहोमाभावः। पुंसो गव्यस्य वसावगास्पवद्व्यवहारेण यजि
परार्थत्वावसाया ससेवेता श्रुयमासो यजिमात्रे होमा प्राप्नुयन्ते ॥॥ संविद्वेत् ॥॥
इति पूर्णमासयोः पंचदशसामिधेनी रनुव्यादित्यनेन सामिधेनी विधायता सा वाचनि
का गुणा विहिताः। ततो निविशेन। समं ज्ञादेवद्वयस्य। तत एकं विंशति रनुव्यात्प्रति
ष्ट। कामस्येत्यस्य। काम्या काम्या सामिधेनी कल्या। तत उपवीते उपव्ययते देवत
मेवतत्वेरुतेतितत युन सामिधेनी गुणा अनं रान्नस्य स देवत्वायेत्यास्य। तत्रोपवी
ते सामिधेन्यंगंत इवांतरप्रकरणात्। न चत इवांतरं प्रकरणात्प्रकास्यकल्पे निविशे
वा विष्टे। गोरोहना रोनां इति पूर्णमासप्रकरणविष्टे एकत्वत्वात् साम्यानामपि तद्विष्टे स्व
वानुपपन्ने पृथगुमेत्राणामेव विविधमंत्रस्मापित रनुपपन्ने श्वावस्तुतस्तुलिगा रोनास

मिद्वत्वरूपसामिधेनीफलप्रकाशकानामपि अवांतरप्रकरणात्सामीधेन्यंगत्वोपपन्ने
नेविष्टे एकत्वशकादित्यतएव हि अगमैति मंत्रस्यागजस्य फलप्रकाशकत्वेन यागां
त्वमिति प्राप्तिविष्टे वधानां त्रयवीतस्य सामिधेन्यंगतानवपृथगुमेत्राणामेव यथा
पत्राह उरु कालं वरु निवाचनिको न्यंगानितैकस्य पृथगुमेत्राणामेव यथा प्रकरणात्
त्वकल्पना। पत्रुविष्टे एकानि वरु निउत्तरकाले च वाचनिको गत्वत्यंतत्रवाचनिको ग
त्वेवानारभ्याधीतया येनां गत्वोपपन्ने न प्रकरणात्नुव्यविकल्पेनो। अथवा विष्टे जिह
रेपि रशो गत्वोपपन्ने। प्रकृते च निविशे मंत्राणां ब्रह्मत्वाद्वाचनिको त्रै। गानो स्वत्यत्वेन
न प्रकरणात्नुव्यविकल्पेनावस्तुतस्तुनीत रान्नस्यमित्या रोनां सामिधेनी मात्रो रेशेन
विधानप्रमाणभावा रपनु अनुवचनं सामान्या रेशेन अतश्च सामिधेनी लो विष्टे
पस्ति सभावात्प्रकरणानुवचनः। यत्वेते देवा वै सामिधेनी रान्नस्येत्यादि संकीर्तने त रा
यागार्थत्वा रसाधवे। अतस्त्वेते वाचनिको गभावा रवन निवि रसामिधेन्यंगत्वश

कासन्निधिमात्रेण तरेण त्वशंका तु यत्प्रकारो न वाचा द्वापुत्रानन्वैवमा
श्रयाभावात्काम्ये पुण्यफलसंबंधानुपपत्तिः। तत्रानुवचनं तस्यैव फलौ देशेन विहिते
त्वात्। तस्य च संख्या पुत्रानुवचनं त्वसा मान्यात्पचरश संख्या कनित्यानुवचनप्रकृति
कत्वावगते स रीय धर्मीणां त्रिरभ्यासा रीनां त रीय द्वा प्रेनी धर्मकत्वं न च द्वा म
नुवचने प्रतिप्राधान्यात्कथमतिरेशः प्रकृतौ त्रिरभ्यासपुत्रपादादेव तावत्संख्यक
धर्मार्थाच्चा अनुवचनस्य प्राप्सु पपत्तेः ये च रशमा सिधेनी रनुव्या रितिवचनवैयर्थ्या
पते रगत्या सन्नु न्यायेन विनियोगभंगभंगप्रकल्पमंत्रविशिष्टानुवचनस्यैव धेयत्वे
न ते रंगभूता नाम च प्राप्सु पपत्तेः। गुणत्वमपि चर्चनी नुवचनफलप्रकाशकतयेवापि न अनु
वचनजनकतया ताद्यवात्। अतश्च न द्वारलोपाद्या धृक् होवा। अनुशब्देन च रश पूर्णमासां
गभूतपूर्वपक्षार्थानंतर्यस्योक्तत्वात्तस्य च यत्प्रपुत्रत्वेन वाहिक्रतुः प्रयोगेन कृतुमशकैः क्रतु
मध्यप्रयोगसिद्धिर्वैकृतानुवचनेनैव वप्रसंगात्प्राकृतानुवचनकार्यसिद्धेर्न तस्य पृथगनुष्ठाने

राम
११

परार्थत्वात्

५

अतस्तेषु पितृसा सिधेनी प्रकरणा नुवचिः न च तर्हित रंगत्वमेवोपवीतस्य विं न स्यात्तेषां दिक्
तित्वेन प्राकृतो गतिरिक्ता सागो प्रकरणाभावात्। वाचनिकां ग संरेश भावाद्वा अतो महा प्रकर
णा रश पूर्णमासां गंडय वीतं तत्कर्तृ संस्कारकतया तत्कर्तृभिः सर्वप्रयोगारंभे कार्यसिद्धिर्न
नां आधने पवमानेषु त प्ररेशां तरेवारणो यज्ञान च रैवैकं कतो यज्ञावद इति श्रुतं तत्र यज्ञसाध
नत्वेन अतानो वारणा रानां सासा रयज्ञस्य आधाने निवैश्रा संभवा दानर्थक्यं त रंगत्या येन प
वमानेषु रूपैर्ज्ञस्य निवैश्रा इति प्राप्ते भाष्यकारेण तावदेव सिद्धौ तिसां आधानप्रकरणे पठिते
न पृथक् वनीयेतु होतीति वाक्येन पवमानहविषामग्न्यंगत्वावाते राधानो गत्वा भावेनानर्थक्य
त रंगन्यासा संभवात् रूपेण यवमानेषु ना म संनिहितत्वा द्वारणा वैकं कता रीनां सर्वमृकृतिप
हांगत्वं सर्वयज्ञो गत्वं चेति वार्तिककारस्तु न तावद नारभ्य वाक्येन पवमाना हविषामग्न्यंगत्वं
तेन सर्वहोमानुवा रेनाह वनाप विधानात्पवमानेषु नां निवविशिष्योपस्थिता भावे स प्र
म्या प्राधान्यलक्षणं प्रमाणं भावात् नापि पवमानेषु प्रकरणो वाक्योत्तरकल्पता।

इमावेपि वारणा हीनाः सर्वपक्षार्थत्वोपपत्तेः। असत्त्वा आधानप्रकाशोत्तरा तथापि तेनाधातो
 गतं ततो माना माहवनीयाधिकरणात् त्वसिद्धिरेव न तु अग्न्यगत्वा सिद्धिः। स प्रमाता सगिाक
 त्वापत्तेः। अनस्रवतत्रयमाहवनीयपरं आधानजन्योत्पत्त्यपूर्वविशिष्टानि लक्षकमेवाय
 रमापूर्वविशिष्टाग्निरूपमु स्याहवनीयस्य तदानीं समत्वात् न चैवं पबमाने विद्विः अप
 र्णा रोगो हेयस्यादिपक्षोभावात् तत्र मुख्यगार्हपत्याद्यधिकरणात् त्ववाधेपि सति संभवे प्र
 कृतिरुच्यते गार्हपत्यादिवैधे प्रमाणाभावात् अतश्च सत्यपि वचनं तरेयवमाने छीनामि
 म्यं गत्वे प्रमाणाभावा रधानागत्वेपि वारणा हीनाः सर्वपक्षार्थत्वे नमुपपादनीयाः सर्व
 त्रस्वो देशस्यापूर्वव्यभिचारे पूर्वसाधनत्वं लक्षणार्थप्रकरणात् नुप्रवेशे यथा श्रीहा
 नित्याह। अतस्त्वता रशस्थले आनर्थक्यतरेगन्यायाः प्रकृते तु यदयं यदयं नैवाव्यभिच
 रितार्थवसाधनत्वे यस्मिन्नेतरेथं प्रकरणात् नुप्रवेशाभावात् प्रधानसंबंधस्यैवाप्रसक्तौ घृ
 रंगावताः। एवं सत्यपि यदियं ताने विमनिधौ पात्राणि श्रूये रं सतनुवा रस्य सति संभवे सं
 निहितगामित्वाद्गोहिमियं जेतेत्यादिवन्वेत्येकतमात्रविषयत्वेन त्वेति। पवमाने कीनां प्र

अनर्थसंधिधातु

देशंतरस्थत्वात् अतो वारणा हीनाः सर्वपक्षार्थत्वमेवाप्रयोजनोपवमाने व्यनंतं पात्राणां नाशे
 रणाद्यर्थे अनियतानामुत्पत्तिः। सिद्धांतं वारणा हीनामेवेति मिथ्या। आद्यभागकृते श्रुतानो
 वधं द्वावधवृत्तौ मंत्राणां लिंगत्रुमौ बाधित्वाद्यत्रैद्यौ रोगा मास्यामन्त्येते वधवृत्तौ अमावस्या
 यामिनिवाक्याभ्यां प्रधानां गं तदुच्यते च लिंगास्यापि मंत्रास्तस्य वा क्येनापि वा ह्यगतातेन बाधो
 पद्यप्यन्यदेव तदुत्पादनेति प्राप्तेः अबाधेनोपयन्नौ बाधयो गान्न प्रधानां गत्वा न हि सोम रेव
 तस्य मंत्रस्य लिंगविरोधः संभवति। सोमस्य रेवतात्वाभावात्। अमावास्याया मधिष्ठानत्वस्या
 प्यसंभवाच्च। वस्तुतस्त। वाक्यस्यापि व्यवस्था मात्र करणोत्पादवान्न प्रधानां गताव्यो धकत्वां व्य
 वस्था च पौर्णमास्या वा वाज्यभागात् तत्रैव च द्वावधौ सारिरूपेण कालेन कृतो पौर्णमासी संज्ञक प्रधान
 नो गभूता ज्यभागा यो वार्त्रेद्यौ त्वेव कर्मकृता वेत्यादि विशेषः कोस्तु मे इव व्याः। अनेतर्प्ये। रशप
 रोगा मास्यो हे सावचने निक्ते उलपुगां स्त रणा तीति तथा ज्योतिषो मे मुखी करेति वाचं यद्यति हो
 सितमावे रयतीति श्रुते तत्र हे सावचने जने हस्त संस्कारार्थं मुखी करणावापमौ च मनः प्राणाधाना

गुणसंकटः साधारणः प्रतीयेत मिथस्तेषामसंज्ञयात् ॥

भा.सं.

۱۲

र्थो अतस्तुत्रयमपि तावत्करिष्यमाणवर्गमर्थमित्यसंक्षिप्तं तत्र च विषयमाणावर्गमिति तयोरेकवाक्यत्वाद्वा उ-
 पगतिस्तरणं सिद्धतावेदनरूपमेवेति प्राप्तेः। आनंत्यस्यावर्जनीयत्वाद्वा तावदाहकत्वा नुपययनेर्गो-
 कत्वेऽपि वा प्रकरणेन बाधाय श्च स्यात् गोधावतीति वराको साविहारावाख्यातद्वयस्य यद्वाद्युप-
 बंधाभावेऽप्येकवाक्यत्वा नुपययने कर्तृसंस्कारवस्यास्य प्रकरणाद्वा प्रधानसाधारणत्वात्। य-
 दार्थगतत्वं हस्तावनेनो मुक्तीकरणावाप्यस्योक्तुः अगुस्तिवाग्निर्गो प्राक्कालीन्यस्यैवमात्रा-
 त्वं शिवस्य। ऐश्वर्यामासमोरासेयंचतुर्द्विकरोतीत्यत्र नाग्निदेवताकहविश्वमुद्देश्यतावेच्छ-
 कं विशिष्टोद्देशे वाक्यमेव। अपतः। आपिततद्विहोयानं हविष्यमेव कथं विद्वा अग्नि संबंधि-
 हं विद्वांतया। अस्ति वाग्नि संबंधो ग्नीषोमीयासौ वापि अथवा पुरोराशंचतुर्धा करोतीत्यनेनोप-
 हातः। अग्नि संबंधि पुरोराशे बतता नत्वा ज्यस्यापीति अस्तवा देवतात्वस्यापि कथं विद्वत्सा-
 द्यापि हि देवस्यैव पुरोराशे व देवतात्वं दंष्टाते श्रूयमाणस्य तद्विहोयप्रत्येकसि संबंधात् अत-
 र्वैर्वावतुर्द्विकारणमिति प्राप्ते प्रचुरप्रयोगात् तद्विहोयदेवतात्वस्यैव शक्त्यस्य संबंधमात्रलक्ष्य-

त्वानुपसपन्नैर्न तावदग्नि संवेद्यत्वस्य विवक्षा न च देवतात्वं हि देवत्वे प्रत्येकं च निः इतरेतरयोगात्
पचार्य विहितं हं देवता हित्यस्य विवक्षितत्वात् सहितं पो देवव्यास न्यवत्यस्य हं देवता हित्यस्य विवक्षितत्वात्
स्वाकांतात् अतएवं हं देवता हित्यस्य विवक्षितत्वात् इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते इत्युच्यते
केवलाग्नि यद्वा दुस्य न स्तद्धितो ना न्यसाये संतमभिवर्धितं स म सा मर्थ्य विद्या तापतेः पनु अ
ग्नि देवता कत्वमविवक्षितमिति तन्न तथात्वेन तावत्प्रकृत इव्यत्वमार्त्रे अयुर्व सा धनत्वत स वे
तस्य देवता तद्धितेना नुक्तेः नापि ह विद्या तस्य रस्य देवता वा दित्व प्रतीति विना नुपपत्तेः न हि
ह विविवाच्ये देवता तद्धित एवेति स्पृष्टानि यम्यते तद्वा विलेपि संबंध सामान्यतद्धितस्य सत्त्वा
त् अतः प्रथमा वगतस्य देवतात्वस्यैवो रक्षता वच्छेदकत्वं तस्य वा नुयोगि प्रतियोगि सापेक्ष
त्वाद्दिवर्तिन्यायेनाहं मंतर्वे रीतिवद् अग्नि देवता क ह विद्यस्यैव लक्षणयो रक्षता वच्छेदकत्व
सिद्धिः तेन च पुरोडाश चतुर्दीक रोतीति सामान्यवचनस्योपसंहारः तस्मादाग्नेयस्यैव पुरोडाश
स्य चतुर्दीक रणात् ॥ इति श्री रवेः देवततो भा री पिका या त तीयस्य प्रथमः ॥ ॥ अर्था निधः

संयोगमंत्रेषु प्रथमः स्यादुपति संयोगे निमित्त संयोगात्

भा. त.
१४

नि

नौ एवं प्रसुपयोगि विचारो वदेतुनालि गोपयोगि विचार प्रसुपतो तत्र लिं गं नामां गत्व च टकी सतयो
 रेश्यता कृति कारकत्ववाचक पदकल्पना नुहला कृत्वा प्रसुपनिष्ठा योग्यता। यथा सुवेगा वेद्यं
 तो सत्रसुवनि का इव पदकल्पना नुहला एवं मंत्रेषु स्वायं सु रेश्यता वा विषय रकल्पना नुहला
 स्ववृत्तिकारकत्ववाचि पदकल्पना नुहला च योग्यता लिं गं सा च य रस्य प्रकृतिकल्पकत्वात् तद्वरा
 त रथै वियोगे प्रमाणात् तत्र वस्तु सामर्थ्य रूपस्य लिं गं स्या वि शेष विचारा संभवान्मंत्र सामर्थ्य रू
 पस्य किं शक्यं सवार्थे विनियोजकत्वमुत ज घम्य व नि प्रतिपाद्ये पीति संदेहे क लु प्रकरणा न्ना
 त मंत्रस्य बहि रेव स इ नं समीत्या रे मुं उ व ज घम्ये पि उ त पा ज्या शे स्मारका कां सा दि रूप सामग्रा
 वि शे वा त सा धा रा पे नै व विनियोगाः षष्ठी प्रवेशयेत्या दि व रा कां सा दि रूप ता स र्ये ग्रा ह क सत्वे
 मुख्या र्थे वा च स्या किं विकारत्वात् इति प्राप्ते शक्यं संवेधमहसा पे सत्वे न ज घम्यार्थे प्रतीते
 र्विलंबितत्वात् प्रथम प्रतीत मुख्य विनियोगेन च रितार्थस्य मंत्रा रे र्ज घम्यार्थे विनियोजकत्वा
 उपपत्तेः। अत एतं स्मारका कां सा या ध्याना धुया यो त रे तौ व नि व द्धिः। अत एव यत्र प्रकरणे

रा. प्र.
१४

व

व्यवधानं नैरीत्यात्

न

मुख्यार्थे ययोगेन नृत्त प्रसुप मंत्रा न्म न व ज्ञा स्वेतकल्पना पत्रु विरो धि गुणां त रा व रो घः प्रकरणे तत्र सा
 मान्य संबेध बो ध क प्रमाणा सत्वे उत्कर्षः। यथा र्श पूर्ण मा स प्रकरणा म्ना त प्वा नु संवेगा संवे र्शिया गाल
 मंत्रेणा समाख्यया एव सामान्य संबेध बो ध कत्वात् उत्कर्ष स्याप्य सं भवे प्रकरणा एव ज घम्यार्थे विनि
 योगः। यथा मनो ता रो। अत्र पुनू ल रणा दिना त स्याप्य सं भवे र्श्या मि धान स्ये वा इवा र्थे त्वे यथा जया
 रो।।। वे च ना त।।। यत्र तु गो र्णा र्थे ता स र्ये ग्रा ह कं वे व नं वि द्यते यथा अग्नौ क हा च न स्त र्ग र सी ति रे य
 गा हं पत्य मुपा ति ष त इत्य रे तत्र गो र्णा एव गा हं पत्ये विनियोगः। अथै ये ति उपक्रम्य सत्त्व त दित शुभ्य
 मुख्य सामर्थ्य जीवना ज घम्य द्वितीयाया एव त र उ रो धे न प्रतियोगित्वे ल स रणा। गा हं पत्य समी या स्य
 त्वेति। गु र्णा भूत प्रातिपदिक एव वा य द सा धन त्व सा र्श्या हो रणा ग रू प ति त्व योगे न च दे प्रकाश
 कत्वे। अस्तु वारू रत्वा र्ज रे व धा तु वा च्य समी या स्थे ति प्रतिकर्मत्वं न तु मंत्र सा ध्या मि धानं प्रति तस्य
 अशब्दत्वात्। न चोपा न्मंत्र करणा इति स्मृत्या आत्मते प र वि धाने न धातो मंत्र करणा कत्वा वगा ते स्त
 स्या मि धान ल स कत्वा वगा ति। आत्मने प र बले न समी य स्थिते रा भे धान प्रयोजन का या वगा ते मंत्र स्य

भा. ८
१५

स्वसाध्याभिधानो गत्व संबंधेन समीपस्थिति विशेषण लोपपत्रे रभिधानलक्षणं यो प्रमाणाभावात्
तत्र अतश्च शक्यार्थ एव समीपस्थितौ गतं यस्य स्वकर्मत्वात् ननु स्वार्थिके निधाने इति चेत् तत्र
न विरोधः यथा चास्य धातोः सकर्मकत्वं तथा कोस्तु मे एव प्रपंचितं अतः कथं मंत्रस्य गौरीत्यं
विनियोग इति चेत् नानं प्रोक्तं इति तेनैकपदे विशेष्यते या प्रतियाद्यमानस्य मंत्रस्य वयनानुपपत्तेः
गौरी गत्व बोधानुपपत्तेः अतस्तस्य शक्यबोधकालीने इ प्रकाशकत्वानुवादेनाप्युपपत्तेः
इति या हेतुद्वेन नलक्षणं प्रमाणं इति सा गौरीवानच समीपस्थितिं प्रति श्रौतं कर्मत्वं तथा चेत्
स्यात्प्रभिधाने प्रसंगत्वे उद्देश्यानेकत्वकृतवाक्यमेव पत्रेण समनेय इति विरोधेन धातुनेव स्वशक्यार्थ
विशिष्टाभिधानलक्षणं वशाभावाद्दिश्येद्यमताभिधान एव मंत्रस्य करणत्वे प्रतीतेर्गौरी हेतु
स्य वचनसंस्कार्य स्वकर्मत्वप्रतीतेरर्थो वसा समीप्यप्रतियोगित्वेन तस्यैव ग्रहणोपपत्तेस्तस्य
पेमा हेतुवत्त्वानुवादेन मंत्रस्यैव गौरीत्यावस्था गौरीत्येव विनियोग इति सिद्धमात्रं यौ रश्यामा
सयो हेतुविश्वरेहोति त्रिरवयवा द्वितीति श्रुतं तत्र नाप्येवं मंत्रादनामंतस्य फलमेव हविष्यदुपोतिष्ठति

राम
१५
कानमपीति चेत् तस्य न कालविधिर्वा
दित्वात्

सारेवानमिदं व्यावहंतीति वचनानुसारेण भावप्रतीतेः अत इति करणेनावधानां गौरीत्या आतश्चास्मि
वाक्ये त्रिरवयवस्यैव मंत्रविशिष्टावधानविधिरेव पत्नीवाक्ये च गौरीत्येव कर्मधार विधिः तयोश्च
वधानयोर्वीहीनवहंतीत्यनेन संस्कार्यसंबंधे पिरुषार्थत्वादिकल्पः पत्नीकहेतुकावधानेक
वरसो रिव इति मंत्रः अतश्चानेन वाक्येनावधाने गौरीत्या एवाप्यमंत्रो विनियुज्यते गौरी
त्वोपपादनं कोस्तु मे इष्टव्या आद्वयति श्रुतं एव च कृदुत्पत्तेः शक्यार्थबोधकालीनाद्वा
न प्रकाशनानुवादे इति प्राप्ते मुख्य एवाद्वा ने विनियोगां संभवे मंत्रस्याद्वयति पदस्य
च गौरीत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात् मंत्रवार्तिकविनियोगादधिकल्पनया सध्या
समित्यारिना ग्रहणादेरिवाद्वा नस्यापि नियमेन प्राप्तत्वात् फलमेवेत्यस्य तु नाप्यर्थः
यत्स्वयमेवोतिष्ठति नत्वा रूतेति अपितु पत्येव नाप्येति अतो ने रमपितरभावबोधकं
अतश्चाद्वा ने मंत्रस्य लिङ्गादेव प्राप्तत्वाद्वा नस्य च सहापार्थत्वेनावधानात् काल एव प्राप्ते

भा. ८
१६ मे

स्वप्नान्तरस्याप्यनुवात्वात्वेकत्वेन त्रिरभ्यासमात्रं विधायते। इति न गौरीः च द्वाते विनियोगत
योत्थानां सोऽति वृत्तं हा गौरी नृ हरेति। तथा वृत्तं वृत्तं तैत्तिरीयं विस्मर्जति। दर्शयती मास्योः
प्रणीता प्रणीतान्तरं यद्युक्तितां सह विष्मता विस्मर्ततीति श्रुता तत्रापि पूर्ववदेव मंत्राणां
मुख्ये र्थे विनियोगे न तु गौरी यो रूत्थानवापि वृत्तं योः प्रबलस्यापि वा ह्येता वाक्यस्य का
लविधायित्वेनाप्युपयत्तौ गौरी तात्पर्यं यजुः हवेत्वाभावात्। न च लक्षणं शतप्रत्यय
स्य कालिकसंबन्धेनोपलक्षणार्थत्वं मंगी कृत्य श्रुतौ वाच्योपपत्तेः। अतः श्रुत्या न का
ले विहरणमंत्रपठने परितः कालविधिरेवाप्युक्तं कृत्वा तैत्तिरीयं त्रिकरणस्यापि मंत्रस्वरूप
परत्वात् कालिकसंबन्धस्यैव संसर्गविधया भानोपयते न लक्षणं। हविष्कृत्वा कृते तृतीयाया
स्तु वगम। येषिता वृद्धि समर्थकत्वेन ते देव वाक्यतोपपत्तौ वाक्यमेव प्रमाणं भावादिभ्य
भूतलक्षणार्थता मंगी कृत्य कालविधिपरत्वं। अतः श्रुतं वाक्योपाठकमावगततत्तन्मंत्र

राम
१६

वाकालविधिः परार्थत्वात् १

पाठकाले वापि विसर्गकर्तव्य इति सोपितत्र कालविधिरेव। सूत्रवाक्ये॥ दर्शयती मास्योः सूत्र
वाक्येन प्रसरं प्रहरतीति श्रुतं। तत्र सूत्रवाक्यपरत्वात् तस्य मंत्रस्य इष्टदेवता प्रकाशनेन लक्ष्यार्थ
त्वात्। तत्र प्रहरणस्य चाप्युपपत्तौ प्रसिद्धिर्वित्वेन कृतार्थत्वात्। दर्शयती मास्योः सिद्ध्या सोमे
न यजेतेति वृत्तार्थः संबन्धः। तृतीयाचेष्टं भूतलक्षणार्थत्वात्। सूत्रवाक्यस्य कालिकसंबन्धे
न प्रहरणोपलक्षणत्वेन वाच्यं बोधयंती नानुपपत्त्या। न चैवं लक्षणं तस्याप्यानुशासनिकत्वे
न शक्यत्वात्। अतः श्रुत्यानुयाजोत्रं सूत्रवाक्यपाठः। अतः श्रुत्यानुयाजोत्रं सूत्रवाक्यपाठः। तत्र
लेविशिष्टं प्रसूते देहेन प्रहरणमेव विधीयते। ननु सूत्रवाक्यस्य प्रहरणगतमिति प्राप्ते प्रचु
रप्रयोगाल्लाघवद्वयकारणत्वं स्वतन्त्राया शक्तिर्न तु इष्टं भूतलक्षणं तस्यानुवासासनिकत्वे पित
सगो कत्वेनाप्युपयत्तेः। अतः श्रुत्यानुयाजोत्रं प्रहरणं गत्व स्याप्यवगते प्रहरति मंत्रवर्गिकदे
वता कल्पनमात्रा अपि कर्मरूपं हो मल सकौ न विरुध्यते। अतः सूत्रवाक्यस्यैव वाच्येति

हेतुं श्रुत्यादिदेवताः काम्येष्टः स मास्मा ताः तेनैव क्रमेण मंत्रां तैत्तिरिङ्गाश्च काव्यपाठ्यानुवा
क्याकां उमित्येवं समाख्यातायाऽनुवाक्यामंत्राः समास्मा ताः तैत्तिगादिश्रुत्यादिदेवताकर्मसा
त्रां गंतुं दुर्बलं स समाख्यातुं रोधेन काम्येष्टिमात्रां गंतुं च सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणा
भावेति गमात्रेण विनियोगायाः मंत्रातः प्रयोजनाकां सा सहकृतं तैत्तिगेन सामान्यसंबंधबो
धकप्रमाणाभावेऽपि श्रुत्यादिदेवताप्रकाशने मंत्रविनियोगोपपत्तेः न च श्रुतीस्वरूपेऽत्रान
र्थक्या रपूर्वसाधनत्वलक्षणार्थक्रमाद्येष्टेति वाच्यं श्रुत्यादिदेवताभोजनं वक्तव्यमिति
रित्वेन लक्षणोपपत्तेः व्यभिचारित्वेऽपि बालोक्तिरस्यास्मा हेतुं युष्मादेव निवारणापपत्तेः
परिशेषादेवापूर्वीपत्नौ पस्थितेः अतोति गमात्रेण क्रमसमाख्यायोर्बोधात्सर्वार्थत्वमिति
प्राप्तेऽत्राकां साभावे योपतारूपस्य तैत्तिगास्य विनियोजकत्वानुपपत्तेः मंत्रातः प्रयोजनाकां सा
याश्च सर्वमंत्राणां वावस्तोमविनियोगेन निराकां सतेया अभवान् तैत्तिगमात्रात्सर्वार्थत्वाप
पत्तिः अतश्च वाक्यप्रकारात्क्रमादिना सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणेन तत्र सकां शोच्याय

राम
१८

नातत्र क्रतुसंबंधे वा ते द्वारविशेषस्वतैत्तिगा रवागम्यते न च वावस्तोमीयवाक्येन प्रकरणाद्विधाधर्म
त्रविशेषविषयाणां तेषां मंत्रपाठकालोत्पन्नमंत्रप्रयोजनाकां सावेलायामनुपस्थितेन तेन वाक्येन
बाधायोगात् न चैवं प्रवलेत विनियुक्तस्यापि दुर्बलेन विनियोगोऽत एव स्यादपि पूषानुमंत्राणामंत्र
प्रकरणेनोक्तार्थविनियोगापत्तिः प्रमाणाद्वयस्याप्येकविषयत्वान्न मंत्रप्रयोजनाकां सावेला
यां प्रबलप्रमाणास्योपस्थितत्वाच्च बाधकत्वोपपत्तेः अतश्च प्रकृते बाधायोगात् क्रमस
माख्यानुरोधात् काम्येष्टि विषयत्वमंत्राणां न चान्यत्राकां शोच्यामकं किंचिरस्ति अत्र
मिव रितक्रतुसंबंधादेवाकां शोच्याय कल्पप्रमाणाभावात् वस्तुतस्तु नात्र व्यभिचारोऽपि
जुह्वादीनां हि न तत्वेनामंत्रकारणातेति तस्यायुक्तं क्रतुना व्यभिचारितः संबंधः देवतारू
पस्य श्रुत्यादिशब्दस्य अनुपूर्वी विशिष्टवर्गात्वेन क्रतुं प्रतीवस्वार्थप्रतिपारनं प्रत्य
पिकारणात्वात् नान्यमिच्छितं क्रतुसंबंधरहितैवैषम्यं अतश्च व्यभिचारोऽप्यसिचारेऽपि

भा. ८
१८

वा आर्का-सोष्टापाकत्वानुपपत्तेर्नीत्यविनियोगाः। अतएव स्वरासि की आर्का-सा यत्र निव
र्तते यथा र्धज्ञाने उपनिषद्ज्ञान्यात्मज्ञाने वा तत्र आर्का-सोष्टापाकत्वानुपपत्तेर्नीत्यविनियोगाः। प्रकृते तु स्वरासि का का-सा निवर्तते-आर्का-
वोधकप्रमाणं विनापि भवत्येव त्रिगमात्रादिनियोगाः। प्रकृते तु स्वरासि का का-सा निवर्तते-आर्का-
सोष्टापाकत्वानुपपत्तेर्नीत्यविनियोगाः। प्रकृते तु स्वरासि का का-सा निवर्तते-आर्का-
वलकममात्रेण वेतुपपत्तेः समाख्या वैषम्यं यत्र सा प्रदश्यव रीर इव सकर्मकत्वे आगेन यम
उदयास्तान्तं तत्र प्रथमातिरमेका रणा भावात्क्रमा विरोधाच्च सामिधेनी युतिवेशे प्राप्ते समा
स्ययायाज्यानुवाक्याकार्ये निवेशः। सामिधेनी युतु आया सामागमः न चैवेकमोयन्या सवैष्य
र्ष्य। यत्रामदेवत्य पूर्वेषु याज्यास्तू नानंतरं उत्तरेषु याज्यातः पूर्व आमेयोऽत्र च पठितास्त
त्र तत्र त्रिगमं मंत्रेण याज्याकार्ये निवेशः संभवात् समाख्यावाधेपि क्रममात्रेणोत्तरेषु सा
मिधेनी कार्ये निवेशः। तत्सामिधेनी स्थानयति तत्वात्। अतः सिद्धं काम्येषु ध्वनिविनियोगादिति
॥॥ अधिकारे ॥॥ ज्योतिषो मे आगेन या आगे ध्रुमुपतिष्ठत इत्यत्र किं प्रकृता प्रकृतसाधारण्ये

राम
१८

नमद्यात्रमागती ध्रुवस्थानां गंतुं प्रकृता एव पास्तोत्रादवपि विनियुक्तास्ता एवेति चिंता या आगे
परस्या विशेषेण सर्वपरत्वात्प्रकरणास्य तत्संकोचकत्वानुपपत्तेर्नीत्यविनियोगाः। प्रकृते तु स्वरासि का का-सा निवर्तते-आर्का-
विध्युत्रका लीन विशेषण विधिना आग्नी ध्रुवस्थानां गत्वेन विधाना न न्यात्रागेन यो उ रेश्याये
न आनर्थक्यमियाद्वा हि वस्य करणे न संकोचो तातृतीययो या रयत्वा वा माता यत्र वो य स्थानस्य
रूपे आनर्थक्यं काशकातत्र प्रकरणात्प्रवेशेपि नाग्नौ यो य रस्य प्रकृतय रत्वा यत्रिः। नवाग्नेयी
य रस्य यो गकत्वात् त्रिद्विंशतत्वाद्वा सन्निहितयस्त्वां यो गिका नाभवयवार्थविशिष्टव्यक्तिमा
त्रवावित्वेन सन्निहितवा वित्वे प्रमाणा भावात् तद्विदितस्य तद्वा वित्वेपि प्रकृता नाम वा सैक
प्रकरणास्य त्वेपि प्रदेशांतरस्थत्वेन सन्निहितत्वा भावात्। असुवा प्रकरणा सन्निहितस्य
वतद्विदिते न गृहणं तथापि यत्र न तद्विदितश्च तां यथाव रे नादन प्राशना रोचतु गोत्रा ह्यराणा
भोजयेदित्यादेतत्र प्रकृतत्र प्रकृतं त्रिगमा हरो प्रमाणा भावः॥ न च प्रकृतं नीमपूर्वी धत्व

सप्तप्रत्वात्वेकलंकाररूपाणीन्द्रोयस्थानसंबंधकरणीलाघवात्प्रकृतानां बोधयुक्तो
 स्वायत्तेः प्रकृतनिपमदतिवाच्ये। प्रकृतमहत्तमोयुयस्थानस्वरूपस्य द्वास्त्वैतत्कार्यं यत्नेऽह
 घनायत्तेः अपूर्वपूर्वसाधनत्वलक्षणाय आवश्यकत्वात्। नहि प्रकृतविषयेऽपि प्रक
 रणो न वाक्यांतरकल्पनया अपूर्वार्थत्वबोधः॥ तथा त्वेव हीराणां स्वरूपेणाद्वारत्वाय तोय
 वानांतरनायत्तेः। अतो लाघवात् पूर्वसाधनीभूतस्तोत्रत्वेनैवोद्देश्यता तावता वा पूर्वसा
 धनत्वलक्षणावापिनोयस्थानजन्यज्योतिर्मोमापूर्वसाधनत्वेनामप्रकृतानां अतः सर्वा
 सामेव महतां अपूर्वार्थत्वस्यापि वी प्रकृतानां मेव वा कार्यसाक्षात्त्वादिप्राप्तेः अप्र
 कृतजगद्गोता सामपूर्वसाधनीभूतोयस्थानार्थत्वमप्यानुपपत्त्या अपूर्वार्थत्वस्यापि
 वीद्यादिवत्कल्पनीयत्वायत्तेः। प्रकृतानां च कार्यांतरसंबंधबोधकविधावेवापूर्वार्थ
 त्वेस्यापि वीत्यादिवत्कल्पनीयत्वायत्तेः। प्रकृतानां च कार्यांतरसंबंधबोधकविधावेवाय

वार्थत्वसप्तप्रत्वालाघवोयजीविना प्रकृतनिपमः संभवतिव प्रकृतानामप्यनेकीनां वाचि
 यमन्यायेन स्तोत्रद्वारा ज्योतिर्मोमापूर्वसंबंधासंभवेऽपि कार्यांतरद्वारा सः। आनेपीनां स्तोत्र
 से विनियोगेऽपि पार्थक्येन ज्योतिर्मोमप्रकरणे पाठ्यदेववातदपूर्वसंबंधावगमः। अयमे
 व च स्तोत्रेन प्राशतेऽतिवृत्तिनियामकम्यायः। न चैवमात्रेणापहिराणं स्तोत्रापि त
 न्नियमायति। अतिवृत्तिश्चात्रैतत्स्य नियमेनाप्राप्तेः। अतएव बाहिरमुपधा यस्तु वीतेला
 रावाशेयणीयस्तोत्रापूर्वसंबंधस्याहवनीयाशेव प्राप्त्वा न तन्नियमोऽपि तु विनाववनेऽत्र
 यतनवृद्धिर्भावायोगालौकिकस्यैव निवस्यते अतः। सद्गुलाघवानुरोधेन प्रकृतस्यैव
 महतां लिङ्गासमाख्यानां भ्याः। सोमभूते हि माविशेत्यादिर्मज्ञानुवाकरत्येवं समाख्या
 तां मेवः प्रातस्तत्रपस्तावदस्यां शोभसरा मेव प्रतिया रयति सतत्रैव विनियुज्यते मह
 रावे सारासम्पदजरणा प्रतिया रका नोत्वं शानां किं महारा सवेव विनियोगो यवाम

रासंवेकवाक्यतया म-सरा एवेति चिंतायां न हरादेरविहितत्वेनापूर्वप्रतिश्रुतत्वे वज्रतक
 त्वस्याप्यभावाद् हरास्यार्थो भ-सजनकत्वेन य-सप्रावपिवादो सध्यासमित्यनेनोक्तस्य वा
 दद्वयकरणाकस्मिन् हरास्यकथमप्यप्राप्ते रवे सारास्यत्र भ-सजनकत्वेनैवाप्राप्ते सस्य
 क-जरास्यत इनुकूलव्यापारस्य वा भ-सोत्तरभाविता भ-सजनकत्वेन तेषामपूर्वप्रयो
 जकत्वस्याप्यभावाद् हराद्यर्थत्वे आनर्थक्यापत्तेर्भ-समंत्रैकवाक्यतया भ-सार्थत्वे मेवे
 यो एवं व समाख्याप्युपपन्ना भवतीति प्राप्ते ग्रहणारिप्रत्य-सविध्यभावेपि समाख्या
 सहकृतावांतरप्रकरणेन भ-ससंवेधेतत्र भ-सारास्यमवगाते लिङ्गवत्त्वेन मीत्रदीर्घक-म
 हारादि विधिकल्पनया तस्याप्युपपत्तेरर्थत्वेनैव मंत्रविनियोगोपपन्नो न स्वतो निरावे
 स्येद्वेद्यो राख्यातपर्योक्त्यर्थविरैकवाक्यतां परिकल्प्य गोराभासार्थत्वकल्पने शक्ये
 वैवा भ-सविशेषतात्वेन ग्रहणारिप्रकाशकत्वकल्पनमुपपत्तिमत् न वैवमपि सम्प-क-ज

रासकृत्यसाध्यत्वान्नविधि संभव सम्प-क-रानुक्तलव्यापारस्यासनविशेषत्वेवानुष्ठेयस्य विधेय
 त्वात्। वमनविरेकनिमित्तप्रायश्चित्तज्ञानानाच्च सम्प-क-जरास्यार्थत्वेनैवल-सारां प्रतिपत्तिरिति
 भ-सोपयोगिता गुणमिधानात् तस्मिन्नेवानुवाकेनेदमि-भूतिरित्यादि सप्यदित्येतत्सर्वो विनिये
 केन्यामहारादिवेति प्राप्ते ग्रहणारिव इनुष्ठेयत्वाभावात् प्रे-प्रकाश्यत्वं नव सम्प-क-जरास्यवत्
 स्य उक्तलव्यापाररूपभ-सारावाङ्मयास्यैकत्वं म-स्यतीतिवचनविरोधेन तत्कल्पनानुपप
 त्तेः। अतएव त्वेभ-सोवाजनानात्तस्यास्वर्गवज्रन्यात्वमात्रेण प्रकाश्यत्वोपपत्तिः। अत
 श्च लिङ्गविनियोगा संभवात्सत्यापि आख्यातद्वयस्य स्वतो निराकांशत्वे इति करणाध्याहोरा
 तप्यत्वित्येतरेभ-सपामीत्येवं भ-समंत्रैकवाक्यतां प्रकल्प्य स्वार्थविशिष्ट भ-साराप्रकाश
 कत्वमेवांगीवर्त्रेव्याख्याप्युपपत्तिरिति वतत्प्रकाशनं शेषादकार्यत्वं अथवा ल-सारा
 यास्तुतिः। सर्वानलिङ्गादि विनियोगा लिङ्गविशेषनिर्देशात् भ-सारा मंत्र-दि-इनु-देवत्याभ्यास

वांगतस्मिन्नाभ्या से धमंत्रकं म-सगां उतते सहे नोता नहे नवेति चिंता यो प्रकरणा म-स मंत्रस्य
व प्ररानार्थत्वावागमे पि इंदुपीतस्य तिलिगोने इ देवत्यप्ररानमात्रां गत्वा नचे दे रायस्मिन्सुवने
पीतइति बद्रवीहि स्वीकारेण सर्वसो म संबंधि सवनविशेषरात्वांगी कारालि गाविरोधेति
वाव्यापदद्वयल-सगाया इकल-सगाननुगतव्यधिकरगावद्रवीव्यपे सया पूर्वय रसवसं
बंधिल-सगाया इकल-सगाननुगतस्ये देगापीतः स्वीकृतइत्येवंतसुरुषस्येवतवुतभू
त्वात्। विद्यते च देवताया प्रतिगहाभावेपि देवत्वं न गृहीयादिवचनबलेन संबंधविशेष
रूप-स्वीकारः न च स्थूलपृथ्वीय देवत्वा देव बद्रवीहत्वनिर्गा यतद्विहसमामस्य
ल-सगाननुगतत्वाभावेन स्वास्येव बाध्यत्वतः। पथावतसुरुषय-स्येपि स्वराविरोधस्त
थाकोस्तु मंत्रउपयादितः। अतश्च लिंणी इंदु देवत्यप्ररानसुव मंत्रस्य गत्वावागमादेने इ
गां चकर्मण सकृत्वे प्रकृतिविकारभावा संभवाद्गुण उपपत्तेर्विहीणां मे धइति वदने इ

राममंत्रकं म-सगां मित्याद्यः य-सगां द्वितीयस्तु सत्यपि कर्मैवत्वे प्ररानां मित्रत्वादि रूद्रप्रकृ
तिविकारभावः। इंदुपत्वाव सुमतइत्यादिमानाग्रहा मंत्राणां च लिंणी इमात्रविषयत्वात्त
उत्ते धेनचतत्प्रकाश्ययो मीनगृहायो स्तसंस्कार्यस्य सो मस्यतसंस्काराणां वा मिषवा सी
नांतस्मिन्नाभ्यां चानगंतरागां मे इमात्रविषयत्वप्रतीतेरितरेषामधर्मकाराणां पुक्तोतिदेशः
भवति चो गवशेनापि प्रधानसंकोचः। अग्राद्यनुत्ते धेनकृत्नामाहिताग्निविषयत्वात्।
अतश्च प्रकृतावपूवीपदेवताप्रकाशकस्य म-स मंत्रस्य कार्यमुखेन विहृतावागत
स्य भवत्यवयवा देवतमूहइति। एवं स्थिते तं राचिंता। पुनरभ्युजीतेषुः सवनमुखीयेषु व
मसेषु इषु सर्वेषु इति पुषेष्णु होत्रकारा मंत्रावरुणादीनां च ससा लेख्य भास्ति ते खेव युनः से
मोभ्युजीय देवतांतरेभ्यो मित्रावरुणादिभ्यो ज्ञत्वा च भूयते तत्र पूर्वप्ररानदेवताभूतइंदुषु
यल-सगां यो नचेति चिंतायां उन्नयनकालेन देवतांतरे इशः। येनो जीतस्येवतत संबंधात्पूर्व

भा. २.
२६

शेषस्य पूर्वदेवतासंबंधो नाये पातप्रदानकाले तु संसृष्टस्यैव देवतांतरसंबंधात् पूर्वदेव
तासंबंधापनयप्रतीतेर्नोपलक्षणमिति प्राप्ते उन्नयनकाले देवतासंकल्पामावेपि साम
र्थ्यादेवोन्नयनस्य कुर्यात् सा रागकर्माथत्वप्रतीतेः। पूर्वशेषस्य संसृष्टत्वेप्येतत्स्थिते
प्रमाणाभावादनयनीतसंबंधापूर्वदेवतापुनरुपलक्षणयोग्यापत्तीवतेतु द्विदेवताना
मेवंवा यवादीनां शेषा आदित्यत्वात् सा गत्यततोप्याययगा स्था लीमागच्छति या
लीवतश्चायगादेवते। तस्मिन्मन्त्रमागो द्विदेवत्या अपि पुनरुपलक्षणयोग्याः। पूर्व
वराजयगास्यैव पत्नीवदेवतासंबंधादिति प्राप्ते या लीवतमात्रयगाद्रूपतो
त्यपादानत्वमवगातस्मादयेतस्य या लीवतत्वं नत्वा नयगास्यैव आग्रयणा
वचनानामपि संसृष्टत्वात्तस्मादयेतमिति द्विदेवत्यस्यापि देवतांतरसंबंधेपु रान
वे देवतासंबंधापनयात् भूतपूर्वगत्या च प्रकृतावनुपलक्षणयोग्याः। त्वया रे

१६

रे। या लीवतस्वान् आदय लीवता ऊर्देवेन त्वष्टा सोमं पिचेति मंत्रात् त्वष्टापि देवतात्वं अत
सोप्यग्निवदुपलक्षणयोग्य इति प्राप्ते युक्तमनेपत्नीवद्यवस्य यौगिकत्वेन विशेष्यसाकांक्ष
स्य सामानाधिकरण्यापेन विशेष्यमाह कत्वात्। त्वष्टा कृतं तीयया सह भावमात्रे प्रतीयते न
चासौ पानक्रियाद्वयाव्यभिचारी। सैवैव दशभियुक्तेर्भारं वहति गं ईमीत्याहो व्यभिचारात् सत्
पिपाने देवतात्वस्याप्राप्ता गी कत्वाच्च। अतः पत्नीवतमिति निरपेक्षतद्वितेन पत्नीवतेपने
रेवंतात्वमिति संसृष्टोपलक्षणयोग्येन त्वष्टा त्रिंशच्चतस्मिन्नेव याज्या मंत्रे रेभिरग्ने सरथवा
द्यवीकनाना रथं वापि भवो ह्यश्वाः। पत्नीवतस्त्रिंशतं त्रींश्व देवाननुषधमावहमाह य
स्वत्यत्र यः त्रिं देवानां पत्नीवद्यवसामानाधिकरण्याग्निवद्विशेष्यत्वोपपत्तेर्मह
श्रवणाच्च पानेपयत्ने देवतात्वावगमात्तेषामप्युपलक्षणमन्यते। अग्नेर्मादित्यत्वं
श्रवणात्तेऽग्निश्चेन्नकासमाद्यंतु यजमानस्तु अग्नयश्च इत्यतीत्यवगमात्तस्यैव देवता

भा. २४
२४

त्वेनत्रयपत्रिंशतां एवं च पत्नी वत मित्ति तद्विहोप्य सति बडवचनग्राहकप्रमाणे स्वकवचनेनैव
विगृहीतो भुवतोऽपि लाघवे अतो नो यत्नः सतीया स्ते ॥ वषट्कारश्च अनुवषट्काराणीत्यस्य
मया गाल्कमंतरूपस्य पूर्वयागीयसोमप्रतियतिभूतस्य हस्त्रिविधानत्वेनातिदेशकत्वात्
तदुपदे + रयागस्वेताया अने देवतात्वस्य निःसंशयत्वा दुपलक्षणं प्रकृतौ च सोविद्यमा
नापिनो यत्नसिद्धा अनुवषट्कार + शनकथे विन्दुसगा प्राप्तावपि वीहो गामेध इति वदे इमे
त्रस्य प्राप्ते नुययने श्व अतश्च विहतावपि प्रात्रान देवतैव तत्कार्या यन्नो यत्नः सतीयाना
नुवषट्कार देवता ॥ छंदः ॥ एवमहं विवारीधुना स पूर्वयश्च वा से पुनस्य रस्य यति के
कर्मण्येकत्वात् अस्यां सानामपि फलवमसं च रसमान विधानत्वे प्राणाभावाच्च न हि
मानाग्रहणमंत्रानुरेधेन तदुद्देशानां संकोचो पुनः ॥ अग्निविधयोस्तु स्वस्वविधिप्रपुन्ये
नक्तुविधिप्रपुन्यत्वाभावाच्चुक्तः परप्रपुन्याग्निविधोपजीवकतया कत्वधिकारसंकोचः ॥ स
अतो मानाग्रहणमंत्रावेव कामं रं इमात्रप्रदानविषयो भवेत्तं ननु मानाद्यपि वस्तुतस्तु वस्तु

तदस्य तेन देवतांतरस्याप्यभिधानात्र योरपि सर्वार्थत्वमेव अतो मसमंत्रस्यैव इप्रदानमात्रवि
षयत्वादेनेष्टागामसमंत्रकं भक्षणं ॥ छंदः ॥ एवं स्थिते पुनश्चिंत्यते ॥ इष्टानेप्यभ्यासे इष्टीतस्यैव
समंत्रकं भक्षणं त्यागस्य त्यागस्य च त्रित्वेपि पानस्य पानपरलक्षितस्वीकारस्य वा प्रत्येकव
त्रित्वेति शमात् तदेकैकव्यपदेशं शक्यत्वात् त्यागस्य च उक्तं तसमुदायविषयत्वेन भक्षण
माणाद्रतावयवमात्रविषयत्वाभावाच्च योतय देनत्यक्तत्वेन सगा ॥ अतश्च तुर्धाकरणादि
करणाविषयत्वाभावाच्च स्यापि समंत्रकं भक्षणमिति प्राप्ते सत्यं योतय देनस्वीकारलक्षण
पानस्य ननु मेनिवेत्यमानत्वात् त्यागस्य तु उक्तं गीत्यालसपितुमशक्यत्वाच्च स्वीकार
स्य तु देवस्यादियदालंबनतया कल्प्यमानत्वात् त्यागस्य तु उक्तं गीत्यालसपितुमशक्य
त्वाच्च स्वीकारस्य तु देवस्यादियदालंबनतया कल्प्यमानस्य उक्तावाशेष एव कल्पनी
यत्वाच्चुक्तं सगा तथापि तस्य लाघवेन व्यासज्यवतिन एव कल्पनेन प्रत्येकवत्रित्वे
प्रमाणाभावाच्च उर्धाकरणादिकरणाविषयत्वे ययने न तस्य समंत्रकं भक्षणं ॥ छंदः ॥

भा. २५
२५

तत्रैवमंत्रे गायत्रं हंस इत्यादि श्रुतं तच्चैवं सोमविशेषात्तमेवास्मिन् सर्वं यत् सोऽत्र श्रुतं केवलमेव
 त्रै इ प्र ए ने गा य त्रं हं से य पा व ह स्पति स वा रौ गा य त्र मे त इ ह भं वतीति श्रुते सोत्रे वास्याक्तं न
 तु ज्योतिष्ठो मेति वैश्वे वलगायत्रं हं इ स्व प्र रा ना भावात् न च सा मान्य संबं धो ध्व प्र
 माणा भावः इ इ देवस्य त्व प्रा तः स व ना ही ना म न्यत्र लोका रा व भावे न या गि शे स्या देव व ह
 स्पति स वो य स्थिति सं भवा रिति प्राप्ते व ह स्पति स वे पि स व नु मु र्वी ये न गी त र स्प य हित त्वा
 जा य त्र मे त रित्या दे श्च ह स्ता पि व्या स्या ना प य त्रे प्र कृतौ वि हंतो वा के वल गा य त्रं हं इ स्व
 त्वा भावा न्नित्य सा ये सत्वे न स मा सो य य त्रे प्र कृ ता वे वा ने वे शः व स्तु तं स गा य त्र आ प्र
 त्ये क मे व सा ध न त्वा त् स त्पि न गी त रे न स सं स भं गा शं का पि स वे द्यं ॥ ॥ स्थिता दु न रे ने इ
 पी त प रे त्पु रु षो पि तु ब ड्डी हि रे वा त्पु रु षे पि पू र्वे य रे ता व रे का सं वे धि ल स गा यो त
 प रे व स्तो कृ ता व य व ल स गा य ध पि वे यं सि द्धां ति नो पि स्वी का र ल स गा तु ल्या त पा पि
 अ व य व स्तो का र सा व य वि स्वी का र सा ये सत्वे न स्व वि ले बो य स्थिति क्त्वा इ व त्प त्व

राम
२५

अतश्च पीतपरेऽर्शो घनप्रत्ययं मत्वर्णो यं कृत्वा पाधातुना वावयविगातमेव तत्संबंधिस्वीकारेण
 सप्तपित्वा इः पीतस्वीकारकं त्रौपस्मिन् सवनं इति व्युत्पत्त्या समागच्छिकरणा बड्डी हिं गी त्रि
 यतो प्रकरणादिशेषाच्च निर्णयः अतः सर्वे स्येव सोमस्योक्तविधे प्रातः सवनीरिति संबधित्वा
 इने शगा म पि सं मे त्र क मे वा वि का रे गा भ स गा ॥ य रितु पी त प र स्प पू र्व नि या ता प रि रं क र
 त त रा सु रं दे पी तं पा न म स्मि न्निति स प्र मो ब ड्डी हिः ॥ य रितु त त्रा पि नि षुं त त्वे न पू र्व नि या
 ता प ति र वि शि षे ति वि भा ज्य ते त रा पी न य र स्प कृ ति गा रा त्वे ना हि ता ग्मा दि गा णां तः या त
 मं गी व स्य वा हि ता ग्मा दि षु ति सू त्रे णै रं रा व स्य पू र्व नि या नः ॥ अथ वा स्व यं त पु रु ष स व
 त रा पि तु ल स गा या सो म सं वे धि स व न पर त्वे न च त स्यां प्र माणा भावः ते त्र री य शा स्वा
 या प्रा तः स व ना रि मे रे न रे र पी त पि त पी ते न रा शं से पी त य रा नं त्रि वा रे पा र स्ये व प्र मा णा त्वा
 ता सो म मा त्र य र त्वे हि त त्त्र रा ने षु ति गा रे वं इ पी ता रि प रा नां स कृ त्प टि ता ना मे व पा ठी य य
 तौ त त्र यो प ते ये व मा तः स व ना रि य रा नां स कृ त्प टि ता ना मे व पा ठो य प त्तौ त त्र यो ग य त पे व प्रा तः

भा. त.
२६

सवनादिपरां विभागेन विशेषणत्वात् पपत्तिः अतस्तथा प्रातः सवनादिभेदेन त्रिवारं पाठ
इवैवैष्येभिषा सवनपरात् त्वलसणात् तत्पर्यग्राहकः अतश्चैव इतीति विशेषणत्रयमु
क्तं सततसवनसंबन्धिने सोममन्येव तस्य मपि भक्षयसीति संज्ञार्थो वगते सर्वत्रैव
संज्ञाया विभागे पिचतैत्ररीयशास्त्रात् तत्र मे गोवबोधः कल्पसूत्रकारास्तु हे मे वा
मनेति ॥ इति स्वउदेव कृतो भारोपिकापोततो यस्य द्वितीयोऽङ्गः ॥ अतः ॥ एवं त्वा
विनियोगे निरूपिते इहैवोक्ता विनियोगे निरूप्यते तत्र वाक्यं नामा गत्व घट की भूतप
रो रेष्यता कृतिकारकता न्यतरा यथैकत्वनानुक्रमः अतः परं सन्निधिः धेनु रं सित्ता
उद्धेर्मेवात्रिपते प्रयाजशेषे तोम्यो अत्र च कल्पना शब्देन कर्मत्वकारणादिविष
यकसं सर्गविधालसणादिसाधारण्येन शक्तिजन्यपदार्थोपस्थितिभिन्नबोधमा
त्रे विवक्षितं तेन धेनु रं सितो सो हो सं सर्गविधया भासमानकारणात् तावेना व्याप्तिः वस्तुत
स्तु सुबंतपदयोः परासावयस्याव्युत्पन्नत्वा इवैव कल्प्यभावना न्युपा नुरोधेन धेनु रं सि

राम
२६

मथ मपाकरात् त्वलसणादिसित्तापदेन च तत्कार्यवृत्तिकर्मत्वलसणात् कल्पनापदेन लसणा
जन्मोपस्थितिरेवाभिप्रेता उद्धेर्मेवात्रिपते प्रयाजशेषे तोम्यो अत्र च कल्पना शब्देन कर्मत्वकारणादिविष
यकसं सर्गविधालसणादिसाधारण्येन शक्तिजन्यपदार्थोपस्थितिभिन्नबोधमा
त्रे विवक्षितं तेन धेनु रं सितो सो हो सं सर्गविधया भासमानकारणात् तावेना व्याप्तिः वस्तुत
स्तु सुबंतपदयोः परासावयस्याव्युत्पन्नत्वा इवैव कल्प्यभावना न्युपा नुरोधेन धेनु रं सि

भा. तः
२७

इस्य गणानाम् तात्पर्यार्थं वा रस्य लेन प्रधान भूत विध्यु रेशस्त्वज्जागारिष रेनि संस्थिते अंगग
णविरोधन्यायेन तस्य गणानाम् तात्पर्यं माह कवा योगाद्देश्यं सवत्तैक रेशज्जागारित सगणावस्तु
तस्मै वै रेशव स्यावयवेपिन तस्य गणावेत्यस्य प्रत्येकवृत्तित्वात् इतरथा श्रुत्यैकवाक्य
श्रुव गोरो धाना पत्रै रिति प्राप्ते उपक्रमे वै रेश्य श्रुव गणस्यैताव रेश्य गणस्येता नूनमत्र वै र
स्य स्यमानत्वाद्देश्यत्वं विधेयत्वं चातस्या वै रेश्य वाक्ये विवक्षितमिति तत्र च विधेयस्यै
द्वैष्ट्या देलो भाग्या रेश्या देवतस्यै रेश्यत्वावता र्वसुतो ज्जागारिष रमनुवा र्श्वस दु रेश्यता
परं श्रुत श्रुतं ज्ञात विरोधिनो नुपक्र स्वस्य वै रेश्य रस्यैव तात्पर्यं माह कस्य सत्त्वात् ज्जाग
रिष रेन त्रचु रत्वेन ज्ञावे रेशि विहित कर्मो गभूत मंत्रं तस्य गणा न चो यत्र माव गत स्यापि श्र
यश्चे रक्षिक रान्यायेन परे गवा धनस्यै र्हे विधेय सति साये सत्त्वे तात्पर्यं वा र्श्वैक वाक्यताया
आवश्य कत्वात् सर्व विरोधे परस्य नुत्पन्नात्वा र्श्वो प्रवृत्तैः न च वै रेश्य स्य ज्जागारिष पि तम
पर्याप्तत्वाद्दुपक्र मा विरोध विरत्य स्य मात्रं वा इत गण स मु शयात्पक्वं पविशे व स्वयं यो २७

प्रत्येना वयव पर्याप्तत्वां भावसा इतरथा र्श्वैक वाक्या ध्ययने नापि अर्थ पत विध्यर्थे संपत्त्या
यने अर्थस्यैक पर श्रुत गानिषेध सुवें ज्ञा का वयव वा रितिषेध वन्नानुपपन्न पथा वैता रश वि
षये निषेध स्य विध्यये समावैल स गणैत थावै। स्तु मे इष्यं। तस्माद्दुपक्र मा नुत्ता रे गण
ज्वै र्विहित कर्मो गभूत मंत्रो गत्व मेवो द्वैष्ट्या रेशो। र्श्वं च वै रेश्य स्य प्रकार गण स्त्व वाक्य सा
त्रैष त्रैष पर्याप्तत्वात् प्रकरणेन वाक्य स्य विषये उपसंहा रनुपपत्तै र्श्वै र्वा व छिन्न विधि
त कर्म मात्रो र्देशेन वाक्येन स्वर विधाना वागतेः प्रकार गवा धेपिन सति गण मुख्य ॥ वा
नुर्वै रिके आधाने स मवे र्श्वो तानि वार वंती या दीनि सामान्यं गत्वेन श्रुतानि ते सु सा म
वै रिक स्व र स्व वे र्शन बंधनत्वा त शी द्रु मुपस्थितो ननु प्रधान विधिवेध नो या नुर्वै रिक
प्रधानैक वाक्यताये सत्त्वे नाविले चिनो य स्थितिकत्वा रिति प्राप्ते सां गस्यैवा धान स्य षजु
वै रिक न विधाना रेशो षु विलोप स्थिति रप्ययं प्रधाना श्रियत्वाद्दला यो न। अतस्ते षु या नु
वै रिक स्व स्वर उपां श्रुत्व मिति भाष्यकार वार्त्रैक कार स्तु प्रयोग विध्या श्रितत्वात् स्य प्र

न. त.
२८

धाने श्रुतस्याप्यंगे कल्पत्वेनाहोर्बल्यमेवाहतायात्येति को मांगसूत होत्रा रण्यधुर्बल्य कला
पत्रे वा रं वती यस्यापि यजुर्वेदे वा रं वती यं गायं नेति विनियोगविधे विना नान्येवं चिंतनीयम्
यत्र वेदे तरे उत्पत्तिर्वेदे तरे च विनियोगस्तत्र वा रं वती त्याहो कः स्व इति चिंतयां गत्यते एवं भा
वित्वा इति ज्ञातविंशे धित्वो नत निबंधन एव स्वरां चलीयात। अतश्च अत्रात्रावेदेन क्रिय
ते उसाद्यत इति श्रुत्यर्थ इति प्राप्ते आत्मानमात्रेण मंत्रस्य प्रयोजनामां नवा गमेन प्रयो
ज्यत्वानवगाते स्वरावपे सत्त्वादिनियोगोत्तारकालमेव स्वा संबंधा क्रियत इत्यस्य प्रयुज्य
त इत्यर्थावगाते प्रयोगे स्पव विनियोगाधीनत्वेन विनियोगस्ये वाच्यवहित पूर्वपुरस्य
त्रिकत्वात् द्विधिनिर्वंध एव स्वरो यति बाधके नुष्टे पदस्य हे। अयस्त्वेन यत्रैकमेव कर्मा
नकेषु श्रुतं तत्रैकोत्पत्तिः केचन तदनुवादेन गुणार्थं श्रवणमिति जिज्ञासायां यत्रागावा
इत्यंतत्रोत्पत्तिः सेवकवाङ्मन एव जावस्थान निर्णयवत् चत्तरस्तु केनैव रूपपस्थि
यक इवैव तादिसा कल्पस्यैव निर्णयकत्वं तत्रापि द्विविधो बहिरंगत्वेन व्यभिच

राम
२८

गैवताप्यारवननुद्व्यस्यत्वाद्युद्धा अतश्चैवं विधनि श्रवणकस्त्वेतवैवोत्पत्तिः अत्र तदनु
वादेना विरोधि गणोत रविधाने ते धिनितुगुणाने इ एव अर्थं यत्र कस्य निरपि निपा मकस्या
भावस्तत्राप्यभासाने इति अत्र श्रुता तस्यायेन सत्यपि सर्वेषामुत्पत्तिप रत्वे कर्मे कत्वं
तद्विहा ध्येत मे सभावाता अतो नियामकत्वेन यत्रैवोत्पत्तिस्त्वेदं निबंधन एव स्वाद
तिसिद्धः ॥ अतः युक्ते ॥ ॥ एवं वाक्येनिरूपिते प्रकाराणि सान्निहिरूप्यते ननु किं प्रकार
गणानामानतावत्स निधिमात्रं गोरोहनादेरपि रं गत्वाय मेः। अथ माकं। सत्वमात्रं विह
तेरपि प्राकृतांगविषये तस्य त्रैः। नापि साको सत्वे सति सन्निधियदितत्वे उप हो मा सवा
येतस्य त्रैः। अथो मया कां सा विशिष्टत्वा सिरूपा गां मंत्रा हीनां सपित सपत्नेः प्रया हीनां
मनाकां सत्वे नतरनापत्ते श्रुत्वा अथ र्शं पूर्णमासयोः प्रकारं तरेण प्रधा जानाकां सत्वेपि
इति कर्तव्यतात्वेन तस्यो सोपपत्त्युक्तप्रकरणमिति वेत्ता किमिति कर्तव्यतात्वेनामन
तावत्पत्ते अथैवं वा सहकारिणां प्राधान्यापत्तेः प्रयाजाश्च सजेययापि विहतावति रेश

पत्रेष्टानापिकराजनकत्वं प्रयाजादियुवाद्यादितवेतानामनिहितस्य फलवतो अनव्या
तांगतावपुष्यविषये इति कर्तव्यतात्वेनापेक्षणास्यैव प्रकारापरार्थत्वात्। अत्रासंनि
हितस्योच्छिद्यं मागतस्य प्रयाजादौ वारणायाये विशेष्यतां। अनया जाद्यं गत्व वारणाया
फलवत इति द्वितीयं। प्रोक्षणादे प्रकृत्याश्चिन्त्यविनियुक्तस्य प्रकाराविषयत्वं वारणा
पुत्रताये। सिद्धरूपस्य लिङा विनियुक्तमंत्रादे प्रकाराविषयत्वमिदं। इति कर्तव्यता
त्वेनेतिवतुं। इति कर्तव्यतात्वे च वारणायाह कत्वे सर्वत्र हि अशक्ते स्वरगात्वाया
गाद्यं किमरागानिष्ठा समस्तीति निर्विधा इमावकाराणां भोवेष्टे। रिकाकाराणां तां रूप
वेत्यन्ये हेतुतत्त्वाश्च जन्यवन्नित्वे जन्यते वेत्युसर्गः॥ सामग्यपुलाभे परमनारिते
स्यपवाहः। तत्र तत्सामय्ये पक्षे वेति कर्तव्यताये सा। तथापि सति हितप्रयाजादौ
रंजत्वबोधः। प्रयाजादेस्तत्सामग्रीत्वात्। सिद्धरूपस्य च इत्यादेवोपायावेशे विना तत्सामग्री
त्वासंभवात्तया अग्रहो। अत्रैव प्रधानगतेति कर्तव्यताकांसाया प्रयाजादिगानप्योजनकांसा

सहकृतायास्ततश्च कस्य स्वस्वावोतरवाक्यार्थे समासास्यापि महावाक्यैकदेशत्वरूपपारिभाषिकप
रसन्निध्याख्यवाक्यकल्पनपानिनुक्तपन्नोचमार्थोऽस्ति। द्वा रातो विद्याश्रुतपदार्थोतरकल्याण
नुकूलयोग्यता रूपलिङाकल्पनपाच समिधोजयति इत्यं दर्शयती मा साभ्यास्वर्गा कामोय
जेत्याश्रुतेति कर्तव्यतात्वे वाचि पररूपश्रुति कल्पनपा। चेति कर्तव्यतत्वरूपरूपरूपकारक
त्वे प्राप्तापे संभवात्। हि घयाजादीनामपि उक्तशक्तिजनकत्वेन भावनाया मच्चयः। त
स्मात्सिद्धप्रकाराणां नामचनुर्थे प्रमाणा यत्त्वत्रयार्थे सारार्थता अननुग होतस्यापि कर्मादे
संयोगविभागादे मा कत्वे दर्शनात्। त्रै प्रकराणां अपितु व्यापारसामान्यस्यात्यातार्थत्वं मंगीक
त्यतद्विशेषाये संचेति कर्तव्यताये सा। तथैव च प्रयाजादीनां तत्वेनाद्य यदिति हेतुवच प्रकारा
मित्युक्ते। तत्रा। तथात्वे निरुक्तप्रकाराणां सत इव रिता गत्व बोधकत्वानुपपत्तेः। प्रयाजा
दे भोवतात्वे तस्य फलसंबंधायनेष्टा। अस्मभते तु यत्त्वस्यैव भावनात्वात् तस्य वया गजनकत्वे
नेव कृतार्थत्वोन्नतस्य पानिनिर्वैषम्यं। किंचैवं प्रधानस्य स्वतो निराकां सस्यान्यतराकां स्ये

वप्रकृतौ प्रयाजाद्यं कल्पयन्निविकृतौ च मावतापाविशेषाये सावो अत्र प्रोपकारैतये
 संनिहिमे रेव निराकां सत्त्वोपपत्तेर्नातिरेकिकोपहितस्य तदेतन्मन्त्रकत्वात्कृता निष्ठु योपतौ
 जनकत्वस्येति कर्तृव्यत्वं प्रकृता कल्पमावश्यकं वा अतएव तदेवे स मातस्य सेवेत्यं
 षड्विधेनुक्रमेऽमया आकांशलसालसालादभ्यतगाकांशलसालसालस्यत अपि पाठ्यनाय
 ति। त्पारिकोक्तमेविसरः॥ क्रमश्च॥ स्थानं वा गंत्ये प्रमाणां तदेति कर्तृव्यत्वात्वेनाप्ये
 संबंधये। वाक्यार्थयोः संनिधिः॥ इति कर्तृव्यतात्वेनाप्योपत्वं। द्वेधा। द्वे विराको सा वि
 रहतापश्चाद्विकृतेरुपहोमादिविषयेऽप्योपकारप्राकृतां गौरेव निराकां सत्त्वा तादृ
 विश्व्यापागमकात्वाद्यथा। जपारिमंत्रो हो। अत्रैवैकवा वाक्योपात्रवी हियागारि
 निधेरापितथात्वापिपुत्रैर्वाक्यार्थेत्युक्ते। प्रयासिजानां स्थानविषयत्वापत्तिनिस्प
 र्थं व्याघं विशेषाणां तद्वसादेश्यापयोपेद्विविधं पाठसा देश्यमनुष्ठानसा देश्यं च आ
 षं च द्विविधं। यथाक्रमेण पाठसन्निधौ पाठश्च। त्रयमप्येवमुभयोकां स्यात्ततः कां स

क्रम
३०

पाचेति। अत्रोभयोकां साघठकप्रधानाकां साचेति कर्तृव्यताकां समिन्नाइषव्या।
 सात्रपाठक्रमेण सात्त्विकस्य पांशुना वाक्यसंज्ञाणां कां स्यात्तत्वां सन्निधौ सत्त्वसात्रपा
 त्रमुंधनविधिः सोवधो समासात्तस्य मुंधध्वमिति मंत्रस्य तदेतन्मन्त्रानुष्ठानसा देश्य
 स्यनुपमुंधमसातां हे स यश्च गंत्ये। यद्यपि चैषां लिङ्गादिप्रमाणां तरेणो व विनिवे
 गात्क्रमादेशाच्च द्वे विरहवैसाधनत्वलसालाताय यमाह कत्वमात्रत्वात् नो गत्वै प्रा
 मात्पतथापि षड्विधस्य पित्रमस्या संकीर्णा सह रत्नानि को स भोक्ते रीत्यो हनीयानि
 यत्वा प्रकराकल्पकत्वां मंत्रादिरूपसन्निधौ योपकारकत्पलेपिमंत्रादेश्च रूपेण य
 गजनकत्वेपितत्र निप्रमायत्र षट् विधेपित्रमे आताडुपकारकस्य लेतावदिति कर्त
 व्यताकां साया कल्पनीरेषोपहितस्य तदेतन्मन्त्रकत्वात्कृता निष्ठु योपता जनकत्व
 येति कर्तृव्यतात्वात्प्रकृता कल्पमावश्यकं वा अतएव तदेवे स मातस्य सेवेत्यं
 षड्विधेनुक्रमेऽमया आकांशलसालसालादभ्यतगाकांशलसालसालस्यत अपि पाठ्यनाय

इनुक्तानामादेशास्पाविधितानि विधानास्य पुरःस्थान्निवृत्तात्तपोस्तुमद्ये सन्निधानस्य प्र
 वृत्त्यं एकं जंय स्यत्वारिसादिकौस्तुभे इव व्यं॥ आख्या वै वै॥ अपेरादिविहितय संधे
 पुहोत्राध्वर्यवादि स माख्या दे र पाज्ञिवे शुप्रयुज्य तो साप्य गत्वे प्रमाणांतथा हि सर्व
 ले प्रावयव शक्तिके दिविधेयं प्रकृतविधौ वाक्यार्थाद्यप्यर्थकं तन्निवेति॥ तत्र
 यत्तिर्न प्येने व काः पंचति प्रोक्षिताभ्या मुत्सुखित सुसत्ताभ्या मवदृतीत्या से निमं
 प्यादि य इतत्र वा को नै व मंथना हीनां या का धा गत्वा न सा माख्या नि को विनियोग
 द्वितीयं नु आध्वर्यव मध्यो ते प्रेनु होनु शुभ म स इत्या हो तत्र विशेष्यस्य कांडस्यैव प्र
 कृतविधा वच्ये जात विशेषा साधयु कर्तृ कत्वा हे सिद्धवन्नि रेशा न्यपानुपप
 त्ति विनियोगः कल्प्यत इति तत्र समाख्यया विनियोगः॥ अत्र समाख्या पाः वयं
 योः संबंधे स मां मय्यो र पा बुद्धे न तन्नि रेशा न्यपानुपपत्त्या स्वतंत्र विधि क
 ल्पना गो र वा प न्नेऽविनु अवाधानादि वाक्य साध्वर्यु वराणोत इति वाक्यस्य वै क

गम
३९

क्यता संपादक परमात्रं यमध्वर्यु वराणोते सो नीतत्वा रधातीति तच्च द्वयोर्विधोः कपं विरस्येकवुद्धि
 स्यतेत्येवं विधस्यान कल्पना पूर्वक मध्ये पीति कर्तव्ये तात्ववौ धका को सा रूप प्रकाशकल्पन
 यातद्विधो मे हा वा को क रेशत्वा स्य पर सन्निधिरूप वा कां कलपा तो तेन बाधय मात्र निष पोग
 ता रूप ति ग कल्पन पा र क वाक्य ता संपा र क प र रूप श्रुति कल्पना धुक् म स्याः व छ प्रमाणात्वे॥
 श्रुति लिं गा॥॥ तदेव य दृ सु प्रमा णो पु निरूपिते स्व धुना विरोधे कलावतं निरूप्यतो विरोधे
 कस्य शेष स्य शेषिदये प्रमाणाद पत्वे। यथै ही मंत्रस्य श्रुत्या गा र्हे यत्वा गत्वे लिं गा हें द्रं गत्वा
 पथा वा र क स्मि र शेषिणि शेष द्वय विनियोजक प्रमाणा र्हे ये यथा गा र्हे यत्वे श्रुत्ये ही मंत्रो लिं
 गा र्हे यः श्रु पंच शेष द्वय विनियोगो द्वा रै को सत्ये व बला बल प्रयोजको न तु भे रे पि वाक्य
 प्रकाराभ्या वै मध्व प्रपा ज्ञा ही ना मे क शेषार्थत्वे पित र भावात्। यत्तु एकस्य शेषस्य
 कस्मिन्नेव रोषिणि प्रमाणाद य तत्र वै धम्ये व प्रवतस्यै व प्रयोजनार्थं विनियोजकत्वे साम्ये

तुल्यकस्य विनियोजकत्वे इति स पुनः श्रुतित्वेन प्रयोजनं तत्कल्पनेन नियामकाभावे द्वयोरस्य स्थितिः
 त्वकल्पने कर्मोत्तरबोधकत्वे वा। एवं यत्राह ताया की तातीत्याह आह ताया पूर्वसाधनोभूतव
 पीर्यत्वे प्रमाणाप्यत्र तत्रापि श्रुतेरेव विनियोजकत्वेन त्वस्य वाक्यस्योद्देश्यसमर्थकत्वेन
 तत्वात्। अतएव नैवेद्यस्य त्रिलिङ्गावाक्यविरोधो वाक्यस्योद्देश्यमात्रसमर्थकत्वेन श्रुतिसहकारित्वे
 विकृतिकावकत्वबोधरूपविनियोजकत्वाभावात्। प्रकारांतु अपूर्वसाधनत्वतस्तत्ताता
 त्ययमाह कमात्रेन तु तत्रापि विनियोजकं गौरवात्। अतएव विनियोजकप्रमाणावलांबल
 वेततास्य धर्माह कप्रमाणावलांबलमपि निरूप्यते। तदिह श्रुत्योर्विरोधे येन प्रमेयं
 स्पृष्टं तीपया गार्हपत्यां गत्वमेव न तद्विदुः श्रुत्या इति गत्वा तस्य त्वत्वेन तद्विदुः तत्वेन प्राधान्ये
 न कृतिकावकत्वे वाचित्वाभावात्। अतश्च तस्य मुख्यश्रुतित्वाभावात् त्वत्वं। एवं नैतस्य मे
 तस्य त्रिलिङ्गादिगत्वात् तद्विदुः श्रुतिसंगतिविरोधे येन तदेवोद्देश्यं। अतः हि सैवेनैतत्तत्रास्य पूर्ववत् ३२

वकल्पकत्वेन प्रमाणाप्यत्र निरूपणावसरे स्थापितत्वाद्। भरोः श्रुत्युक्तिकल्पनं पावद्वा तस्यैव
 पूर्वपूर्वगाशेषशेषाणि निर्वाको सत्वाया इनेन बाधः। न चोक्तानां प्रहेत्यर्थत्वेन नीरको शाणामपि वि
 कृत्याको स्यैवातिदेशकत्वेन नैवेद्याको स्यैव त्रिलिङ्गास्य श्रुतिकल्पकत्वोपपत्तिः। तस्य ध्यानाद्यु
 पायांतरेणापि स्मृतिरिति द्वैर्नियमेन विकृतिवद्भावात्। अतः श्रुत्या गार्हपत्यां गत्वमेव न
 च श्रुतेः करणत्वमात्राभिधापित्वेन गार्हपत्यनिरूपितत्वस्य वाक्याधीनत्वात् तत्रापि श्रुतिलिङ्गाविरो
 ध इति वाच्यं तथा। त्वेपि वासरावाक्यत्वेन संत्रिलिङ्गापेक्षया यद्यप्यन्यदेव तस्य पशुरिति वत्प्रव
 तत्वाप्यपत्तेः। वस्तुतस्तु यथानवेकलया श्रुत्या विरोधो नैवेद्याको नापि तस्यापि गार्हपत्यसमी
 पदस्यैव मुख्यपत्तेः। अतश्चैव विरोधत्वेऽपि प्रधानेन न व्यपदेशाभवेतीति न्यायेन श्रुतिलिङ्गावि
 रोधोऽहं तां त्रिलिङ्गायोर्विरोधे मुख्यसामर्थ्येन गौरास्य बाधः। त्रिलिङ्गावाक्ययोस्तत्त्वानेतदिति
 सह न करणप्रकाशकस्य पूर्वार्द्धस्य तस्मिंसीत्युत्तरार्द्धेन साहनप्रकाशकेन तस्मिं कस्मि
 न्नितिविभागे साको सौ तौ कवाक्यत्वात् सकलस्य मंत्रस्य सह न साहनयो रन्यतरत्रोभयत्र वा

वा प्रतिष्ठापन एव वा तस्मिन्निमित्तं यदस्ति निश्चिरूपेण कोन विनियोगे प्रारिप्सिते तत्पूर्व प्रवृत्ते न लिं
 गन तत्र रास्या तस्य मुख्य विशेष्य कत्वेन स्वाधे बोधकस्य परे स तेन त्वकल्पन प्रसारा भावान
 च्छेद स्पवसावैश्वर्ये वीतिवद्वा क्वातरो पस्थितार्थपरा मर्श कत्वेनापि चारि ता धेत्वा त्यत्येकमे
 व विनियोग इति वाक्यो विरोधे उपांशुत्वस्य सवायुषा यज्ञस्येति व्यवेतय ज्ञयैकवाक्यत्व
 च्छेद भागधर्मत्वं तस्माद्यत्किंचित्प्राचीनमग्नीषोमीयातेन उपांशुविहितयचि वरंतीत्यने
 व सन्निहितयत्किंचित्सदैकवाक्यतायावगतपरार्थधर्मत्वेन वाध्यते वाक्यकराण विरोधे
 व वैमध्यस्य वाक्यावगते न पोरामास्यं गत्वेत प्रकरणावगत दर्शजित्वाधः यनु अ
 ग्नीषोमादियदैकवाक्यता यत्रानामिह विरित्यादिपरा नाममावस्यागरेव ता प्रकाश
 नाथेत्वं प्राकराण कंवाक्येन वाध्यत इत्युदाहरणमुक्तं मूलेत श्रुतिलिङ्गा विनिपुक्तस्य स
 हेतुत्वेन प्रकरणा विषयस्य वस्तुवाक्यस्य मुख्य प्रकरणा विनियोज्यत्व प्रसक्त भावे
 पि अधिकारव्यगोरा प्रकरणा स्या पूर्व साधनत्वतः सारतात्पर्यमाह कत्वस्य प्रसक्तत्वात् ३३

मुनिप्रायेण इषव्या प्रकरणा यो विरोधे महाप्रकरणे मवांतर प्रकरणेना प्रकरणाक्रमयो विरोधे श्रु
 तौ हीत्यतो त्यादि विदेवना रोनां सन्निधानादभिषेचनीयाख्यसोमपांशुत्व प्रसक्तौ प्रकरणा प्रसक्तौ
 गत्वा न च अभिषेचनीयस्यापि फलत्वेन प्रकरणं वा तस्य विहितत्वेन नृत्तौ पकाराया द्रुतो गनिराका
 सस्य तदभावात् न च विहितत्वपि यत्प्राक्ता गा नुवादेनैवेकतमंगावाचनिकं विधीयते यथा यथा
 दितस्यापि विहिततां गां को सायामनिवन्नायामेव विधेयत्वात्तत्संस्पृष्टस्य तत्पूर्वभाविनो सति प्र
 धानोत्तरभाविनोऽप्यर्वागस्य वा प्रकरणेनैव गृह्यमाणे यत्ने विदेवना रोनां च अभिषेचनीयोत्तरमु
 क्तविधानिषेक पूर्वभाविनो न याथाप्रकाराग्रहणोपपत्तिरिति वाच्यं प्राक्तां गा नुवादेन वि
 हितस्याप्यपूर्वागस्येप्यहोमवद्विहृत्याकां सायामनिवन्नायामेव विधानात्तायस्य हि प्राक्ता
 तकार्या यत्तातया वैकृतां गस्य विधानं यथोत्तरत्वं शरादेस्तस्यैवानिवन्नाकां सायामि विधा
 नोत्तरं इषस्यैव वतत्पूर्वभाविनो वा प्रधानोत्तरां गस्य विहितप्रकरणेन गृह्यमाणं अमि
 षेकस्य तु प्राक्ताकार्या यत्नत्वाभावात्तत्पूर्वपठितानां विदेवना रोनामाभिषेचनीयप्रक

भा. त.
३४

राणात्त्वोपपत्तिवस्तुतस्तुतमभिधेयकस्यापि स्वतंत्रोत्पत्त्यप्रकाराणां प्रजसूयां गत्वावगति
मोहेहस्यस्तोत्रप्रत्यभिधेयतइत्यत्रप्रतिशब्दयोगेन कालार्थसंयोगः॥ अतो विदेवनाद्यभि
धेयकानां सर्वोपासेव सन्निधानादिना अभिधेयनीयां गत्व प्रसक्तौ प्रकारेण न तद्वाधः न च
राजसूयस्यापि प्रत्येकं विहृतित्वा॥ अकाराणां भावः पवित्रासंभारस्य सत्रस्य धृतियावत्प्रजसू
यधर्मपुरस्कारेण वाचनिको गानानां तत्संस्थविदेवनादीनां प्रकाराणां सत्त्वोपपत्तेः॥ अ
थं प्रकारास्यक्रमं तरेरपि राहुराणां नृद्यानि॥ एवंक्रमेण विरोधे सन्निधानेन याज्यादय
स्य क्रमस्य प्रजसूयां गत्वा अनियमेन प्रसक्तैः यथाक्रमं पादाद्यस्यां गत्वा क्रमसमाख्य
योर्विरोधे यो गौशिकसमाख्याते कोऽसमासात् तस्य शुद्धधूमिति मंत्रादेः सन्निधानात्सा
क्षां गत्वा न च महाधिकारेण सन्निधिवाधः तस्यापि वाचनिको गसंस्थत्वेन न च कवत्वा
त् न च वतस्य प्रकारेण त्वापत्तिः॥ मंत्रस्य सिद्धरूपत्वेन लिङ्गपिनियोज्यत्वेन च प्रकाराणां
विषयत्वात्॥ सन्निधानस्यापि समाख्यावदपूर्वसाधनत्वेन साक्षात्कार्यमाह कत्वमवयव

राम
३४

सांख्येन तु विनियोगे सत्रत्वे राहुराणां तं सत्त्वं समाख्ययोर्विरोधे आध्वर्यवमिति सामान्यत्वा
ख्यायायां मानमिति विशेष समाख्यया बाधः॥ एवं घंतीति अंतीति दिशामास्य पूर्वः सहवीरो
धेशयानेकान्तेवो राहुराणां न कोस्तु स इव व्यानि सवाप्यश्रुतिलिङ्गादिबाधो प्राप्रबाधः॥ त
त्वे चां गता बाधकलिङ्गादिकल्प्य प्रमाणाप्रतिबंधकत्वात् पूर्वपूर्वप्रमाणेन हि अंगत्वे श्वधा
रिते निराको सत्त्वा दुत्रोत्तरेतः पूर्वपूर्वप्रमाणकल्प्यनैव नो हेतुति सोयमप्राप्तबाधः॥ एवं
पहमेधीये आत्मभागे यजतीत्यादौ अपि अन्यत्रुत्ता सामान्यविशेषनित्यनैमित्तिकभावात्
प्राप्रबाधः॥ तत्त्वं च स्तु प्रत्येककस्य विशेषविषयताप्रतिबंधकत्वात् सामान्यशास्त्रादेर्हि
विशेषशास्त्रादिना यत्सोमादिविषयतामात्रं प्रतिबध्यते न तु सामान्यशास्त्रमपि तस्य त्
त्त्वेन कल्पनीयत्वात्॥ होयान्तरेष्वाहवनीयाभावाप्यस्यापि प्रकस्यपि उम
शक्यत्वाच्च॥ अतएव येन सामान्यशास्त्रमेव पूर्वमातोचितं तस्य विशेषादृशेन न निमित्तं
एव विशेषविषयताविषयका विशेषशास्त्रेण बाध्यते एवं यत्राधिनतौ यशौकतोतीत्यादि

भा ८
३५

शब्दप्राप्तिनिवेधसूत्रादिप्रापकशब्दस्यपद्यमितिनिवेधस्यप्राप्तिमावेष्टत्वेनोपजीव्य
त्वात्संतवाधानुपपत्तेर्विशेषविषयत्वमावश्यमेतथापितव्यविकल्पो जीकारात्मावश्यमे
विशेषविषयत्वप्रतिवेधान्नोक्तलक्षणव्याप्तिः॥ पद्यात्तत्राग्राप्राप्तिनिवेधवत्त्वमिति
प्राप्तिस्वाधमंगीकृत्यनविकल्पस्यार्थकोक्तमेतदप्यवश्यमेवात्रापि दृशते। अतः
सिद्धं वाधस्य हेतुविषयः अहीनो वा एव विरोधेवलाबले निरूप्याधुना विरोध एव वा
कनास्तीति चिंतयितुं उत्तरं प्रयोज्यमावश्यं पदमाप्तिः ज्योतिषो मे उपसंविधाय
तिस्र एवासाहस्योपसंविधा दृशा हीनस्येति श्रुते तत्र द्वा दृशत्वं किं द्वा दृशा हेति विदिते
कारण एव वेति विंतायां त्रित्वस्य तावदुपसंविदा एन विहितस्य चाश्रयमन्यायेन स्वाप
वसाधनैस्तोपसंविदादुपसंविदप्रकाराणां ज्योतिषो ममात्रां गत्वा वागतेः सादृश्यं
दासमाप्यमानत्वात्तदनुवा दमात्रमननु उद्देश्य विशेषां वाक्यभेदं दृष्टव्यं। अतः
तद्देवद्वारशब्दमपि तदनुवादेन विधीयमानमुपसंविदमेवान्वतस्या हीनोद्देशेन

३५

पुनरुपसंविदसंज्ञनत्वेन प्राप्तस्य तस्या हीनसंवेधानुपपत्तेः। तस्मात् तदा दृशत्वापत्तेर्द्वा
दृशत्वं प्रकाराण्यकिं वाक्यं तरेण तत्र तस्य प्राप्तिर्वाच्यः। अतो म्यापि त्रित्वेन विकल्पः। अहीनप
देवेन हीनपदेत्यारिभ्यस्त्याजसमासमंगीकृत्य ज्योतिषो मानुवा रके। सर्वे धन्ये ननु वि
कृतित्वादेन मपेक्षमाणा न जहति। अथ नापेक्षसंज्ञात्वेन स्य तत्तु नुषत्वात्तत्तु नुषत्वात्तत्तु नुषत्वात्तत्तु
या सप्तस्युपमानाव्ययिद्वितीया कृपा इति स्मृत्या प्रकृत्या पूर्वपरित्यक्तुं त्रिसहितया अत्यया
त्यस्य नत्रे पूर्वपरित्यक्तुं त्रिसहितया अत्यया रत्नविधाना रद्यु रत्नत्वापत्तेः। अयि नु मध्यो रत्नत्वा
न अरुः स्वः कृतो इति स्मृत्या तस्य समूह इत्यनुवृत्तिरहितया अरुः शब्दस्य कृतु समूहवाचि
स्वप्रत्ययांतं तं यौत्वाना तस्य वायनेपी नोपियः दृष्टव्यं प्रत्यया रीता मिति स्मृत्येनोद्देश्य
धानात् अयं शब्दः स्वप्रत्ययांतः तयात्वे द्वा दृशत्वं त्रित्वमिति सूत्रात्प्रत्यया रीकारस्यो रत्नत्व
रिति द्विः। नवेकारस्येना रेशाव यवत्वात्कथं स्वप्रत्ययाव यवत्वमिति वाच्यं आयनादिपूय
दृशवद्वचने स्वरसिध्यर्थमिति स्मृता प्रत्ययस्वरसिध्यर्थेना रेशस्यापि प्रत्ययो य रेशकाल

भा. त.
३६

कत्वस्योपरेशिवभावस्यविहितत्वात्। अतोनायेन समास इति वेततथापि प्रवरणानुगोच्य
हीनशब्दस्योतिष्ठोमेवदुर्दिनकत्वं सादृश्येन गौरातयोपपत्तेः। वस्तुतस्तत्र ह साध्यक्रतु
समूहत्वस्य शक्यतावच्छेदकस्योतिष्ठोमेवप्यभाससमूहात्मके सत्त्वाद्हीनशब्दस्य मुख्य
वत्त्वेवानुवादेत्योपपत्तिरिति प्राप्ते। आस्तातावद्हीनपरं। श्वकार एव त्रित्वातिरिक्तसंख्या
यायाः साधनत्वाभावात् मनुवद्भेदादृशत्वेन विकल्पे महते। किंचैव प्रकरणादेव त्रित्वद्वारा
त्वयोत्तीतिष्ठोमसंबंधोपपत्तेः साहाहीनशब्दयोर्द्वयोरपि वैयर्थ्यप्रसंगात्। अस्मन्मते तु
केनाद्वा समाप्यमानत्वेन स्वल्पस्य कर्मणा स्वल्पेव संख्याचितेति। अत्र चित्तेन स्तुतिपतया
सादृशस्य न वैयर्थ्या किंच द्वयोः संख्ययोरेकार्थत्वेन विधौ शब्दभेदेन युज्यते अतोही
पदे सादृश्यात् रयामित्यप्यविवाशं युक्तैवेतत्। तस्य समूह इत्यनुवृत्ति साहित्यात् अद्वय
त्राविति स्मृत्या वैदिकप्रयोगाच्च। अतः समूहसाध्यक्रतुविशेषत्वस्यैव सत्रादिव्याप्यस्य पत्र
तिष्ठो रनावोदितस्य समुदायात्मकत्वे च योगरूपा हीनपरशक्यतावच्छेदकत्वप्रतीतेर्न

राम
३६

रशत्वस्योतिष्ठोमेतिवेशसंभवः। अतश्चाहीनसंबंधुयसदुद्देशेन द्वा रशत्वविधि। षष्ठीस्यनेच
परस्परसंबंधस्य प्राचीनमते व्युत्पत्त्या नविशिष्टोद्देशो वाक्यमहः। वस्तुतस्तु हीनोद्देशेनातिदेशे प्र
प्लेः पूर्वप्रवृत्त्याद्वा रशेयसत्त्वेनेवानेन वाक्येन द्वा रशत्वप्राप्तिफलकं तां चतुर्निरिति विधिधीयते।
द्वा रशाहप्रकरणास्य वाक्यांतरंतु शारवांतरतया वा सत्रमात्रय रतया वा न विरुध्यते इति भाष्यका
रामिप्रायः। वस्तुतस्तु द्वा रशाहप्रकरणास्य वाक्यस्य सत्राहीनोभयसाधारणात्वाद्देवाहीनेपि द्वा
रशत्वप्राप्त्युपपत्तेः रेकवाक्यतालाभाय प्रकरणापाठार्थवत्त्वाप्यौचित्येन त्रित्वविधौ रेवायमर्थ
वारः। महतः कर्मणो महती संख्या चिताननुप्रकृत इति वस्तुति। अतोवाक्येन प्रकरणां वाचित्वा
द्वा रशत्वस्याहीनसंबंधावगातेर्न तेन ज्योतिष्ठोमेद्वा रशत्वं मूलेन युज्यते। भाक्यमुत्तित्वसाधय
श्रुतिप्रकरणाविरोधोपपन्न इति इष्टव्यं मादित्ववदत्वं। ज्योतिष्ठोम एव उपास्मे जाय
तान इति नित्या प्रतिपदं विधाय युवं हि स्थः स्वयती इति द्वयोर्पत्रमानयोः प्रतिपदं कुर्यात्
तेन सत्यमिदं इति बद्धं भ्योपजमानेभ्य इति श्रुतं तत्राद्यवाक्ये द्वयोर्पत्रमानयो रिति परि

सप्रमीतसामिति तत्त्वपरायधपिचपयकविभक्तिप्रवर्गांतथापिहविराज्यधिकरगान्यायेनया
 शिकत्वाभावेन प्रत्येकं निमित्तत्वापर्यवसानात्प्रधानभूतनिमित्तत्वा नुराधेनमित्तितयोरे
 बद्धित्वावच्छिन्नयजमानत्वावच्छिन्नयोर्निमित्तत्वं प्रतिपाद्यते यस्मिन्नुपयुक्तस्यधिकारित्वात्
 संबंधानुवादि का सती स्वयं यथ्य परिहाराय यद्वयेपित सगामंगीकृत्यलाघवादित्वजमा
 नस्वयोरेकं व्यासज्यवृत्तिनिमित्तत्वं प्रतिपादयति विशेषणविशेषभावे विनिगमनाविरहा
 त्। एवं बद्रूपो यजमानेभ्य इति रथ्यं चनुर्थापि अधिकारित्व संबंधानुवादि कपा उक्त्वा
 धनिमित्तत्वं तस्य गामा। अतश्चतान्यतरा विवक्षा प्रसंगा निमित्तैव प्रतियदु देशेन संव वि
 धानेपि विज्ञाती यत्वा नानेको देशपता। प्रकाराणां द्वौ प्रतियत्संबंधलाभ इति यद्द्वयेष्य
 विचारं तद्वि हेमो संवो ज्योतिषो मरुच निविशत उत द्विबद्रयजमानके कुलायाही नारा
 विविचितायां प्रकाराणां विरोधात्प्रसृत एव निवेशः न च तत्र निमित्ताभावः। आख्यातेन व
 संते व संते ज्योतिषाय जेतेत्यादिना उपादेय कर्तृविशेषणत्वेनोक्तैस्त्वस्य विवक्षायामपि

गाम
३७

नित्यत्वेन ज्योतिषो मेयथः शत्रुपबंधस्यवक्ष्यमाणत्वाद्यद्येको न शत्रुपात इद्विबद्रयजमा
 नकत्वप्राप्तेः प्रतियदिधान संभवात् अथवा यजमानशब्दस्य पागकर्तृमात्रवचनस्यपत्त्या
 मपि संभवात् सद्यवाको तावच्छीलिंगत्वे वाधकाभावात्पत्नी द्वित्वे सं संक्रा द्वितीयवाक्येपि पा
 शाधिकरगान्यायेन लिंगानुराधेन प्रकारावाधानुपपत्तैर्व्यत्ययानुशासनैरपुंलिंगास्य
 स्त्रीत्वपरात्वावगतेः पत्नी बद्रत्वे द्वितीयो संक्रा नित्यानु प्रतियत्संबंधे कत्वरतिप्राप्तेः नित्यत्वेपि
 ज्योतिषो मरुचैकत्वेप्यथाशक्तिन्यायविषयता। उत्पत्त्यादिवाक्येषु समानाभिधानात्प्रसक्तभाव
 नायामवितस्मत्तस्यांतरात्वेनाशक्ते रक्षितापरिमाणाद्यं गंत स्वाधेनास्तेवानुमाहृत्वा
 ता किंच यत्कृति साध्यत्वेनानुषेयतया प्रसक्तं तत्रैव यथाशक्त्वा यबंधोनत्वननुषेयेका
 लासौ। अतश्चतद्वदेवास्यापितत आयविषयतेति न प्रकृतयोर्गदित्वबद्धत्वेन च यजमान
 शब्दः पत्नी परपुंस्त्वेव प्रवुरप्रयोगेण शत्रुपवर्गमेतत्तस्य गामायां प्रमाणाभावात्। यजमा
 नेभ्य इति पुंलिंगस्य प्राप्ता इत्यस्य मेव्यासि वनि विद्वत्वेनागतिकत्वात्पयानुशासनं गति

भा. त.
३८

कारानुपपत्तेश्चात्रतश्चवाक्येन प्रकाराबाधाद्यत्रस्तेन राजापुरोहितौ सायुज्यकामौ यजे
यातां एको होवहवो यजे त्रित्यहमेव कुलाया हीनार्युदित्वेव त्रिविधाने तत्रैवास्त्येव
धः नवात्रातुतूपस्या यकाभावेऽप्रतियसंबंधेनैव सामान्यतः त्रुसंबंधे वगते निमि
त्रबलेन तद्विशेषोपस्थितौ बाधकाभावात् **न च नी** ॥ र्शपूर्णमासयोः यत्नी संयाजा
वांतरप्रकरणे जाद्यन्या यत्नी संयाजयेतीति श्रुतं तत्र किमनेन वाक्येनानीघोमीये य
श्चनुनिष्यन्नजाद्यन्युद्देशेन यत्नी संयाजाविधीयंते ततश्चेतस्य विधानस्य प्रकारादु
त्कर्षः ॥ उत यत्नी संयाजोद्देशेन जाद्यन्युद्देशे नी इत्युत्वेन विधीयत इति चिंतायां जाद्यने
रावस्योत्तराद्वादिशब्दवैकल्ये इत्युवाचित्वेन जाद्यन्याः परप्रयुक्तत्वावगमात्
योजनवत्त्वावगमेन प्रयोज्यशेषवदुद्देशत्वावगते स्तृतीययाद्वितीयोर्ध्वलक्षणस्य
गोक्तस्य यत्नी संयाजा एव तदुद्देशेन विधीयंते ॥ एवं च द्वितीयविधिप्रकारं गीकराणां
घवं इतरथा तृतीयविधिप्रकारं यत्ने ॥ एवं च वाक्येन प्रकाराबाधाद्यस्त्यजी संयाज्यानां

राम
३८

यश्चागत्वमात्रप्रसक्तत्वपि अत्रियनयत्नी संयाजयेतीति वचनस्य निर्विषयत्वापत्तेः प्रकारा
बाधायोगात्तेनैवारादुपकारमा र्शपूर्णमासां गात्वावगमेन च वनेन संनियमोपका
रकतया अग्नीषोमीययशुमागां गानया विधिर्नानुपपन्नः ॥ न च जाद्यन्याः परप्रयुक्त
यश्चनुनिष्यन्नजाद्यन्युद्देशेन यत्नी संयाजाविधीयंते ततश्चेतस्य विधानस्य प्रकारादु
त्कर्षः ॥ उत यत्नी संयाजोद्देशेन जाद्यन्युद्देशे नी इत्युत्वेन विधीयत इति चिंतायां जाद्यने
रावस्योत्तराद्वादिशब्दवैकल्ये इत्युवाचित्वेन जाद्यन्याः परप्रयुक्तत्वावगमात्
योजनवत्त्वावगमेन प्रयोज्यशेषवदुद्देशत्वावगते स्तृतीययाद्वितीयोर्ध्वलक्षणस्य
गोक्तस्य यत्नी संयाजा एव तदुद्देशेन विधीयंते ॥ एवं च द्वितीयविधिप्रकारं गीकराणां
घवं इतरथा तृतीयविधिप्रकारं यत्ने ॥ एवं च वाक्येन प्रकाराबाधाद्यस्त्यजी संयाज्यानां

भा. त.
३८

ये सितो तस्माद्वा कोन प्रकारां वाधित्वे रं विधान मानी सोमी यत्कस्य तदिति प्राप्ते जायनी
शब्दस्य यद्वा यववाधित्वे पि उत्राद्वा शब्दवत्स संवेधित्वा भावात्वा के सिद्ध इव स्थि
ज्ञापन्या एवो अवतली संया जो रेशेन विधि संभवेत्तो योयाल सगो गोकर गो प्रमाण
भावः अति रेशाया ज्ञानोपली संया जानां सा रादु प्रकार कत्व बाधेन यमुप्रकारा स्थ
वाक्ये नैव सन्नियसो प्रकार कत्वला भे रेशा पूर्णो मा स प्रकारा स्थ वाक्ये व्यप्या यत्रे
श्वा अतः पली संया जो रेशे नैव जायनी विधिः नवप्राप्त कमी नु वारेन पली नामपि वि
धाने देवतात्वेन प्राप्नु भवनी ये पि च विशिष्ट रेशे वा वाक्य मे सपत्ति रिति वाच्यं अ
वातर प्रकारा देवपली नामपि विधाने देवतात्वेन प्राक् मे विशेषो रेश संभवे नैवा
क्य मे सतः अतो ना स्य प्रकारा दुत्वः अनी सो भी य प्रकारा स्थ वाक्यं तु विकल्पे
न प्राप्ता यानिय मार्थमिति व स्यतो न वैवंतत्र ह स्था जायन्या एव नियम संभवेन
श्रुच निष्पाना घाम ह गो प्रमाण भावः प्रतियत्येता भावे नो पस्थिता यास्त स्यात्प्रागे

राम
३८

प्रमाण भावार्थित तत्रैव स्य मा तात्वा ता संतर्द्धनाः स्योतिषो मे अनिषवता फल के प्रकृत्य न संस
ता तो लघु ने ना संतर्द्धन विधाया यो स्व लु रं धे सो मे संतर्द्धा दुत्ये इत्य ने न संतर्द्धने विहितं संतर्द्धने
नाम ह पोः फल क पोः संश्लेष प्र रेशेन प्रकारा नैको पर्यय रस्य संश्लेषः तदिदं संभवेन किं
प्रकारा एव निविंशते उतानि सो मान्य मात्र उत्कस्य तदिति चिंता या प्रकारा नु म हा रतु
त्वः न च वाक्य विरोधः स्योतिषो मस्यापि रस्याद्य पे स्या ही र्धत्वा सो म इव्य कत्वा
वे री र्ध सो म तो य यत्रैः अत श्रुत तत्रैव चीहिय वा रिव संतर्द्धना संतर्द्धन योर्विकल्पः य
त्वत्र सूत्रे क्य व रिति र्द्योतो विकल्पे इतः स द्वा रशे रशभिः की ता तो ति वचने न समुच्चय
स्य व स्य मा तात्वा द्वे च ना भावं क्त्वा वा च्यः अस्तु वा रथा रेशा नु पा राना न रये स्या
री र्धत्व स्य नियतो न री र्ध सो म पर र्वे व्यप्या यतर र्ध सो र्ध दुष्ट विकल्प स्य ता न्या प्युत्वा री
र्ध स्य यजमान स्य सो मो री र्ध सो म इत्येवं र्ध री तत्पुरुष मपि प्रकारा नु र्धे नां गी कत्व
यजमान र्ध र्धो निमित्तं संतर्द्धन विधानो यदि नु निष्प रस्थ यति न्यायेन कर्म धा स्य स्ये व न्याय

भा. २८
४०

त्वाद्यजमानरेद्योतावकलकविरारणाप्रसक्तेस्तद्वात्वेन संतर्ह्यकृते रसं भवेत्तद्वत्पस्य
र्थवारानुययत्रे रीर्धश्रुसोमश्चेति कर्मधारये र्वांगीक्रोयेततथापि ज्योतिषोमस्य
वोवप्यारिहंस्तोतसुक्ते प्ररानाववध्याप्रदेयसोमविवद्धे एव श्यक्त्वा रीर्धसोमत्वो
ययत्रे रीर्धप्रकरणापोरविरोधाज्जिवेशः। नच प्ररानाविवद्धे सोपरि नासंयारनो सोमस्य
यकस्य पागस्य विना वचनं इत्यांतरं सस्येन सोमेन करणापो जात नच त्रिपर्वदशमुषि
त्वरूपसोमपरिमाणा बाधः। स्थूलरीर्धपर्वसोममहत्तोन तद्वाधाभावात्। अतएव सो
मयरेन पागलसंसाध्याप्रमाणाभावात् सोमरीर्धपर्वत्वमेव सतरेनेति मितमित्यपिश
कंवक्तुं। वस्तुतस्तु त्रिपर्वदशमुषिपरिमितसोममहत्तान्नस्मवशिष्टाने अनुयस
महतीत्युपसमूहेन विधानात् तत्रार्थवादे यदेतावानेव सोमस्याद्यावंतमिमीते यज
मानस्यैष स्यात्प्रजापत्ये त्ववशिष्टाने अनुयसमहतीति पूर्वोक्तमाननिश्चयो न्नरासोहं राम
वद्यावश्येन सितयामप्रतीतेः कर्पिजलाधिकारणाम्पाप्यप्रवत्या परिमाणा भावः ४०

स्यरेपविवद्धिसुलमैवानचैवमपि अग्निहोमसंस्थायां गत्वा र्न्यासां काम्यार्नातिसंतां
संस्थानां च विहृतित्वेन स्वतः प्रकरणाभावाज्ज्योतिषोमेच प्ररानवध्यभावेन प्रदेयवध्य
भावात्कथं वाक्यप्रकरणापोरविरोध इति वाच्यं। काम्यसंस्थासु महत्ताविवध्या आश्र
यभूतज्योतिषोमाभ्यामविवद्धे एव श्यक्त्वा संस्थानां च तस्य पापि स्वतः प्रकरणाभा
वेपि च ज्योतिषोमस्य सर्वानुस्यूतत्वात् काम्यसंस्थाकज्योतिषोमप्रयोगे संतरेन विधा
नेन प्रकरणाचुमहोपययत्रे अतएवाग्निहोमसंस्थाकज्योतिषोमप्रयोगे अतरे
न प्ररानविवद्धभावारितिनविकल्पोपि अतएवाचरीर्धत्वस्यानुयोगिनः काम्यसंस्था
कज्योतिषोमस्य प्रतियोगिनश्च नित्यसंस्थाकज्योतिषोमस्य प्रकरणादेव ताभा इति ता
ववां नचैव पितरसंस्थाकज्योतिषोमस्यापि प्रकरणे अंगीक्रियमातो यथवावप्रथमोय
ज्ञोयज्ञानोयज्योतिषोमस्य एवेनातिस्वाश्रयान्येन च जते गते यस्य मेव तम्वक्तीत्यत्रापि
तद्वदेनेतरसंस्थाकस्य ज्योतिषोमस्य महत्तापतेरिति ह्योमसंस्थाकस्यैव प्रकरणादेव तावश्य

भा.त.
४९

माणां विरुद्धो तेति वाच्यं ज्योतिषो मत्वा वक्ष्ये नैव पलवत्वेन प्रकरणां गोकारा अग्निहोमसंस्था
या अंगत्वेनेतरेण वक्ष्ये रणा वक्ष्ये स्वल्पेन पयत्रे अतश्च ननु ज्योतिषो मत्वा वक्ष्ये मत्वा
कृत्वपि अन्यशब्देन तद्विरुद्धं तस्मात्त्र वाच्येन संस्थाना मप्युक्तत्वात्ता सामापि ज्योतिषो मां
त्ररकालविधिप्रतीतेरयं शिष्यो मत्वा संस्था केस्येव प्रथमं करणं पयत्रे अतो वाक्यप्र
करणयोरपि विरोधात्प्रकरणस्य संतर्जनस्य निवेश इति प्राप्ते भाष्यकारेण तावदि
ष्टापत्येव सिद्धं ततो पूर्वमसंस्था घप्रकारद्वयेनैव कृतं चार्त्तिककारेण विरुद्धं तस्मा
त्रे आपनेषो मां तिरिक्तं विरुद्धं सोमकेनैव श्रुतं तस्याप्यमाशयः शीघ्रत्वे तावदुहणं
विरुद्धं प्रयुक्तं सोमवद्विरुद्धं तस्मात्तिभक्तोप्यविवाहं विरुद्धं गृहणा निवसंस्थाना नि
वचनान्ननु ज्योतिषो मां तानि अतश्च शीघ्रं सोमत्वस्य ज्योतिषो मां संवंधाभावाद्द्विरुद्धं तस्मा
त्रपरत्वमिति न चोक्तं गृहणा नो ज्योतिषो मां गत्वा भावोपि संस्थाहारात्संबंधसत्त्वात्
स्य शीघ्रं सोमत्वोपपत्तिः सर्वतो मुखा शीघ्रं पूर्वदिशि स अग्निहोमादिना संस्था वैदिगं

राम
४९

तरे शीघ्रं सोमत्वस्य सत्त्वादिन ह्यो मत्वा संस्था वैदिगं पयत्रे शीघ्रं गृहणा विरुद्धं प्रयुक्तं निबद्धं
प्रायेयकत्वं यमपुत्रे पयत्रे प्रयेयकत्वं मेव वायत्रतत्र तत्पूर्वसाधनी भूतफलकं संस्कारकत्वा
संतर्जनविध्यवा मां उक्तं विरुद्धं द्वे द्वे संस्था प्रयुक्तत्वेन ज्योतिषो मत्वा प्रयुक्तत्वाभावात्तरेण त्वेन
संतर्जनविध्यनुपपत्तेर्वक्त्येन प्रकरणां वाधित्वा उक्तं विध्यसर्वविरुद्धतावेव निवेशः ननु संस्था
स्वेव तासां विरुद्धत्वेन प्रकरणं भावावाहितं अत एव संस्थातेरिति धातोः सकर्मकत्वात्
नुषकद्वितीयात्त एनपलकत्वेन संस्कार्यत्वावा मां शीघ्रं सोमत्वस्यो देश्यत्वं तद्विशेष
वरात्त्वयोः संभवेन निमित्तत्वे मेवा अस्त्वनापेक्षदुर्वीहिर्न वा सोमपरेन पागलस
तापास्वराक्रांतो पितृरुषः अपि तु तेन तता मेवोक्ता तत्पुरुषः समा सत्त्वाच्च न निमित्त
तैति विशिष्टो देशो वाक्यमेव संस्था प्रयुक्तं अनारभ्याधीतः प्रवर्णो यत्प्रवर्णं प्रव
र्ज्यतीति श्रुतं तस्य च पुरस्तादुपसं प्रमं ता प्रवरां क्रीति ज्योतिषो मां गत्वेन विनि
योगः अत्यभिवास्तिकनुसंधं सहकृतद्विरुद्धत्वेन्यायस्तदुपस्थितं न चोपसं गत्वं मेव किंच

भा. त.
४२

स्फादिति वाच्यं उपसंख्यस्य पुरस्तात्कल्पप्रतियोगित्वेन स्वायं यच्छापकस्यो रेश्च समर्थ
कत्वाभावात् उपस्थितत्वात्तद्वचक्यरंतरकल्पनयो रेश्च लोकांशक रेनु उपसंख्यस्य नव
त्वज्ञानार्थे ज्ये। तिष्ठो मोयस्थिते रावश्यकत्वात्लाघवेन तदर्थत्वाय यत्रै। को यो तद्विवा
स्तो प्रकरणा एव प्रवर्णमाना ननु। तत्र च न प्रथमयज्ञे प्रवृत्त्यादिति श्रुतं। तत्र प्रथ
मयज्ञयज्ञेन सर्वसंस्थः सर्ववस्थश्च ज्योतिषो मो निधीयते न न्यस्य प्रथमप्रयोगमा
त्रमिति किं तायां प्रथमयज्ञशब्दे ज्योतिषो मना म एव वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्येति
वो म इति सामानाधिकरण्यात्। तस्य प्रथमप्रयुज्यमानत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तसत्त्वाच्च। यद्य
पि चान्यसंस्थानामन्युपदेनाभिधानाता सु ज्योतिषो मो तत्कालविविधानान्न सर्वसंस्था
वृत्त्योतिषो मस्य प्रथमप्रयुज्यमानत्वेन तथापि ज्योतिषो म सामानाधिकरण्येन ताव
त्तदस्योतिषवृत्तिनिमित्तविद्यातः। अतो वाक्यात्प्रकरणं ज्योतिषो मत्वावच्छेदेनैवार्थप्र
तिषेधः पर्यु एसो वा ज्योतिषो ममिच्छे प्रवृत्तौ। अथवा विवक्ष्यते। पनु अतिवो

भा.
४२

मे प्रवृत्तात्तीति वचनं तस्य पर्यु एस प्रतिप्रसवार्थं। तदपि च कामं तु यो नृवान् श्रे। त्रियसात्रस्य
प्रवृत्त्यादित्यनेनोपसंख्येयते। तेनाद्वानस्य श्रे। त्रियस्य प्रिष्ठो म संस्था क ज्योतिषो मे नित्यं क
रणं अथ ज्योतिषो मे नित्यमवकाशः। विवृतिमुच्यते संकराणि मिति प्राप्ते प्रत्येकशब्दे वाच्यं वो
धो य यत्रो अतिरिक्ता रिक कल्पना यो प्रमाणं भावात्प्रथमशब्दस्य चाप्रवृत्तप्रवर्तनविष
यवाचित्वा एव प्रयोगाय रत्वा वागते पदशब्दस्य च तद्वशात् प्रयोगाय रतुं प्रकरणं ज्योतिषो
म रूपयज्ञपरत्वमेव वांगीकृत्य प्रथमयज्ञयज्ञेन ज्योतिषो म प्रथमप्रयोगे निधीयते। स च
निष्ठाम संस्था कस्य। ज्योतिषो मस्य यो च मिक न्यायात्प्रथमयज्ञमानोतिरात्रोतिवचन
रतिरात्र संस्था कस्य च। अत उभयत्राप्यनेन वचनेन प्रवर्णप्रतिषेधः पर्यु एसो वा। ततु वि
वृत्त्यंतरे तत्रोपदेशातिरेकाभ्यां तस्यां प्रः। ने च ज्योतिषो मे द्वितीयादिप्रयोगाये स्या प्राथम्य
स्य विवक्षितत्वादिक्ता वपि तद्वितीयादिप्रयोगाये स्या प्राथम्यस्य सत्त्वात्
येन तस्यां प्रवृत्तिवाच्यं प्राथम्यस्य निरूपकाये स्या द्वितीयादिप्रयोगस्य निरूपकत्वात्कल्प

भा. त.
४३

नाताएववावप्रथमोयज्ञोयज्ञानामिदिवचनेनज्योतिषोमविहतिमात्रस्यैवतस्वधारणात्तत्र
एवप्रथमप्रयोगविषयोपिज्योतिषोमएवबोध्यःअथावप्रथमप्रयोगशब्दोवाक्यशेषोद्वेदिक
प्रयोगाद्विरूपलसतायासामांतरनिरूपितद्याथम्यवत्प्रयोगविषयज्योतिषोममेवाभि
धत्तेअथयथास्वस्वद्वितीयादिप्रयोगनिरूपितप्राथम्यवत्प्रयोगविषययज्ञमात्रमिधा
नेआहितानयद्वप्रथमद्यज्ञागहयतिसप्तदशासत्रमासौरजित्यासैसत्रेयजमात्रो
त्तरकालतापत्रेऽतुक्तद्विविधज्योतिषोमप्रथमप्रयोगएवप्रवर्ण्यप्रतिषेधःअस्तु
तस्मान्नप्रतिषेधस्तथात्वेनतोयशोवरोतीतिवदतिरात्रप्रथमाहारेपिविकल्पायत्रेः
नचक्रियायास्वरूपेणोद्देश्यसंबन्धित्वेनवानिषेधएवविकल्पोयथोक्तस्त्वेत्यत्रुक्त
स्वनिषेधोयथाहोत्रोऽप्राहुनकुर्वीतेत्याहोत्रेनिषेधस्पर्कारकमात्रविषयत्वेनक्रिया
विषयत्वाभावाक्रियाविषयविधिविकल्पायास्कत्वानुपपत्तिःप्रकृतेचप्रथमयज्ञश
ब्दस्यनोद्देश्यपत्त्वाच्चपितुमर्हयातःस्वनदतिवसधिकाराकारकपत्त्वाच्चतश्चनवि

गम
४३

कल्पापत्तिरितिकेषांविदुर्ज्ञेयमुक्तमीतिवाच्योकारकस्यापिप्रथमप्रयोगाधिकारात्त्वस्य
विधिरप्राप्नोम्यायतौत्येनप्रथमप्रयोगाधिकारात्त्वस्यैवविकल्पापत्तेरावश्यकत्वात्
अतएवसपेतायत्किंचित्कालप्राप्नोराभ्युपाहनस्यैविकत्वेचरागप्राप्त्यावेधत्वाभावा
त्तत्रोक्तविषयस्यविकल्पायास्कत्वात्प्रकृतेतुप्रथमप्रयोगाधिकारात्त्वेनेष्टिकेप्रतिप्र
धानं गुणान्वयस्यवेधत्वात्अतस्तन्निषेधोपिविकल्पायास्कएवावस्तुतस्तुप्रथम
प्रयोगस्योद्देश्यत्वमेवशास्त्रेपिकायामुक्तमितिनकिंचिरेतत्अतोनाह्याज्ञेयि
वेत्यर्थस्तस्यैवायमनारभ्यवाक्शेषोऽतुक्तविधप्रथमप्रयोगमिनेप्रवेद्यादि
ति।तत्रैवप्रायकप्रमाणाभावात्प्रथमप्रयोगेऽकारणप्रसक्तवगिनष्टोमेप्रदृशाको
तिवचनंनवस्तोत्येताप्राप्रप्रायकमपिप्रतिप्रसवफलकेसरमिष्टोमसंस्थाकत्वेमिमि
त्रप्रथमप्रयोगेपितिसंप्रवर्ण्यविधानार्थेननुविकल्पेनविषयतैवाचनेनचक्राम
मित्यनुचानवाक्यस्यापसंहारःनेनामिष्टोमसंस्थाकप्रथमप्रयोगेअनुचानस्यनिषेधक

भा.र.
४४

सांतातया श्रेयस्यपि अन्वधानेवे सधायकः तेन सुत्रियवैश्वयोर्निवृत्तिः श्रेयस्यप्रव
र्धगावे इत र्थज्ञः कामयेन प्रकर्षमिधानात् तस्यैकपरेनेभयोः कर्त्रोर्विधानाच्चनवि
द्येयानेकत्वं त इत्येवाममिद्यो मप्रथमहारेपिसमकरता यत्तुवार्तिके अन्वधानादेर्वक
ल्योयेषां तु नित्यमकरतामित्यतस्तत्प्रोठिमात्रं अतएवयार्थसारयिना अन्वधानादेर्नित्य
मेवप्रयोगोदयुक्तं यदितुतरेवसमर्थनीयमित्यामहस्तस्यकामयेनविकल्पाभिधाना
दितिषोमवाक्यस्यवतेनोपसंहारादन्वधानादेर्विकल्पदत्तत्वेनसमर्थनीयं सर्वथा अति
तत्रप्रथमाहारे प्रतिप्रसवाभामान्निसमेवाप्रयोगोविकृतोतु प्रथमप्रयोगेपिनित्यंकर
तामितिस्थितेः ~~यस्य~~ इतिपूर्वमासप्रकरणोपस्थाप्रपिषभागो इतकोहिसदतिश्रुतेः त
त्रकिं दर्शयतां मासयोरेकां गत्वेनकर्मतरविधिरुतपूषदेवत्ययागेवेषांमात्रविधिरिति
चिंतार्या नतावभागाशक्त्यस्तपारोदेशेनयेषविधिः स्वप्रगाताभगायते पूषदेनवि
शेषगोवाक्यमेषाद्यज्ञप्रत्ययार्थइत्योयमर्जनस्यपक्षेणस्य द्यागाद्युपपत्तेश्च अत

भा.
४४

एवमपूषयै रसवेशक्यार्थेस्पलक्षितपूषदेवत्ययागस्यचोदेष्यतापरं पूषोव्यमित्यगित
नेउसंबंधाभावेनकृतपस्थितौ प्रयाणाभावाच्च अतो गुरव्येवताविशिष्टकर्मतरवि
धिरवायमितिप्राप्तेप्रपिषभागापरेनतावभागाभजनीयमेवं अत्येतिव्युत्पत्त्यासेवना
संभवेपिसंभवेपिसंबंधमात्रं देवस्वादिव्यवहारप्रमाणाकंप्रमिषपूषोऽप्रतीयते त
द्यथागोविनानुपपन्नमिसियागमनुनायपतीत्येतावतु उभयोरविवाहं तत्रेवविशेषतामात्र
विधिसंभवेविशिष्टविध्यादिकल्पनस्याप्यत्रात्माभावेननापूर्वयोगोतरानुमितिरि
त्यपिप्रथमतोवगतमेवा अतश्चानुमीयमानेयेयागे अनुमायकपूषसंबंधेनप्रसिद्धपू
षदेवत्ययागत्वोपस्थितिरपिसुलभेवा अतश्चयागविशेषानुमितेरेवतात्ययागहकत्वा
पूषयै रविजातीयपूषैसाधनीभूतपूषदेवतापरं तदुद्देशेनेवचस्वजन्ययागप्रदप
चरुप्रकृतित्वसंबंधेनप्रपिषडव्यक्तत्वंकर्मधारयप्रपिषभागासमासाद्योविधीयते
संभवतिचइत्योदेवो न देवताविधिवदेवतोद्देशेनापिनिरुक्तसंबंधेनइत्यविधिर्विशे

भा.त.
४५

षण्मात्रविधिफलकः यद्यपि वप्रकृतिः उच्यते तस्याप्यतिदेशसंभवत्वात्प्रिकृतात्तथापि
 ततः पूर्वविधानं गीकारान्नैकप्रसस्ताभंगाद्यापतिः। येषां सामाद्विधिश्च फलमिति
 गारिप्रानागाभावात्कर्मोत्तरता। एतेन पूर्वयुगेन तदेवत्यकर्मलक्षणयातदुद्देशेन
 पिष. भा. ग. य. इलसितं ये षण्मात्रविधिरिति प्रकाशोपनिषा रस्ययत्यधिकरागायायेन
 लक्षणया येषां कर्मोत्तरविधेरवम्याप्यत्वाद्वयद्वैकतुः प्रथममसत्तया शक्तिप्र
 संगापते श्रौ. ये सितः। तत्र अस्पृष्टप्रकारस्तमसस्य प्रत्यक्षविधिनेव प्राप्ते
 न तते पूर्वप्रवृत्त्यं गीकारानुपपत्तेरसंभवी। तदेतत्सर्वसिद्धमेवोत्र रं विवक्षया स्माद्य
 तेदिति प्राच. तत्सर्वं यंतयेषां पूर्वदेवत्ये च रं युगे शोच स्यादु तच्च गवेवेति विंताया
 मविशेषा रं तत्कलहेतुवशाच्च सर्वत्रेति प्राप्ते पुंशो शोतावत्याका सर्वे ये षण्मात्रप्रा
 प्रत्वा देवविधानं व्यर्थं। तदुत्तरं नुपुंशो शोपद्वा व्याकृतिविनाशोपतिः एवं यशु रं
 पारवपि। तेषां स्यात्कारविशेषविनिष्टमां स्वावित्यात्तत्तवोभयत्रावे शनोत्तरकाले

राम
४५

ये षण्मात्रविधिः अत्यंतप्राप्येता विधौ गोरेवापते। वरावतिरेनेन प्रसक्तस्य प्रयोजनाभावे
 न निवर्तमानस्य प्रतिप्रसवमात्रकारणत्वात्तद्विप्ररेपयुगे शोचसिद्धे रम्यथोप
 पारपितुमशक्यत्वा र्थप्राप्तमपि येषां अर्धयुक्तं कत्वादिप्रयोजनसिध्यर्थं
 धर्मकैविहितं। तच्च रं प्रदेयासिद्धस्तद्यति स्वेताजायमानतयावकत्वावच्छिन्नं प्रतिपेय
 रास्याकारणत्वात्त्रिवर्तमानं प्रतिप्रसूयतो अतएव प्रसक्तप्राप्तिकारणोत्तरं
 तानि वृत्तिप्रसक्तौ विधिः प्रतिप्रसवः। तत्र चोत्पत्तिपिनियोगो गं संबंधो यथा संभ
 वे विधेर्व्यापारभावात्त्राक्षवो अतएव ये षण्मात्रप्राप्येयसिद्धिरूपप्राकृतप्रयोजन
 लेयेनात्रा र्थप्रयोजनोत्तरकल्पनेपि न प्रतिप्रसवत्वाविधातः। धर्माणां तु येषां स्य
 कर्मोत्तरत्वाभावेन प्रधाननापमानतु तत्रां स्य य कर्षेतीति स्यायेन प्रकृतये षण्मा
 ततया प्राप्ताना मत्रैवा र्थरूपकार्योत्तरं प्रपुक्तत्वे कल्पनेन नोपायदुष्यते च। यम
 योनि संस्कारकर्म यना र्थप्रकृतां मातस्य वचनावातुमीत्या गत्वेन विनियोगे

तस्य वा हेरेष ये पेकस्मिन् यस्मिन् सत्त्वात् स्यात्पुंरेश्यत्वात् पयत्रेः कथं न पेघा निति वाच्यं
सज्जवन्निधुर्मयप्योतप्रको रतया एकमात्रवन्निसेवं धस्य संसर्गत्वा नुपयत्रेः
न्यथा एको द्वित्वसमवायवानिति वदेको द्वित्ववानेको द्वे इत्यादिशाब्दबोधो यत्रेः
तो व्यासज्जवन्निदेवतात्वस्य पय्यापि संवंधे नैव प्रकास्त्वात् सज्जवन्निदेव लेवा धा
त्पुंषमात्रवन्निदेवतात्वस्यैव प्रकास्त्वे न तत्रैव पेघा निति इत्येतत् कत्वं वा र्थवा इ
मात्रत्वात् न विरुध्यते। ने मापि सत्त्वात् पय्यक्तत्रेव विधेयत्वात् गोकारादिशेषभावना
विधनि न चावाक्यमे स एवम कत्वे ॥ ॥ इति रं वदु देवकृतो भा इति पिका यो त लोयस्य
त लोयः ॥ ॥ निवीतं ॥ ॥ इति पूर्णमासयो निवीतं मनुष्याणां प्राचीना वीतं पिहृणा
मुपवीतं देवानां मुपययते देवलभ्यमेव तत्कु रते इति श्रुतं तत्र सर्वोपययमुपयय
त इत्यस्य पवीतविधेः शेषे ननु खतं त्रौ विधि रित्यो दुं वरा धि करणे नैव स्थिता य इति
धिस सत्त्वा चित्त्या निवीतवाक्ये विवाराः तत्र प्रकरणा शुद्धं तु धर्म मनुष्यमहतां

राम
४७

संवंधसामान्यवादिन्या सव्यर्थे प्राप्रकर्तृत्वात् संबंधानुवा रापि रुद्रमित्याद्यप्यस
नुष्यमहता स्य वैष्यप्यो यते ॥ षष्ठांशं गोणिभावसंवंधपरत्वावसायानि वीतस्य मनु
ष्यामिते धितफलजनक लो गोकारा शुद्धमनुष्यधर्मः षष्ठीश्रुत्या प्रकरणा बाधा इति
द्वितीयः ॥ अबाधे नोपयत्रौ बोधापे गोत्पलक ल्यनापत्रे श्वसन्निपत्योपकारकत्वता
भावप्रकरणा सह कृतया तया जं जं न्यमान संवन्वत्तु पुत्रे मनुष्यधर्म इत्यपरः ॥ अत्र प
र्वय सत्रयत्र मो मूले न्यथा कृतोप्यनुक्रिसहत्वा दुवे सितः ॥ सिद्धांतसर्वी प्राजा वीतवो
या हा र्य स न पा कारि य र्थो पकारकत्वरूप संवंधपरत्वा दुसा द्या दुक्ते विध संवंधे
न मनुष्या धत्वं संभवति हि प्राचीना वीतस्य पितृदेवस्य प्राकरणा क प्रो स तां शेष नि
न पुनो गत्वा त्रिपुंरेश्यक प्राकरणा क मां गत्वं अतस्तत्सम भिव्या हा रा इत्यापित र
स्वेवा धर्मे व समा स्याप्य नुगृहीता भवति इति रथा तस्या गुणभूतकर्तृ प्रावेचन

भा. २
४८

न कलस्य वस्त्रस्य मारात्वा कुरुयुक्तं पुरुषधर्मत्वे तदनुपपत्तेः न च भवन्मतेऽपि रानस्य
सांजमानत्वात्कथं समारख्योपपत्तिः निवीतस्या रादुपकारकत्वेनाधर्मुक्तं केनापि तेन
नोपकारसिद्धेः पाकाधर्मे त्वमेव वागीक्रियतामिव न रोयः अतः सर्वप्रमाणात्वाध्या
काराणां कमनुष्योऽप्येव कर्मसंगमिसेव सिद्धांतः यत्र मूलो रसांत रसिद्धांतत्वेनोपपत्तेः
तथा हि वाक्यादयं शुद्धमनुष्यप्रधानकालिष्यादिवै मीमांसतया विधिः न च तदुपस्थ
यकाभावः मनुष्यपरस्परलक्षणया सते काश्मिनुष्यपरत्वेन तत्प्राप्तकस्य हेतुकाराति
ष्या हेतुपास्थितिसंभवोत् अतः एव न फलकल्पनायीति तदा क्वावाधस्यामतेषु
यथाहितत्वात्सनकादियस्त्वस्मिन्नेन वातिष्याद्युपस्थिते स्वमिचरितत्वाभावेन कल्
मशक्यत्वात्प्रकरणासमारख्ययोर्वाधे प्रमाणाभावात्तत्वाचितत्वेन च सिद्धांतनिर्ध
मस्यानावश्यकत्वात्स्ययस्यैवार्थिककृतात्किं पत्वाभिधानाच्चेपेक्षितं अतः प्रा
काराणां कमनुष्यप्रधानकर्मसंगममेव सिद्धांतः वस्तुतस्तथायं विधिर्वाक्यमेव सते

रान
४८

पितुः पवीतविधौरेव शेषः प्राचीनावीतवत् यथा च निवीतप्राचीनावीते तत्र प्रधानकर्मकत्व
संबंधेन मनुष्यपितृसंबंधिनी उचितेन ध्याय्यते मपि रेव संबंधितया अतस्तदेव र्शय
तामासयोः प्रशस्तमितस्तुतिः अथवा ते तत्र तत्र वस्त्रमारावचनात्प्रशस्ते अतु हेवत्वा
दुपवीतमेवेति सति ॥ ३५ ॥ तद्विस्मयवीते सर्वकर्मसंगमतामिहोत्रे प्राचीनावीती रो
हयेद्यजोपवीती हि देवेभ्यो रोहयतीति नैव देवस्यायं यजोपवीतानुवाहेति गस्य प्रास्य
भावेन सर्वार्थतामासकत्वात् विप्रकृत्यत्वेन र्शयर्तामासस्य नवादानुपपत्तेः शुद्धे
कल्पिके इमहे देवस्य र्शिक रोहने देवत्वाभावेन र्शयर्तावत्त्वाभावेन तदनुवा
दानुपपत्तेः शुद्धसर्वार्थत्वेन केनैव संस्कारकस्योपवीतस्य देवदेवस्याग्निहोत्रप्रयोगे गाल्वे
न तदनुवादेनैव प्राप्तेरनुवादेययत्रिभिः प्राप्ते सति कृष्णसंभवे विप्रकृत्यनुवादे स्यापि
ज्याप्यत्वात्प्रकृतिविकृत्यमिप्रायेण च सान्नाप्येपि देवतावद्भवसत्त्वादनुवादे येषु संप्र
रणा र्शे र्शमासांगमवोपवीतां वस्तुतस्तु वस्त्रमारावचनानुवादानेहोत्रेपि यजोपवीत

भा.त.
४८

सस्तेनतत्रयस्यैवायमनुवाशाः॥विधिर्वा॥॥उपव्ययतइतिविधिःनुवाशोवेतिचिंतायांनिष्पे
रकीनित्यपुत्रोपवीतीतिगौतमस्यस्याप्राप्तत्वाःनुवाशः॥अनुनेनपुरुषार्थतयाप्राप्ति
रित्याशंकोतततोयशोपवीतिनाकनैव्यमितिसम्यक्तं॥तत्रकृत्यंत्वेनापिप्राप्तिरुद्वाध
नीया॥यस्तुउक्तवचनेनांगत्वेतन्नेवेस्मान्प्रापश्चित्तायनेयंमुनेषप्रापश्चित्प्रप्राप्त्य
येइशंयुगांमासयोस्तद्विधानमित्याशंकोतततोयशोपवीत्येवाधीयीतयजेतयाये
जेहत्यादिनेत्ररीयकश्रुत्यासर्वयज्ञार्थत्वेनयशोपवीतविधानात्तस्यापश्चित्तस्या
पिप्राप्त्युपपत्तेर्विधानानर्थक्योपरित्यजेतेषां सर्वेषां वचनानां नवतंतुस्तत्रैतत्तु
यमुच्ययशोपवीतविषयत्वाद्वा सोऽपि न्यासरूपगौणोपवीतस्यैवाप्राप्तस्य इशंयु
गांमासांगत्वेनविधिरित्याशंकोतततोयज्ञस्यप्रसक्त्यामुत्तिनेवा सोऽवा इतिरातेउप
वीयइतिगवाःउमुद्गतेवधनेसम्यमितियशोपवीतमेतदेवविपरितप्रावीनाधीते
संवीतमानुषामितिवचनेनतस्मात्सर्वयज्ञार्थत्वेनप्राप्तत्वाःनुवाशःइत्यापेइशंयुगांमा

शम
४८

ससुत्यर्थेइतिप्राप्तेःपुत्रस्यप्रसक्त्याइत्यनेनपलाधिक्यजनकगुणाधिक्यद्वारत्वेनास्य
जयोरिहोमवत्सर्वयज्ञांगत्वावगासनावश्यकत्वप्रतीतेरवश्यकत्वायेइशंयुगांमासयो
र्वो सोऽपि न्यासरूपपुत्रः॥अतएवांशवाःअपिवासोविन्यासंविनापिकंमंतगाप
चंतिपद्यपि वयज्ञस्येतिवाक्यंयशोपवीत्येवैतत्सुवाक्यशेषः॥सन्निधानादिव्येत
यापिसमसेनतेनवा सोऽपि न्यासरूपवाद्वालाधिक्यार्थविधीयतइतिनहोषः॥मुच्यव
त्तसूत्ररूपयशोपवीतंरसम्यत्वेवसर्वयज्ञार्थत्वेनविधीतेरुवंचश्रौतप्रापश्चित्
त्रमिध्ययेमिरमपिइशंयुगांमासांगत्वेनाप्ययतइत्यनेनविधीयतइत्यपिकेचि
तानिर्वीताइसपमित्याहारस्योभयत्रपुत्रमिज्ञायकस्यतत्पत्वात्नुवासोविन्यास
एवात्रनियम्यतइतिपुत्रमुत्पश्यामः॥सर्वयोपव्ययतइतिविधिःइशंयुगांमासविधि
व्यवहितत्वात्तत्सावकेस्वानुपपत्तेरिति सिद्धम्॥॥एवंवा॥॥यावेज्जीववाकोना
मिहोयेजीवनस्यनिमित्तत्वावगमेपिवचनेनोवराहावधिसायंप्रातःकालेभरता

नरं निपत्वेन विहितोऽग्निहोत्रप्रयोगो मृताग्निहोत्रांतस्मिन्मृताग्निहोत्रे प्राचीनावीतीति रोहि
येद्यज्ञोपवीतीति हे वैभ्यो रोहयतेत्यनेन श्रुतेन देवाग्निहोत्रे किंप्रजापवीतस्य विधिर्न
वा रोचैति चिंतायां स्वरूपेण प्राप्तस्यापि ब्रह्म सूत्रस्य श्रोतव्यायश्चित्तप्राप्तिफलकत्वं
याविधिवीक्षा विन्यासरूपस्य वा नियमाथर्वविधिरिति प्राप्ते स्थितं तादृश्यं दक्षितं म
ध्ये वितानं तारां भू उक्ते च। अत्रैव यपुरो रंचो रभास्तां रशिराग्नौ सृणीयादिति श्रुतेऽपि
येषु रा रभास्त उ रंचकार्योदत्येवं विधिवाचकपरार्थाद्वा हा रेणापि पूर्ववद्विधिर्न च
पुनराशब्दस्य विशेषणत्वे विशिष्टो देश रशिराग्नौत्वस्या तु ताग्निहोत्रे विधावर्थ
इति चेदकृत्वस्य जीव इव स्यादा मेव प्राप्तत्वेनाविशेषणत्वात्। नियोक्तृत्वेन पुनराश
ब्दान्वयस्य व्यत्ययनत्वाच्चानत्राग्नवैति प्रागागरापु रजामाणि चेति सामान्यस्य त्येव
इति गत्व प्राप्तविधानार्थकमित्तिवा व्यायजुर्भूषनिमित्तप्रायश्चित्तसिध्यर्थेति हि
धानोपपत्तेः। अन्यथा समतिमूलभूतश्रुतेरविज्ञातवैश्वदेवविज्ञाते र्भूर्भुवस्व

५०

[illegible]

भा.त.
५१

यत्ते उता यमप्यनुवा इति विंता यं हि शब्दश्च वगादिद्वये तरे कवाक्यत्वाच्चोपासीतनुवा इति
वस्तुत्यर्थः न च प्राप्यभावेऽसुगुं दे समिधमुप संगृह्यानु इकोतिवचनेन सुगुं दे स्यादधिक
राण्यप्रतीतेरुपरि धाराणाभावे विषयतनप्रतिबंधकत्वरूपतरे यो गा दुपरि भावस्य प्रा
प्यनवसमिस्तु गं उ योरुभयोरपि कृता र्थत्वा दुतयत्सु च तिसामिधेनीस्तस्या क्रूरितिवरे
शायेत्वावधारणात्सप्रम्यासानोष्यमात्रलसतोति के योचि दुक्ते पुक्ते कृता र्थयो रं गा
गिभाषाभावे पि अधिकराण्यत्वे नैव श्रुत इव सुक्ते इति स्पष्टं श्रुत्वोपयवो अतो वाप्य
नुवा इति प्राप्तेऽसुगुं दे स्पनतावद्देहाधिकराण्यत्वे हस्ता रेवेत इधिकराण्यत्वात्
उपशब्दे वैयर्थ्याच्चा नाप्युपशब्दार्थे सामीप्ये सुगुं दे स्पमीप्यप्रतियोगित्वेनाधिकराण्यत्वा
नुपपत्तरेतस्य सामीप्यप्रतियोगित्वे मात्रलसाण्यार्थक्ये चित्तामीप्याधिक
राण्यत्वे मे भवेपि वा समिधे अधिकराण्यत्वात्प्राप्तत्वाच्चा नापि भावानुवा इति शब्द
गित्यागे वै कवाक्यतामपि भंक्ता रेवामिहै। त्रे उपरि भावेनियममधिकारवस्तुतस्तु अनियत

राम
५१

प्राप्त्याप्येकवाक्यत्वसंभवे ह विरुमयत्वात्स्विदावपमे रंणीकारस्यापुक्त्वा रस्यार्थवा
स्त्वमेवागीकृत्यसिद्धे वन्निर्देतामथानुपपत्त्याविध्यतस्मैवाप्राप्रनिपमपुल
कस्य कल्पनेति युक्ते। वस्तुतस्तु गं देति धापसमिधमनु इवतीति न्यायसुधाहृत्तिभ
तवचनेनोपासीतनुवापिलसगातात्यर्थमाह कप्रमाणाभावेन प्राप्त्वा रेतद्वे
नाभावे कृत्वा देतये अधिकराण्यमिति ध्येयम्।।।। हि विभागश्च।।।। सोमे प्राचीनवे
शंकरोतीत्येतद्विधिशेषप्राचीरिवा अभजंत रसिगां पितरप्रतीचीमनुष्या उ ही को
रुगदस्य पंश्रुतः। तत्र मनुष्यसंयुक्ते निवीताधिकराण्यवरो दुं वराधिकराण्यवरो
विधित्वेनिरस्तमपि पूर्वधिकराण्यवन्ननुष्यकर्तव्यवैरिक्कर्मणी प्रावदिगांत
रस्येव सामान्यविशेषादिवचनेन प्राप्तरया प्रतीच्या अप्राप्ते लो विवेचकर्मणि
प्रतीच्यानित्यप्राप्यभावादिधित्वेन विधिकल्पकत्वं वेति प्राप्तेरहप्रतीच्यामनुष्यसं

बन्धमात्रोपादानेपि कर्मविशेषानुपादानात्सर्वत्रविधानस्य त्वयेव निरस्तत्वाद्यस्य
मेव त्रिपाद्यत्रोप्रतीचीदिगमिमुखत्वं लोके परश्च पासिद्धता इति त्रिपागतमेवम
नुष्यप्रतीचीसंबन्धं गृहीत्वा सुपुपपत्तौ नोति रिक्तविध्यं तत्कल्पनं प्रमाणावतु उप
रिहीत्यत्र तु देवादिहेतुत्वावच्छेदेनोपरिभावश्च वराहस्य वा प्राप्तेन विध्यं तत्क
ल्पनया देवादिहेतुगतामेद्वारानुवादेनोपरिभावविधिः अनुमितवाक्यत्वा
च्च न विशिष्टादेश इति वैषम्यं ॥ ॥ यस्मिन् विहितः ॥ इति पूर्वमासयोः पदे प्रतिलुनाती
ति विधेयस्य सौचित्यं तदेवानां य इतरा तन्मनुष्याणां समूहोपि तद्विधौ न विद्यते
तथा सोमेयस्य तन्मनुष्याणां पुत्रपुत्र्यध्वस्य देवानामिति उपरिविहता इति तस्य
विधेः तत्प्राप्तवैवेन नोतेनाभ्युदयस्य चेतदेवानां निःपक्षे मनुष्याणां मिति त
था दर्शयत्वा मासयोरपि देहतां प्रयपितव्यमिति विधेयो विराधः सनेर्जित इति ।

अत्र मनुष्यसंयुक्ते क्रियाविशेषस्य लवनादेरुपादानात्तत्र च लोकि केलवनत्वाद्यवच्छेदेन
तत्त्वादिगुणानां नित्यप्राप्त्यभावादिध्यं तत्कल्पनं घातत्रतद्विधानं न च फलकल्पनात्तद्यथेवा
सोमनुष्यराजत्रागत इत्यादौ नयने रसिगो रसित पूर्वमन्ते इत्यादौ च शतत्रास्य अंगीका
रात् अन्यथा तत्र तस्मिन्तीर्नातत्र र्यवा रतीति विधि मूलकत्वा नुपपत्तेः यो विराध इत्यत्र तु वि
राधनिर्जिते देवतो मद्यसंबन्धस्या प्राप्तेत्वादिध्यं तत्कल्पनायानैव किं विहाय क मिति प्रा
प्ते यस्मिन् विहितमित्यत्र इति परस्य वैदिकलवनपरस्या तरेत्यनुषंगे त र्यपरत्वे विकल्पप्रस
गार्थं त रपरत्वे वै रूप्या यते रनुषंगयोगेना ध्याहारवशं भावाद्य इतरेति यद्युच्यते योगे
नवलोकप्राप्त्यपारिधिकांतरा लवनव्यक्तिमुद्दिश्येव मनुष्यसंबन्धस्य सुत्यर्थमुपदेश
प्रतीतेर्लोकिकलवनत्वावच्छिन्ने अंतरात्वस्या प्रतीतेस्तस्य च तद्यत्नो नित्यप्राप्त्या न विध्यं
तत्कल्पनं नयने रसिगो रसित पूर्वमन्ते सव्यहित मनुष्या अंजन इत्यत्र नु मनुष्यनेत्रांजनत्वा
वच्छेदेनैव सव्य पूर्वकत्वस्य सुत्यर्थमुपादानात्तादृशस्य च नित्यप्राप्त्यभावादेव विकल्पकत्वा

मिति विशेषाया इशस्य हि सत्यं सुपक्षे न ता इशस्य नित्यवदप्राप्तेति विधिवत्पने काव्यत्रा अश्रु
वयेति राध इत्याहो वि शधत्वा न राधेत स्पकर्म न हत्व फल कनिर्नीति संबंध मात्र स्योत्वे सानिध
या संकीर्तनानिर्नीति संबंध स्पचतय जतिर्वाति हि स्तुती त्याहो कर्म न हत्व प्रयोजकत्वाव गतेरुत्वे
सायं वोत्प्रेक्षितार्थ स्पप्राप्ता भावे पि सति विरहा निर्नीतेर सोधियति त्वेन देवान ह भक्त कत्व
स्पप्रमाणानंतर प्राप्तात्वा च न विधिवत्पने कत्वानुयं देवता तद्वि तो येन तस्या प्राप्तात्वा दिधि
क्तत्वा न नि सये संबंध सामान्येनापि तदुपपत्तेः अतो नैते विध्यंतर कल्पकाः ॥ अकर्म ॥
तत्र कुप्रकारा स्या विधि प्रतिषेध विशेषाः समिधो यज्ञतिना न तं व हेदित्या रयः किं शुद्ध
पुरुष धर्मा उत त्रु पुक्त पुरुष धर्मा उत शुद्ध त्रु धर्मा इति विचारः ॥ यद्यपि च प्रतिषेध
स्पपरो देश प्रवृत्ते कृतिकार कत्वेन विधेयत्वरूप संगत्य मेव दुर्वचो प्रतिषेध य स र्थ सानि
वर्तना पाव रानु कूल कल्प भाव स्पवा संबंधांतरा कल्प म्यप्येति निमित्ता दिवत् कृतिकार
कत्वा भावात् उपकार कत्व व्याप्य संगत्य स्पवा यका भावे असंभवाच्चा प्रतिषेध्य व रानो

सुक्लं गत्व पुरुषांगत्वे अविहितत्वा देव कृत्या दिव रूपायाम् ॥ अतंगत्वा संभवा देवादि शेष्य वि
चा रा संभवः तथापि प्रतिषेध स्प पुरुषार्थत्वं नाम पुरुष निष्ठ प्रत्यवा यज्ञ न कृत्वा विषय त्वं
त्रु संबंधि पुरुष गता यो य ता संपा र्क क्रिया विषय त्वं च त्रु पुक्त पुरुष धर्म त्वं त्रु उगत
वे गुणा या र क क्रिया विषय त्वं शुद्ध त्रु धर्म त्वं इ र्च न यत्र प्रतिषेध्य क्रिया विशिष्य शा
स्त्रेण विहिता यथा प्रा कृतो र ह रानो यत्र नुसा विशिष्य विहिता यथा षो णी गृह राणा हेतव
प्रतिषेध्य षो र शिष्य शा गृह राणा भावो पिकृतोः फल जनकत्व मित्यस्यैव निषेधेनाप्येता उ
क्त विधार्थानु माय कत्वेनैव प्रतिषेध स्प कृतं गते ति ध्येयं ॥ अत एव गौरा मुख्य साधार
णोपनी गत्व मेवा ध्यायार्थ इति ल ल साणा सा गतिः ॥ तत्र म सपि भावार्थो धि करणो क्त न्याये
न भाव नावाचित्वे आख्यात स्प कर्मो पि वाच्यः ॥ एकत्वा दि च ततस्त स्या पि प्रतीतेः कर्तृ
गिरु रित्येतत्पुत्र स्त्व कर्तृ ताप्येत रनु कर्षणार्थ चकार पुक्तेन ल कर्मणि च भावे चा कर्म के म्य
इत्यनेन कर्तृ कर्म भावाना मप्याख्यातार्थत्व स्म ते श्चैत्र पवती नि चैत्रा दि य इ सामानाधि

भा.तः
५४

करणाच्चैवांसवभावप्रधानमाख्यातमितिस्मृत्यासकत्वादिवदेवपद्यपिभावनाप्रति
विशेषणत्वेनान्वीयतेतथाप्युपास्ततस्वान्नहावकपसंतरमात्रकल्पनयातदुपकारेणैव
याभावनाकर्मणोविलंबितप्रतीतिकत्वात्। इत्येतेचगुणत्वेनप्रतीतस्याप्रयोजनाकांक्षा
यांप्राधान्यंयथाप्युपुतेडाशाहोदेवताहो। विधिनिषेधाभ्यामपिस्वयमेतद्वेष्टानिष
साधनत्वासेपाहोदेमवयुक्तं। अतश्चविधिस्थलेस्वर्गोनिषेधस्थलेचप्रत्यवापश्चकि
यापतंसमानाभिधानविधिभूतिभ्यामनुकूल्यकारप्रकरणात्। एवंचपद्यप्याख्या
ननकत्रीनाभिधीयतेतथापिभावनपासिप्राप्त्याख्यातेनलसितस्यचतस्रेवोपस्थि
तत्वात्तर्ह्येकल्पनेनहेषः। अतश्चैवमध्वतप्रकरणावाधेनशुद्धपुरुषधर्मत्वा
वगातेस्तद्वान्तवदनप्रतिषेधस्योपनयप्रवृत्तिप्रवृत्तेः स्मात्तान्नजवेदनप्रतिषे
धस्यापिदृष्टमेवमूलमितिप्रथमयसः। द्वितीयस्तुसत्यपिपुरुषप्राधान्यावगमेस्वर्ग
प्रत्यवापादिकल्पनपेक्षयाऽनुगतफलाधानपेक्षयाप्येतद्रूपसंस्कारस्यैवप्र

राम
५४

करणावगातस्यप्रत्यपेक्षितस्यकल्पनेयुक्तं। अतश्चजंजस्यमानमंत्रवदेवैवांक्रनुयुक्तपुरुषध
र्मत्वात्तद्विपर्ययनान्तर्बुयादेवधर्मः सनातनइतिस्मृतेः सनातनाग्रहणो नसावकाशिकवि
षयत्वावातेरेतन्मूलकत्वात्संभवेनमूलान्तरावश्यकत्वासर्वदाचारतंवेज्जयतंक्रतावन्तप्र
सक्त्यभावाश्नुवाद्दवायाश्चसुवापुरुषधर्मप्रतिषेधेनपुरुषस्यान्तवदनपत्यवायव्यो
धनेपिऽनुवैगुण्याद्यायत्नोप्राप्ताभावाद्यप्रत्यवायसोद्भापितुं समुक्तं कर्तुं मिथेत्
सर्वीहिमिर्यस्मदुत्कासभवत्येवयवैर्यागेरतप्रसक्तिरितिऽनुप्रकरणात्तस्यापिनिषे
धस्यविधायकत्वं अतश्चैतदितिऽक्रमेणोतप्रायश्चित्तप्राप्तिश्चफलमितिप्राप्तेरत्येनानुवा
दः। क्रनुयुक्तपुरुषधर्मत्वेतुनकिंचित्प्रमाणमस्ति। यद्यपितावत्कर्त्तावाच्यः स्यात्तथापि
तस्यवैयर्थ्यमाणागत्यागुणत्वेनोपादानात्तावेच्छकतएवप्राधान्यं। नापिपसंतरकल्प
नयावैमर्धादेवतकर्त्तृप्रयोजकत्वमिध्यर्पमवश्यप्रकरणात्तत्वेनेक्रियमाणैकतोरूप
स्थितत्वेनतद्वत्तसाहस्यवैगुण्यपरिपोरेवप्रवर्णन्यायेनकल्पयितुमुक्तत्वात्। अतएवय

अपुत्रपुत्रोऽशाशेउदेशांशस्य एकविधया देवतास्मारकत्वात् शेषोपकारकल्पनातत्र सन्निपत्य
 ॥ यकास्ताभायपरंपरां गीकरागमस्य होयः ॥ जंजम्यमानमंत्रेतुवश्यताप्रवृत्तेतुसमिदाश्चक्रता
 पूर्वसाधनोभूतपुरुषोदेशेनप्रकृतकेतुफलाधानयोगपतोसंयास्कतयाविधानेगौरवाय
 त्रैलोक्यवात्प्रकृतापूर्वसाधनक्रतुगतसादुरापसंयास्कत्वमेवसमिदाहीनोः ॥ अतएव
 स्पवतहतवैगुण्यसंयास्कत्वेऽतः शुद्धकृतधर्मेनमेवकर्तुंवाच्यत्वमप्युक्तं ॥ वक्तुंननुनतस्यवा
 च्यत्वं ॥ प्रतीतेरन्यथाप्युपपत्तेः ॥ तथाहि आख्याताभावकृतीकृतिरेकत्वादिकंप्रतीपतइत्यविचारं ॥ त
 त्रानेकार्थबोधकपरे सर्वत्रैवेकशक्तिरयत्राक्षेपाहीत्यपितथेवारतरथानेकशक्तिकल्पनापत्तेः ॥ त
 त्रचनियामकायेसायांप्रधानेनागुणभूतस्यलोकस्याक्षेपरशेनाध्यायतावन्नियामकं ॥ तच्चयथासत्
 प्रधानतिनामानोत्पन्नयास्यसाहृहेनाहिनामुसत्वरूपस्यकर्तुंरेवप्रधायावगमाद्वाच्यत्वंतदनेलस
 एनाहिनापितततीत्युपपत्तेः ॥ एवमाख्यानेभावप्रधानमाख्यातमितिस्मृत्याभावनायाएवप्रधायाद्व्य
 त्तनाश्रयस्य अत्रानभिहितत्वे अभिहितत्वाभावः ॥ तच्चनतिद्वारिवाच्यत्वंतत्प्रतिपाद्यत्वमात्रेवा ॥
 तथात्वेपाचकेनगम्यतेवैत्रेणभुक्तागम्यतेत्याहेतुतीपाचनापत्तेः ॥ कृत्यमप्येनकर्तुंरूपान्तत्वात् ॥

प्रत्ययेनसमानसमानकर्तृकत्वोत्पाकर्तुरुपादानाच्चाप्यभिहितसंख्याकत्वं ॥ वैत्रेणपक्व
 इतिवैत्रेणपाचकइतिप्रयोगापत्तेः ॥ सूत्रेनसाणापत्तेश्चाविषयस्योपिसेवर्धस्वयंहेतुम
 सांतंइत्याहेसांप्रतमितिनिपातेनयुज्यतइतिक्रियाभिधायकेसंख्यानभिधानादसांमिति
 द्वितीयापत्तेश्च ॥ अपितुपद्वितिकारकंस्वान्वयिक्रियाप्रतिपादकेनव्याप्रतिपाद्यंतत्वं ॥
 भस्तिचेइंचैत्रपवतिओइन ॥ पच्यतेइत्याहेचै ॥ आदिवत्तिकर्तृत्वकर्मत्वादेनिरुक्तपरेनप्र
 तियादनातेपाचकेनगम्यतइत्याहेचकृदुपातस्यपुरुषस्यगमनक्रियैवान्वयिनीनतुय
 कक्रियातस्याएवतस्मिनन्वयाततद्वितिकारकंनकर्मत्वादेनाभिहितइतिपुनैवत
 त्रतीया ॥ एवंचैत्रेणोत्पस्यभुजिक्रियायामनन्वयाउमनक्रियायामेवान्वयांगीकारा
 तृतीयोपपत्तिः ॥ सयैवयत्कामयेवभुज्यतइत्यत्रतुपत्वेत्यनेनकर्तृरूपातत्वाभसये
 त्याघातमीतीया ॥ अपितुआत्मानमात्मनावेत्सिअनेनजीवेनात्मननेप्रविश्यनामरूपे
 व्याकावातासादिवत्कारणइतिनकाचिदनुपपत्तिः ॥ पक्वोइनोभुज्यतइत्याहेतुपविधातो

कर्माकांक्षायां द्वितीयोऽन्तः कर्मसाध्यादौ वाक्यपूरणानि प्रधाना क्रियायां सक्तस्य का
 र्कस्य गुणभूतक्रियायामप्युक्तिरिति मियमेप्रमाणमस्ति येनाध्याहारं विनापि वाक्यं सम
 र्थं तत्तथात्वे ओ इने भुक्ताशास्त्रे पद्यते श्रुत्वा प्यर्थेनानुमतस्तत्र सार्थं कुबुद्धि न त्या हो
 द्वितीयापयोगाना यते यदि तु उक्तप्रयोगे श्रुत्वा सो मयेव पुक्तामयेव भुज्यत इत्यत्र च
 कर्तये वाचात्तीयापत्तौ हो भुज्यत इत्यत्र नाध्याहारो गी करणो तदा उक्तमियमसंगीत
 सत्त्वात् तस्य स्यापि च भाव एव राक्षि मंगी कृत्यत इत्यस्य भावस्य पूर्वकालत्व समा न कर्त
 कत्व संसर्गो रा उत्तर क्रियायामन्वयो गी क्रियते तदा स्तु यद्वैतिका र्क स्वान्वयि प्रधान
 क्रियाप्रतिपादकेन वत्स्या प्रतिपाद्यतत्त्वमनिहितत्वं तदभावेऽननिहितत्वं तत्र तृतीया हीति
 संसृप ॥ चतुश्चत्वारिंशत्पदानेक पक्षी यं शोधयत्र अधस्तात् सारभ्यं च मपंते कर्तव्यं
 इत्यस्य सायापित्यतीतेः अतस्त्वयत्र न किंचित्साध्यायनिपासकं तत्रैव च दृष्टत्वा हो ना म
 हीतविशेषाणां यदस्यादि को सुभे सुस्मा यत्र नुनेक चा हो व्यभिचारो हा से पस्तनातिरि

गत
५६

कैवशक्तिः ननु कर्त्ता हो पातु स्मृतिस्तत्र प्रांका चो कपोर्दिवचने कवचने बड्बुबड्बुवनामि
 तिसंस्था शास्त्रे गालः कर्मणा त्या हो कवाक्यता अत्र हि द्वे कपोरित्यत्र भावप्रधानो निदेशः
 द्वित्वे कत्वयोरित्यर्थः अन्यथा द्वौ केचित्तिवद्वचनोपपत्तेः तथा च कर्त्ता हो वत्तमाने सुप्रकृत्य
 द्विभुतकारा देशभूतत्वाद्येकवचना ही निभवंतीति सूत्रद्वयार्थः ननु कर्त्ता हो लकारशक्ति
 रिति नवेवे कर्त्ता हो न निहितत्वात् तत्र तृतीया घापत्तिः शक्त्या न निधाने पितृपराया निधा
 नादिति अत्र वदंति एवं सतित इति वध्यं तत्तिवाद्यवित्वायं प्रथमांत स्पानव्याता अतश्च
 लस्येति सूत्रवैयर्थ्या यन्त्रिंशत्ता देशमूत शानजा हो कर्त्ता रिवाचित्वा नुपयन्ति श्चानचक
 र्त्तारिहृदित्यनेन तदा चित्वा तयात्वेपि कर्मणा भावे वा कर्मकेतस्याप्रेः सूत्रोतरा विषयत्वात्
 अतएव एवं परिहर्तव्यं तदिति प्रथमांतं कर्त्ता हो वेवावेति नत्वेतावता तस्य वा व्यत्यं लाद्य
 वेन वत्स्यात इभ्यत्व श्चैव शास्त्रतस्य विषयत्वेन शक्त्यं शोतद्यापारा कल्पनात् सा तु प्राधा
 न्यादि नैव सिध्यतीति सिद्धमास्याते कर्त्ता हो वायं त्वशानजा हो च वा व्यत्वमिति जस्येति सूत्रस्य

भा. त.
५७

वसिष्ठादेवकर्मदेन सारायापितव्यतीतेऽतएव यत्र न किंचित्प्राधान्यमनियामकं तत्रै
व वरुणं त्वादेनागृहीतविशेषणान्यापदत्यारिकोस्तुभेस्तुते। यत्र नैकं वा दोषमि
त्यारस्येपस्तत्रातिरिक्तैव शक्तिः। ननु कर्त्तव्या तुस्मृतिस्तत्राचक्षेकपोदिवचनेकव
चनेवदुषुबहुवचनमिति संख्याशास्त्रेणालः कर्मणासादेरेकवाक्यता। अत्र हि द्वेक
योरित्यत्र भावप्रधानो निर्देशः। द्वित्वेकत्वयोरित्यर्थः। अमथाद्येकेष्विति वद्वचनापत्तेः
तथा कर्त्तकमाणां त्वादेशत्वविधायकस्य न वैयर्थ्या। अतः कर्त्तुं रवायत्वादायत्वेपि वा प्रा
धान्यत्वं ह्यत्र वृत्तान्ननु युतमुषधर्मत्वं। एतेन लक्षणाया तस्योपस्थितत्वादेव तत्त्व
त्यनेति निर्देशः। प्रयोजनमाधयस्य स्मार्त्तप्रायाश्चेत्ते। केतुपुक्तेपुरुषधर्मत्वे फलिसंस्कार
केत्यायुजमानेनेव विधिप्रतिषेधार्थं संपादनं ननु स माख्यया धुर्युनियमः। अद्वैत
तु धर्मत्वे तु विधियुसति संभवे तयानियमः। निषेधे युतु तस्यानियामकत्वा संभवात्के
र्त्तमात्रेणैव ज्ञापितव्यमिति॥॥ अहीनवत्॥॥ अतिरिक्तो मेतीर्थे स्मृतितीर्थमेव सजातीनां

राम
५७

भवतोत्पत्तीर्थं स्नानस्य प्रकरणादेव पूर्ववदारादुपकारकत्वं प्राप्तयशुयुतोऽशब्दाये
न दृष्टरूपमलापकरणाथत्वं लिंगेन वा चित्वा केतुपुक्तेपुरुषधर्मत्वाते सुदीप्तातपसी प्रा
वेश्यनिति अर्थवादेश्च सुदीप्तात्वं संकीर्त्तिना दीप्तायाश्च यमनियमपरिग्रह रूपायाः पु
रुषसंस्कारकत्वस्याहं यतिं दीप्तायतीत्यादिना स्पष्टत्वादिपि स्नानस्य केतुपुक्तेपुरुषधर्मत्वं।
अतएव कर्त्तृत्वांशे वैयर्थ्यादनुपयोगोपि फलाद्यानां शोऽपयोगाकल्पनादस्य पाजमानत्वमि
ति स्पष्टत्वादेवेदं मूले उदाहृतमापि न विचार्यते। दर्शयतां मासयेस्तु जं जम्पमानो नुव्याम
पि रसकतूदति प्राणाया नावेवात्मं धृत्त इति श्रुते मंत्रे किं अद्वैतं धर्म उत अद्वैतपुरुषध
र्मश्चाहो केतुपुक्तेपुरुषधर्म इति चित्तायां पूर्ववत्पुरुषस्य शान्तोपात्रस्य तपे सर्वप्रधानम
तापो भावनायो वैत्रादिवदिशेषतात्वे नोपादानात्पुण्यं न्यायेन प्राधान्यकल्पनानुपपत्ते
र्लक्षणाहेतोः। क्रियाया इत्यनेनानुवचनक्रियाया लक्षणात्वेनावगतस्य जं मरास्यभाव्यत्वा
दिना लक्षणावायोगाच्चित्तत्वप्रतीतेर्ज्ञेयानि मित्तैनुवचनमेव न होमवदारादुपकार

भा. त.
५६

स्वां शाननुयात्र कर्त्तुं अर्थप्राप्तत्वा अनुवादावस्तत्त्वानुवचनस्यारादुपकारकत्वे सम
स्यया आधयेवत्वापत्तेर्यजमानान्यपुरुषजं भाषामपि तत्कृतं च मेव पाठापत्तेः शाननुक्तं
जं भाकते कत्वा अनुवादानुपपत्तेरवश्यं भाषाः पुरुषविशेषताद्य मंगीकृत्य जं जभ्यमान
कर्त्तुं विशिष्टमनुवचनमेवाधयेवं विधीयते आरादुपकारकत्वेन तस्मै भाषाः क्रियां प्र
तिनिमित्तत्वेनानुयायोगादधिकमेवास्यावयवकारादिवन्निमित्तमित्यतिप्रथमः पक्षः
द्वितीयस्तु जं जभ्यमानस्य कर्त्तृत्वेनानुवचने प्रतिगुतात्वांगीकारे गुणानुरोधेन प्रधानभूता
नुवचतस्य कर्त्तृत्वापत्तेर्यजमानस्य क्रियां प्रतिशब्दतो विशेषणस्यापि स्वर्ग
रिव देवप्राधान्यात् सा हि प्रधानानुरोधेन पाक्षिकत्वेऽपि न दोषः यद्यपि च तत्र मिहितकार
कत्वमेव प्रथमार्थानुसंस्कार्यत्वेन तथापि कर्त्तृत्वस्य फलसमानाधिकरणत्वेन तदधिक
रणत्वेन निश्चयेन निमित्तादुक्तं युते ह फलसमानाधिकरणकर्त्तृत्वेनैव प्रथमार्थ
त्वात्कवमोक्तत्वरूपसंस्कार्यत्वसिद्धिरित्येकैव। एतदभिप्रायेणैव च कौस्तुभे अधिकारि

रान
५८

त्वस्य प्रथमार्थत्वोक्तिरिति ध्येये॥ अतो जं जभ्यमानो देशेनानुवचनविधानात्करणानुरोधेन
वाक्यसंकोचे प्रमाणाभावाद्युद्धपुरुषधर्मत्वां नवफलकल्पनाप्राणापानधातूनां रूपस्य फ
लस्य स्ववाक्य एव फलत्वेन तस्मात्वातापद्यापि वायमर्थवारस्यात्तथापि प्रकरणावगात
तूपकारापेक्षया स्पेव स्ववाक्योयस्थितस्तदा च कुर्यात्तरकल्पनमाफलत्वस्योक्तिपा
द्या अतः शुद्धपुरुषधर्मवामिति प्राप्तेन तावत्फलं कुरुष्वेति वर्तमानत्वं निर्देशेन योग्या
नुपलब्धिवाचित्वात्॥ अतोऽस्य सपथं त्वेनेवाद्युपमंगीकृत्य फलापेक्षायां का मयः युक्तं प
तरकल्पनमास्पेव वामविध्यर्थकं फलकल्पनमाफलपस्त्वयोरिकल्प्यतस्य कथंचिजं जभ्य
मानकर्त्तृभाष्यत्वं वाच्यं स्यात्तत्फलं तज्जनकत्वेन तद्व्यापाररूपा एव चेत्तनेककल्पनातो
वरं प्रकरणा नुरोधेन कर्त्तुं फलाधानयाप्यता जनकत्वमात्रे कर्त्तृत्वेनेति तत्वात्कल्पयितुमुवि
नमिति कर्त्तुं युक्तं पुरुषधर्मस्वीयां फलाधानयोप्यता संयादकत्वाच्च वा जमान इति प्रयो
जनं शोयो॥ अतएव देशेयं मासयो देवा वैशं पुंवा हे स्यममनुवचनं हव्यं नो वहेति सो व

मात
५८

वाह रवौ कि मे प्रजापादिते बुक्या वाहणा पावगुरे त्रंशतेन्यातस्मान्वाहणा पावगुरे रि
तिश्रुतो रंजे घमनारि रूपाघगुराण दिप्रतिषेधोपि शुद्धपुरुषधर्मस्वयातनारूपस्य फलस्य
त्वे प्रवेन प्रकरणेन वाक्यसंकोचो योगात् ॥ अत्र हि आशिषिलिङ् प्रवर्तनाया बाधात् ॥ आ
स्यात्तार्थोपितसगाया भोगरूपा नुभवो निस्तारो वातमिति द्वितीयाप्यो विषयत्वं तथा वा
वगुराण कर्तृविषये शतगुणोपातनानु नवशतसंवत्सरेणावात निस्तारो भवत्वित्यर्थः ॥ अ
स्तुतस्तु आस्यात्तार्थोऽनुभावनादिति ज्ञेयं नुक्तेन व्यापारस्य वातथावतं प्रतिभवात् शंयुरनु
भावयेदित्यर्थः ॥ अत्र च लिङ्पा सनेन पूर्ववद्वत् मानत्वा प्रतीतेर्यातनायाः साध्यत्वा वगस्य
निषेध्य फलं कामयराघभावेपि कृपे ॥ अतः शुद्धपुरुषधर्म इति प्रत्युसहराणामात्रो अ
तएव सामान्येन शंयोर्वरानमपि संगच्छते ॥ पुरुषधर्मत्वं च पुरुषनिष्ठ फलजनकं कि
या विषयतामात्रं ननु पुरुषस्य संस्कार्येतया शेषित्वं प्रमाणाभावादिति ध्येयानेन चेत्तौ
अवगुराण प्राश्यभावाश्चास्योक्तमिति हेन प्रत्युसहराणामिति वाच्यं ॥ अद्याह यैतान्तर

मात
५८

संभवो तस्यापि तदर्थप्राप्तेः अतः प्रकारकतया प्राप्तिभावेपि न स्थियमुपेयादित्यादिवक्तेन
मध्यप्रसक्तप्रतिषेधस्यापि के त्वंगात्त्वोपपत्तेश्च ॥ अतश्च फलस्य कृत्वा रेव पुरुषधर्मत्वं
अत्र चार्थवासेत्रीतस्य वाप रंतेरस्य फलप्राप्तेः अस्वेव वर्गादिवहात् तत्त्वमित्यादितु स्व
यमद्यम ॥ प्राठावरोधात् ॥ ॥ दर्शयतीमासयो रेव मलवहासमासी संवरे इति श्रुते ॥ म
लवहासा रजस्वला ॥ अस्य च प्रतिषेधस्य फला अवगात्रत्वात् त्वेनानुपपत्तिः ॥ नवयस्य वृ
त्ते हे विद्यत्यमात्ममुकास्यान्नाम परुध्य यजेतेति वचने वानां लमुका परवाच्य रजस्वलीपते
धोत्रं रंत्वा प्रसयेन पाणप्रयोगकर्तव्यता विधानात् त्वंगा भूतस्य तौ कि कस्य वया जमानस्य
त्विजास्य वा रजस्वला संवा रस्या प्रसक्तेः कथं प्रतिषेध इति वाच्यं ॥ अयस्या प्रसक्तावपि स
धाराणा इव्यतया व्रीक्षांशः ॥ नुमतिरूपस्य तस्य प्रसक्तेः ॥ अनुमतरेपि परं यस्या ज्ञानं शक्य
त्वेन संवा रा प्रसक्तौ तु पत्युतिगिक्ते रतस्वलांतरसंवा रस्य क्रतु मध्ये रा गतः प्राप्ति स्य अयतो ध
वाका विषयस्य स्मृते निविदुस्यापि के त्वं यतया प्रतिषेधो न तवरन निषेधवदिति प्राप्ते मनु

नारजस्वलाचवंप्रत्येत्प्रादिप्रक्रम्य रोमेप्रदाने मोच्येचयरेमिरसिबीसितं देवे हविषिपि
येवातद्वृत्त्ययथा यथमित्युक्तातामप्यपनयेत्तत इत्यनेन रजस्वला मात्रे स्पृष्टेव कर्म
सोत्रेवाको न आद्व प्रकराणां बाधित्वा यनयु विधानात्तया सह संवासा प्रसक्तैर्नैव त्वर्थ
हो न चेय मेव श्रुतिस्तस्या मूलं स्पृष्टे देवकर्मसा न विषयत्वेन सामान्य रूपत्वात् न च
रजस्वला मात्रा स्याप न घे अयरो धे वाच्य वै प र्था अपरो धवा का स्य पत्न्या सहैव यत्तु
रधिका स इजस्वला मा आन धिका रेणा ता विना या गा क र रा प्रसक्तौ र शी पूर्ण मा
सकराणां विध्यर्थत्वात् अत एव तत्र त्वमय रुध्ये सनुवा र अतश्च प्रसक्तात्वात्पुरुषा
र्थे वाप्यं निषेधः श्रोत प्रायश्चित्त प्राप्स्यर्थे इति तु शक्यते व नुमिति ध्येयं ॥ ॥ ॥ अ प्रकर
तो ॥ ॥ अ नारम्य सुवर्गा हि राप भा यं दुवर्गा स्य धातव्यो भवतीति श्रुतेन तावत्क्रनुगत हि
रापा देशे न सुवर्गा च विधिः धारणा प्रोक्त्य भावेनानुवासा नुययत्ने नापि हि रापं हे स्ते स
प्रहाय षोडशेन सोत्रमुया करोतीति विहित क्रनु हि रापि धारणा नुवा रे न सुवर्गा त्वविधिः

विशिष्टो देशा पन्नेः अतो मार्यमिति कल्प्य येन सुवर्गा स्य कर्मत्वा मिधानात्तदु देशे नैव धा
राणां व्यसंस्कार विधिः हि राप परस्पत सुवर्गा रजत सा धारणा वाचि नो नुवा रत्वेन नैव म
यि क्रनुगत सुवर्गा यस्थिता वैव प्रमाणा भावं सुवर्गा स्व रूपे आनर्थक्या लौकिक क्रि
या साधनी भूत गृह गोपिवतत्रा र्वे स्यात्सुवर्गा स्यैव श्रुत कर्मत्वा न्यथानुपयत्वा स्व
र्गा र्थे वा रिक फल कल्पनस्य चाश्रया भावा र नुययत्ने परिशेषा देव क्रनु गत सुवर्गा
यस्थितिलाभो ययत्ने रिति प्राप्ते न तावत्प्रकरणा क्रनु संबंधो ययत्ति रनारम्या धीतत्वा
ताना पितु ह्यदिव ह्यमिव रितत्वात् लोके पि सुवर्गा सत्वेन व्यभिचाराना पि या र शेषा
त श्रुत कर्मत्वा न्यथानुपयत्वा सुवर्गा स्य आ र्थे वा रिक फल साधनत्व कल्पनाया र्व प्र
सक्तैः पारि शेषा भावात् धारणा स्य संस्कार कस्याप्याश्रय पि स्या यो तत्वे नाप्य र्था स्वे
पैवा धका भावात् न चेष्टायति तथा त्वे धारणा सुवर्गा भय क सहा कयो द्वयोर्भाव न यार प

त्वं गत्वं सा दृश्येन कृतं पृथिवी तौ धृमाति देशस्येवो गत्वे पि वा वाधकाभावा दिति वाच्यं विधि
बलेनो यास्येतेषां नियमेन सर्वे विधुत इति निरतिशयत्वं स्यापि सर्वं पुरुषाभिलषितत्वेन
शीघ्रोद्य स्थितिकतया स्वर्गस्यैव कल्पनीयत्वात् आर्यवादि फलस्य स्ववाक्योपात्तत्वेन
ततोपि शीघ्रोद्य स्थितिकत्वाच्च। कल्पयेवेतु त्वे स्वर्गते न वैदिक क्रियात्वेन कृतं गतस्य तस्यै
यस्थितौ कृतो कृतो रूपस्थित्या तदंगकल्पने गौरवात् अतएव विश्वजिज्ञासि सत्रा होनत
त्कल्पनं प्रकृते तु विशिष्टधारणा स्या र्थवादि के मेव फलमिति पुरुषार्थतात्तत्वे तु सुवर्ण
स्य के मेव मेव तस्यैव त्वा र्थवादि के फलं तेनेति पराध्याहारस्य सुतिय स्यैपि समानत्वात्।
नवात्राश्रयाये सा विधिवैयर्थ्यस्य संस्कारविधि नैव यगि हारात्। दुर्वर्णास्य भातव्यो
भवतीत्यत्र भविष्य र्थकत्वं मात्र लक्षणं तु पूर्व य सिगोप्य विशिष्टास्तु तिलस्रगासु
वर्णाय देयं पूर्वसाधनत्वं लक्षणं स्रगावतवाधिवेति म मेव तावदिति ॥ शेषो प्रकरणे

भा. त.
६२

अनारभ्यैवाधीतं येन कर्म रोहते तत्र जयां जुड्यादिति कर्म तां अदि स्व फलाध्वं प्राप्तुमि
 क्षुदित्यर्थः ॥ ३८ ॥ अतश्च यथावस्थित फलार्थं विने वजया रो न्कर्मो गतिकर्मस्य फलार्थं को
 यंतु जया रयं कर्मो गतं तत्र कर्मत्वस्य अनुव्यभिचारित्वात् तत्रावज्जुद्धादिव तदुपस्थितिः
 न च तौ किकस्य कर्मणा कृषिभोजना ई ईष्यार्थत्वेना ईष्यार्थं जयादिमाह कर्तव्यो योगः
 रोहितापां कृषिकर्मो गतिकारयेत् ॥ पुरस्तात् कृषिकर्मणा प्राच्यां सत्रमयो ह यो वाधा
 वायुश्चिबो यंबलिं हरेदित्यदिव रस्यापि निर्विघ्नसमास्यर्थत्वेन फलोपचयार्थत्वेन
 वाग्नहंतो ययत्ने न च तथापि जया रारुवेनीय साध्यत्वात् तस्या रौत रभावा रवेगस्य
 जया ररेव हो मत्वेना हवनीय प्रणयनप्रयोजकत्वोपत्तेः न च प्रधानसा रण्या संभवा रने
 गत्वे अंगगुणविरोधस्याप्येतद रसंभवे पंगत्वोपपत्तेः कृषि रेशे गिनयने न समाने
 रेश संभवी च वस्तुतस्तु कृष्या र ईष्यार्थतया विधेयत्वाभावेन प्रयोगविध्यभावा रंगप्र

राम
६२

धानयोरेक रेशत्वस्य प्रमाणाभावाच्चास्तु वा ततथापितस्य लिंगादिरूपप्रमाणात्वाभावेन
 वाक्यसंकोचकत्वानुपपत्तेर्लौकिकैरेक साधारण सर्वकर्मार्थत्वमेव जया रीनामिति प्राप्ते
 अग्निसदैविक कर्मो गतस्य यद्रयुक्ता गितस्य गायनो यजीवित्वं रस्य कर्मो गतस्य य
 जत्वकल्पनमिति गौरवे रूपादितियाका मश्रुती नो माहिताग्न्यादिमात्रे विषयत्ववज्ज
 यादि विधि नैव स्वत्वाद्यावा र्ये मप्रियत्वं सार्थतयेव जयादिविधाना नैत र्वकर्मो र्यत्वं ॥ ३९ ॥
 धाम् ॥ ॥ अनारभ्य प्रजापतिर्वरुणायाश्च मनसस्त्वं देवता माह्वं सय र्य रीयंत स र्वत
 वारुणां च नुः कपाल मयश्च त्रिनि रव यत तैवे स वरुणाया शा रमुव्यत वरुणा वा रतं ग
 तियोश्च प्रतिगृह्णतियावतोश्चा अतिगृह्णीयातावतोर्वरुणांश्च नुः कपाला त्रिर्वयेदि
 ति श्रुतेः प्रतिगृह्णतश्च न परपुत्रा रत्युत्राधिक ररौ वरुणतो वरुणतो ततश्च यन्मि
 रयो रारि म्भो लोकि क रने तसंवेधिनीयमिधिः किं वा श्व रान मात्र संवेधिनी किं वा मि

भातः
६३

मत्कर्मो गभृताश्च हानसंबन्धिनीतिचिंतायां अर्थवादानुरोधेन हानविषयत्ववदस्या रथे होमनिर्वा
तायेत्वस्याप्यवगमा होमस्य च न केसरिणो हानोत्पन्नेनाविहितलौकिकविषयत्वात्त इत्येधे
नास्या अपितो किक हानविषयत्वात् इहिवचनं यत्रानियमेन सामान्यतो विहिते अशुवि
षये इच्छाया प्रवृत्तौ येनवानैव विहिते यथा मित्ररायादिभ्यस्तद्विषयं अत एव विश्व
जिहोसर्वस्वहाने अश्वहाने नियतं तत्र तत्प्रकारास्थेन वाक्यो तरेणैव तस्य ययुह
सेप्यस्य शास्त्रांतरौ यवचनस्योक्तविषये निषेधमेवत्वव। अतस्तत्र निषेधवलेन हो
मावगतेस्तनिर्वातायां यादृक्परिहितविषयत्वेमे हेन होमस्येव मे हेनव दृश्यं गीमास
विषयत्वं। अतएव होमनिर्वातफलो अश्वहानं च निमित्तं उभशेषितयात्वे उक्तफल
केल्यनुपपन्नः। अथ निवर्तितकृतुसंबन्धाभावाच्च। यदित्यस्या होमनिर्वातायत्वं नाभ्युपग
म्यते ततो यावच्छब्दसमन्विता हारणाश्च हानस्यो हेतुत्वावगते स्मात्तच्छब्दसमन्विता हेता

राम
६३

प्राप्ते चेत्तदंगत्वायातान्निमित्तत्वानुपपन्नानहियावच्छब्दे निमित्तत्ववाची अपितु साकल्य
वाची। न च यावतावच्छब्दाभ्यां क्रियाद्वयस्य संबन्धमात्रावगतौ शेषित्वयस्य आगदुपकार
केत्वेन तत्रत्यायते स्तावच्छब्दार्थस्य प्राप्त्यभावेन विधेयत्वप्रसंगानि निमित्तत्वयस्यैव
प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकावन्निरिति न्यायेनैव तावच्छब्दार्थस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वादिवि
लाघवानुरोधेन निमित्तत्वावगतिः। सिद्धं तेपि सुलभेति वाच्यं। पसुद्वयेपि निमित्तानुरो
धेन प्रधानानुरोधेन वावन्नप्रसक्तौ कालैकेन तंत्रत्वप्राप्ते स्तावच्छब्दस्य प्रतिप्रस
वविधित्वावशंभावात्। अतएव गृहीयोदितिलिङ्प्रयोजकत्वापर्ययाय हेतुत्वा
र्थकेत्वे शेषित्वेपि तदुपयत्ने निमित्तत्वनिश्चयो दुर्लभः प्रसुतायेति तत्वाद्ये व्युत्पत्ति
तदुपयत्ने निमित्तत्वमेव सिद्धं ते स्यात्। समतु होमनिर्वातायत्वात्तत्र निश्चय इति वेषस्या
तत्तदंशेन लौकिके स्वाश्वहाने आहिताग्नेः स्यादिति प्रथमः वक्ष्येति पसुयस्तावदर्थः

भा. २८
६४

वादेजलोराययर्पायोवरुगाजहारयोरोधःसनेवप्रत्यक्षादिनानेधकसंहितात्रिर्वाश्वदा
नजमयतयावागम्यतोअथमुख्यार्थवाधेपियायमेववृत्तोतीतिव्युत्पत्त्यावयवयोगेनव
रुगाजहशदेनोच्यतेततीवैदिकेएनेपिकथंचित्प्रागदुःखदर्शनातदेववरुगाजहशदे
नोच्येतादृश्याउंबरविनोहेनचतदुःखशमनात्तएवैनमित्यस्याप्युपयत्नैरस्यारोध
निर्घातार्थत्वेप्रमाणाभावात्त्रौकिकमात्रविषयत्वानुपयत्तैर्वाक्यसंकोचायोगेनस
र्वविषयत्वंनवरुहीपादितितिडाविहितत्वेनोक्तत्वाद्विहितस्योपास्यतिउद्देश्यस्य
विहितत्वेनविशेषणयोगात्।अतःसर्वविषयत्वमितिप्राप्तेजयादिन्यायेनैवलोकि
केफलकल्पनावैदिकेनैवविहितेप्यग्निरहितेतत्प्रणयनादिप्रयोजकत्वमितरत्रनेत्ये
वंचैवरूपापत्तैर्विधिलाघवानुरोधेनैवचसंकोचकामश्चितिवदेवानुमन्यतोअतः
श्राममूलकमसंस्थश्चदानमेवोद्देशात्तदपिबनशेषितयाप्रवर्ग्येन्यायेनाश्वदान

राम
६४

गतप्रयोजनकत्वजिज्ञासायामवश्योपस्थितकृतोरेवशेषित्वकल्पनोचित्यात्अतश्चोपसहदेव
भाश्चदानस्यहेतुवैशेषितयाअपितुनिमित्ततयेवाअसुवातत्तथाअपिअग्निसत्कमसंबंधा
श्चदानस्यैवमितिअवोदितांवा॥॥सैयमिष्टिर्नप्रतिगृहीतुरपितुदनुदेवाउपक्रमस्या
र्थवादेप्रजापतुस्वेप्रधानमृतस्यसदित्यनेनपरायणस्यजायतिहेववरुगायाश्चदेवोत्वा
देवतासंप्रदानरूपावरुगाजलोदररूपेणाप्राप्नुतेत्यर्थावगमात्तस्यैवतन्निर्गोकार्थमिति
कैत्रेत्वावगतैरुधेदृश्यादिवदेवोपसहारस्यप्रतिगृहीतयस्यरातलसाराथत्वात्।
अथवारव्यातेनसासात्प्रयोजकसाधारण्येनकर्तृमात्राज्ञेयात्तासासामवेप्रयोजक
केत्रनाज्ञेयोपिदहोयक्रमानुरोधेनतदज्ञेयात्प्रतिगृह्यकारयेदित्यर्थावगतेर्विने
वलसारासतुहिष्ठिनैवैवतेनगताथत्वे।मैत्रायणोपशाखायांसरुयोश्चप्रतिगृह्य
तदत्येवंप्रतिगृह्योपक्रमायाम्वास्याआम्नानात्तदशेनोयक्रमस्यप्यर्थवादेसकलस्य

भा. त.
६५

सोऽप्यधिकशंकायाः सत्त्वाच्च निवृत्तिस्तु शास्त्रव्यंतरे प्रतिगृहीततु रिष्यद्वा मेऽपि अस्यां
स्वायं प्रबलो यत्र मे प्रमाणाभावेन लक्षणा नुपययत्ते रेतद्वचनेन सतुरिष्टो वा धकाभा
वात। इत्येकं मानुवादेनो देश्य संबन्धानुपययत्ते रेतद्वचनेन सतुरिष्टो वा धकाभा
नामुपस्थापकानामभावेन शास्त्रांतराभ्यामाभावाच्च तदनुपक्रमात्तु रोधेन वा मेऽत्र
यत्ताय शास्त्रास्थो यत्र मस्यापि प्रयोजककर्तृत्वा मिप्रायेण व्याख्यातुं शक्यत्वाच्च।
यानव्यापच्च। अनारभ्यैव विवाहस्य दंडियेणावीर्यं वाच्यं दूतेयः सोमेव मतिनस्मात्सो
मेदं चरुं निर्वयेत् सोमवामिन इति श्रुतेऽपि वैदिकस्यैव सोमस्य वसने भवेत्तत्त्वतो
किं कस्य वै रूपं गौरवादिभ्ये न जयादिहोमवदेवो भयार्थत्वस्य तावदनुपययत्ते। न च
श्वप्रतिगृहीतवत् सोमनिर्घोताथत्वकल्पनया लौकिकमात्रविषयत्वशंका वसने न ज
यस्यार्थं वादिकस्येद्विपवीर्यं नाशाख्यं च द्विरूपस्य सोमस्य वैदिकसोमवयनेऽपि जा

राम
६५

यमानत्वात् तन्निर्वृत्तार्थत्वस्य प्रत्यक्षवाचित्वाच्च। वैद्यकेव मनार्थतेऽप्येव सोमयानविधा
नात्तस्येद्विपारिनाशकत्वानुपययत्ते श्रुत्या तदंड्विपवीर्यं च द्विपदेन लक्षणाया क्रतुवैगु
ण्यस्यैवोपादानाच्च निर्वृत्तार्थत्वमेवास्मादुक्ते युक्तं। जायते च सोमे वाङ्नामिति गा
इत्यादि संवत्सरात्मकं जराणां तस्यैव भक्षणस्य शेषप्रतिपत्त्यर्थत्वावगातेऽपि मनेऽत्र
तु वैगुण्यं। अतश्चाश्वदानवद्वमनस्य वेधत्वाभावेऽपि इष्टेऽग्निमन्त्रेऽनुविशेषांगत्वम
विरुद्धं। तत्सर्वत्र॥ सवर्धं याजमान एव वसनेऽप्युतात्वं जेयीति चिंतायां अतिवसनेऽपि
प्रतियात्रिचितोपादिना वैगुण्यस्यावश्यकत्वात् तत्समाधानार्थमिपमिष्टिः स्यादेवेति
प्राप्ते। इति स्तावद्विपक्रत्वंगत्वाच्च जमानिनकार्यो। अतिविग्नयजमान इत्यस्य त्रुम
शक्यत्वात्। तस्वद्व्येगास्वानिधुकरोपयुनः कत्वर्थत्वानुपययत्ते। यजमानकर्तृकायां वन
अतिवसनेऽपि निमित्तापः सोमेव मतीति यद्येव बलेनेष्टेर्वसनसमानकर्तृकत्वावगा

भा.त.
६६

तेतस्यचोपादेयविशेषतात्वेनविवक्षितत्वात्। अतश्च समानकर्तृकत्वकलाघद्यपीयमिति
नैमित्तिकीकृतूपकारिकापद्वानैमित्तिकेवार्थवादेवशाङ्कनेवैगुण्यसमाधानार्थोस
तोआरादुपकारिकापद्विवावसनस्यजन्मावदेवार्थिकेनैमित्तिकतत्त्वमंगीकृत्यतद्वदेव
यमिति। षष्ठाकृतपुक्तपुरुषसंस्कारिकासर्वथायजमानवमनस्यवस्यात्। अस्मिन्
नेतुसामान्यविहितंयजुर्नैवनिमित्तं॥॥सर्वप्रदाने॥॥शेषभूतसोमवमनप्रसंगात्कि
माग्नेयाहोहस्तस्यपुरोडाशार्थ्यागमधानताहोमश्चातद्यवदानादेरेकात्युरोडाशा
दिसुतस्यकृतिरुत्कृष्टः। पुरोडाशार्थ्यागसाधनंहोमस्तद्यवदानेस्येवेतिविंतायाम्
सतिवाक्येकस्मैवसाधनत्वात्तीर्ततावद्यवदानेस्येवयागसाधनत्वेनहिचतुर
वत्तजुहोतीत्येतदुत्पत्तिवाक्यंतथात्वेआग्नेयारिवाक्येइव्यदेवताघनेकगुणाविधाने
वाक्यभेदयत्ते। अतश्चासन्नशिक्षत्वेनपुरोडाशवरुद्धेयागेचतुरवत्तविधानानुपप

राम
६६

त्रेश्चतुरवत्तवाक्येजुहोतिनायागमनूयावदानाख्यः संस्कारस्वानिर्मण्येनेष्टकाः पचंतीति
वद्विधीयते। नहियागाद्धोमोभिघतेयंनजुहोतिनानानुवा १२स्याशंक्यतजुहोतिचोदिताना
मपिसप्तस्ययज्ञःपंचविधस्त्याहोयजिनानुवा १२तायजतिचोदितानांचप्रयाजाहोनामनि
क्रामंजुहोतीतिजुहोतिनानुवा १२चायागहोमयोर्भेदेप्रयाजानुयाजोहमेधेययागादे
प्रसेयेप्रमाणाभावाच्च। अतोयागहोमयोर्मेशघ्नोऽजुहोतिनायागमनूयप्रश्यपु
रोडाशसंस्कारकतयावदानविधिः। अतश्चकृत्स्नस्येवपुरोडाशस्यावदानेनसंस्कार्यत्वा
त्पुनःपुनस्वराययागर्हतिज्योतिष्टोमवद्यागाभ्यासेपिनरोषः। वस्तुतस्तुसर्वपुरोडाश
पुनःपुनरवसायसक्तेरेवइत्यादिचद्यगदत्यपिशक्यंचकुंशेषकायागिनिघ्नहेरादी
निउपसृतेविद्यमानशेषाभावाद्द्विरंतराहोमकारिणोतदाकस्यशेषशब्देस्तुअवशि
ष्टवचनत्वासेभवात्स्येनशेषसंस्थापयतीतिवद्व्यपारः। इहश्वशेषशब्दोऽन्यत्रापिस्तः

भा. त.
६७

शेषेणाविशिष्टदेशजात्यादिमेतो जन्मप्रतियुद्यंत इति गौतमस्मृतौ स्वर्गारंभकमुक्तं ताति
रिक्तं सक्तं तयोरेकं न हि स्वर्गारंभकमुक्तं शेषेणादेशं तत्रादिरन्यत्रान्यस्य व्यापारयोगो
रु। अतश्च शेषशब्दो न्युवाच्येवेति प्रकृतं पिह विरंतरमेव पूर्वसु इति शेषशब्दवा
च्यं न विध्यति। अस्तु वा शेषकार्यानुरोधाद्यस्य कस्यचित्प्रकृतस्यैकस्य ह विषयशे
षस्यायमेतदतरेषां तु सर्वहोमसु वा तदा च तद्विषयमेव मध्यपूर्वाद्देवा कदापि ति प्रा
प्तेन तत्र तुरवतवाक्येनावरानविधिः। द्विह विधौ वधतीत्यनेनैव प्राप्तेः। अनेनैव वि
धानेपि वा निष्ठाप्रत्ययोपादानेनैव यथेष्टं संगेनावतसंस्तुतेत्येव दुव्यस्य विषेय
त्वाच्च। अतश्च मागानुवादेनावतस्यैव ह विज्ञेयविधेयत्वात् इत्यतिवाक्येष्टा कपाल
यदं पशुसोमवत्प्रकृतिव्यविधापके अतश्च वधवदानस्यैव यागसाधनत्वाच्च
शिषस्यानुनिष्यन्नप्रतियतिशेषकार्यातीति भाव्यकार्वाकिककारस्तु न यागहो

गम
६७

मेयो रमेणापात्तिकानां देवतो देशपूर्वकद्वयव्यागोपशेषांगकेपत्रिपदप्रयोगादेव
तो देशद्वयव्यागप्रसयेषु नुसमप्रधानेषु जुहोति प्रयोगात्प्रसयांगकक्रियाद्वयव्यति
जातिद्योगत्वं क्रियावयवव्यतिर्जातिमहोमत्वाभातितायोर्मेरातु। अतएव न यजिना अंग
भूतोपि प्रसयेपशक्त्या व्यतो अपितु प्रमाणांतरलभ्यस्वातन्त्र्याग्नेद्यादिवाक्येयाग
मात्रानुमानेपि अंगभूतस्य प्रसयस्याप्राप्तत्वाच्चतुखववाक्येनैवावन्नो देवो न तद्वि
धाने अतएव तत्र द्वितीयाप्युपपद्यते यागे त्वष्टा कपालः कृत्स्न एव ह विप्रसयेपस्तु
गममकालीनातदुत्तरकालीनावाद्यवदानस्य प्रतियतिः। अतएव तत्र त्यजुहोति ना उ
देशत्यागयो रत्यतिवाक्यादेव प्राप्तेर्लक्षणाया प्रसयेप एव प्रतियाद्यतो एवं वयत्र प्रक
तो विरुक्तौ वा प्रत्यक्षवचनेनातिदेशेन वा प्रसयेप प्राप्तिस्तत्र ना प्रसयेपस्य अन्य
त्र तु प्रयाजासौ प्रमाणांतराभावाच्च तत्र प्राप्तिस्तत्र यजिर्नैवा प्रसयः। न हं गवः स्वशक्ति

भा.त.
६८

महातापात्तीवताहेतुदेवतासंबन्धेनो देशस्यागयोरेवकल्पनात्यर्यग्निकारणीतांगरीतिवि
धानेनचपुष्पेयानतिदेशाच्चनप्रसेयः॥८॥हमेधीयाहेतुआज्यभागवत्युनश्रवणा
चउश्रवणादातकारागितिविशेषः॥अतश्चहस्मस्येवपुरोडाशस्य देवतायेत्यागाहु
पयुक्तस्यवद्यवहनस्यप्रसेपेगाप्रतिपत्तिः॥उत्तरार्द्धे देशवस्थितिस्तुकरिडादिना
नवत्यक्तस्यसिद्धकृतेयुनस्यागानुपपत्तिः॥वेचनवशेनत्यक्तस्यापिपुनःस्वीका
रेतात्यागापपत्तेः॥अतोऽस्तिशेषइतिसिद्धं॥अप्रयोजकत्वात्॥अत्रभाष्यकारोपाश
षकार्याणांअर्थकर्मत्वादेकस्मादेवहविषःशेषकार्याणांकर्तव्यानीतिपूर्वप
क्षयित्वाप्रतिपत्तित्वेप्रसाध्यसर्वेभ्यइतिसिद्धांतितंतच्चनुर्थस्यतश्शेषविषयेप्रति
पत्तित्वस्यसाध्यमिष्यमाणात्वात्पुनरुक्तत्वायत्तेःपूर्वाधिकाराप्रयोजनकथनाय
न्येनानिस्तत्राणीतिवार्तिककारोवावस्थोयदिपूर्वविकारोशेषकार्याणांइतिरंतरा

रान
६८

पक्षेपकत्वेपूर्वपक्षेतरास्यमेवप्रयोजनेयस्तुशेषकार्यानुरोधेनशेषस्यापनंतदानेवा
परप्रयुक्तइत्यायजीवित्वेनाप्रयोजकत्वेपिअर्थकर्मत्वेननुषोयवायकपालवच्छेषस्य
गुणभूत्वाऽगानुरोधेनप्रधानावज्ञेयस्याप्यत्वाद्वापरेपविशेषगत्वेनतऊतसंख्या
याविवक्षितत्वाच्चैकस्मादेवकारांशेषकार्याणांसंस्कृतांकरितिवीशाश्रवणांतु
चनुर्थेहभ्यहीनस्येतिवत्प्रयोगांतरविषयंसिद्धांतैतुविद्यमानशेषत्वात्पुनरातुर्थि
कन्यायेनप्रतिपत्तिकर्मत्वादेविवक्षितसंख्यवोषासंस्कार्यानुरोधेनसर्वेभ्यःकर
णावीशावोपयज्ञांतराएकस्माच्चैत॥परप्रयुक्तइत्यायजीविनोर्थकर्मणाश्रवतुषाप
वापादेरर्थेनेकपुरोडाशोयकपालानांमध्येएकस्मिन्कपालेगृह्यमाणोऽनियमप्र
प्तौआगेनपस्यमुख्यत्वेनप्रथमोपस्थितत्वात्तदतिप्रकाराभावेनतरीयकया
लस्यैवगृहणाग्राह्यातावच्छेदेकैवप्रथमोपस्थितत्वेननुआगेयात्वाअतोविकृता

भा. त.
६८

चन्यविकारस्तत्वेन हीयमेव कपालं गांघ्राय तत्र सूते संगतित्वे मेन कृत्वा चितया परा
शेषकार्यानुरोधेन यस्य कविस्थायने तस्य कस्येन्ये सायां मुख्यस्येति सिद्धांतितं तस्य
नेन वेलायां शेषकार्याणामनुबुद्धिस्तत्वांशेषस्यायनास्तेयानुपपत्तेः शेषकार्यानुक
नेवेलायां वा तस्यैवोयास्थितत्वेन तस्यैव स्थायनापत्तेः रूपेण तां तत्रत्यमुख्यपरं वा
प्रथमायां स्थितपरं ततश्च पश्येव यत्र प्रथमायां स्थितिर्वाद्यस्य स्य वा तस्यैव तत्र
यहतामिन्या यशो रार्थः ॥ न सा प्रवाणात ॥ आग्नेयस्य पुरोडाशस्य चतुर्द्विक्तं
स्येदं बुद्ध्या देहं नुरित्यादिमेव वर्गा कल्पितो विभाग रूपो व्यादेशः श्रुतः स किं रसि
रा रूपतया परिक्लृपाय सत्त्वं त्विकसंस्कारार्थं उत भस्मरा रूपतया प्रतियत्यं यम
इशेष संस्कारार्थं इति चिंयां भस्मरा प्रवणात बुद्ध्या रत्यादिष्वपी श्रुत्या च वा प्रवणा
व। दिवद्वस्मादेनां स्वामित्वावगमाने स्पवशनं संतरेणानुपपत्तेस्तस्य च तत्तेऽपि पुरोडा

शेषिष्वहदेवसीकारकल्पकल्पकत्वोपपत्तेः सोमचमसवतः त्विकसंस्कारार्थं इति रा
रानविधिरेव कल्प्यते अतएवावैदशेद्रोमासयोर्दक्षिणोत्पत्तिर्लिंगमुपपद्यते अत्र
परिक्रपार्थं इति प्राप्ते सकलस्यैव पुरोडाशस्याग्नेत्यक्तं त्वा इती शोपज्ञमानो न शक्नोत्यन्य
स्तेन परियेत्ते ॥ अतस्तवमते पुनस्वीकारेया हनं आनति श्वेत्यनेककल्पना त्विक
तितुयागस्य श्रुतत्वात् सीकारकल्पनेपिन रोषः ॥ अतोवरं भस्मरा कर्तृत्वमेव संबध
सामान्यवाचिष्यार्थं परिकल्यायेति तशेषप्रतिपत्तिरूपं भस्मरा मेव बुद्ध्यादिकर्तृ
कं मोत्रवर्गिकविपिनविधीयते ॥ अवश्यवानाते रथनेन भस्मरा ययोगिन्येव जन
नीयाननुगृहसुवर्गा दिवक्रियातरो ययोगिनी अयोग्यत्वात् ॥ अतश्च विश्वकल्पा
सारा येव सर्वबंधघटकत्वेन कल्प्यतो न किंचित्तरं समर्पणादिगो स्वात् ॥ अतश्च बुद्ध्या
बंधिसमर्पणामेव शेषप्रतिपत्तिस्तेन नुगृहे नीत्वा स्वयमन्यद्वारा वा भस्मरा संपारनीयामि

स्य पाप्मं आवश्यकमसारास्यैव तत्कर्तृकस्य प्रतिपत्तिर्योपपन्नो क्रियोत्तरवत्पन्नो
 रवत्तदसिगाश्रुतिस्तु आनुषंगिकानविशाधनत्वा इयं वा द्या ॥ इति खे उ देवकृतो भा
 रीपिकायां ततो यस्य वनुर्धया ॥ ॥ आ ज्ञा च ॥ ॥ उपाश्रु याज्ञ प्रया जा ज्य भा गा नु
 या जा इदु व्या रा जो हवी ही नां वि वृ ह्ना इरा ही नि शेष कार्याणां कर्तृ व्या नु त ते ति वि
 तायां उन्न रा द्वा त्स कृतं समवद्यति सर्वेभ्यो हविर्भ्यः समवद्यतीत्यादि वनेभ्यो वेद्यां हवी
 व्या सा इयतीति वदंग प्रधान साधारणा हवि रर्थत्व प्रतीतेः । कर्तृ व्या नी ति प्राप्ते यता
 वदेवां तत्र घागेषु असाधारण प्रया जानु या जेषु जो हवा चैव केशरूपे आ ज्य भा गा
 यां श्रु या जेषु ववा वनिक धौ वा या श न के चतु र्ही तै त स्य त त्त स ज्ञा सि प्र प्र प्र य
 रूप विशेष प्रतिपत्ति सत्वा च उ र्ही तं जु हो ती ति भाष्य कार धर्तौ या श्रु या गा वा तरे
 प्रकरणास्पवाक्या देवतसत्वाद्वा ॥ न सामान्य विहित विद्यमान शेषोप ही ता सि मु क्त

रादिप्रतियुतिमाह कता अतएव यत्र प्र ॥ जा शेषा मि धारणा र्हे विशिष्यैव तद्विधानं तत्रात्मा
 वयवशस्यः सुमुच्यते न चैव मागेन यस्यापि विशिष्य वनुर्ध्वं करणमसारा रूप प्रतिपत्ति
 विधानात् विवृक्त राद्य कारणा यत्ति तत्र मसारा स्य क ल्प्यत्वे न तस्यापि विलंबोपस्थितिक
 त्वे न तु ल्यत्वात् नापि तत्र स्या श न भूत धौ वा ज्ञा स्त्र ल्या ज्ञा द्वा तत्करणांतयोः सर्वे सैवा
 एतदित्यादि वाक्या घडा इरूप करिष्य सा रा कार्या र्थत्व स्या प्यवश्यं भावेना की र्ता करत्वा
 भावात् । न चा की र्ता करत्वा भावे पि आ ज्ये व न्म ध्य एव प्रतिपत्तिः । तत्रा ने स्या ल्या ज्य स्य
 पिष्टत्वे य फलं करणा रा वु य योग सत्वे पि वचना देव यती सं या ज्ञा जा न य व शेष स्यैव
 प्रतिय श्रु प पत्ता व पि प्र कृ ते ता द्वा वचना भावेन सा धारणा इत्यस्य प्रतिपत्त्योपत्वा
 रानव सर्वे कार्ये तै क म बा धित्वा पि प्र यो जन व शे न तत्करणां समिष्ट यजुरा दि विशिष्य प्र
 तिपत्त्यंतर विधानेन तत्तत् प्राप्तेः । अतः शेषा भावात्त शेष कार्याणां सा के प्र स्या प्ये ॥ ॥

भा. ४
७१

इति पूर्णमासयोः साके प्रस्थाप्येन यजेत पशु कामदत्तस्य स हत्वं पलापविधीयते तस्य वागे
 पेन प्रवर्षा चानिधे सुचो प्रगय सहकुं भीतिरिति क्रामेदिति वाक्ये न सात्राप्या गभूतमभि
 क्रान्ता अश्वमेधेनोच्यते कुं न्येति रूपकत्वेन अन्यत्वं सर्वमनुद्यते वाक्यमे इच्छात्रे न निपा
 तत्वादिशि सुभावना विधानाद्वेत्युक्तं द्वितीये तत्र तन्मात्राप्या गतया स्विकृत्य इति शेष
 कार्याणि कर्तव्यानि न चेति विंतायामभेकं मरुत्कुं सी साहित्येपि आहवती यदंश
 गम्यास्विकृत्य इति शेषकार्याणि कर्तव्यानि न चेति विंतायामभेकं मरुत्कुं सी साहित्येपि आहवती यदंश
 रवत्तमव सयेव होमानुष्ठानाच्छेष सभवेन कर्तव्यानीति प्राप्तेनात्रापूर्वं मसिक
 संतामाश्रयः मे इकप्रमाणाभावात् अपितु सान्नाप्यप्रशेषा गभूतमेव तादृशाभि
 क्रमसाकर्तुः साहित्ये च कर्तव्यं मिकं मरुत्कालीन न यन संस्कार्यत्वं नान्यतानपनम
 पिचने इमपूर्वं अपितु इष्टत्वं तन्मात्राप्या गतया स्विकृत्य इति शेषकार्याणि कर्तव्यानि न चेति विंतायामभेकं मरुत्कुं सी साहित्येपि आहवती यदंश

राम
७१

वा अतश्च कुं न्येति नुक्तं संस्कार्यत्वा न्यथानुपपत्त्याभिषवपुक्तं पूती कवत्सु कार्यप्रशेषार्थत्वा
 वगत्या तस्य स्पृहविषोपिद्यवदनवत्सु शेषप्रतिपाद्यत्वावगते सर्वहोमावसायान्न साके
 प्रस्थाप्यप्रयोगे सान्नाप्यस्य शेषकार्याणि ॥ सान्नाप्य ॥ सौत्रा मरुत्कुं सी साहित्येपि आहवती यदंश
 तिदेशप्राप्तेव ता संस्कारार्थे पशुपुरोडाशे इत्यत पापयोग्यः सान्नाप्य इति विधीयते
 इति इति सान्नाप्यकाराभ्यां बध्यते तद्वत्स्थानाय त्वापुरोडाशाय ॥ गंगास्विकृत्य इति
 कर्तव्यमेव न च गृहशब्दस्य नामातिदेशकत्वाज्जपेति शेषकार्यातिदेशशंका
 गृहशब्दस्य प्रायणीयपदवन्नामातिदेशकत्वा नुययत्वेरिति प्राप्तेन तावत्त्रावशिष्टः
 देशोक्तिरिति यथा गृहीतान् गृहान् मत्विज उपादृशते उत्तरे गौ पयोग्यं नुदति इति शेषो
 गौ मरुत्कुं सी साहित्येपि आहवती यदंश तिदेशप्राप्तेव ता संस्कारार्थे पशुपुरोडाशे इत्यत पापयोग्यः सान्नाप्य इति विधीयते
 वचनेन उक्तं शेषावगते शेषकार्यं करणं तस्मात् सान्नाप्य इति विधीयते

राम
७२

त्वमैकत्वे सङ्ग एव एनापुत्रैः याज्याभेदाद्वाकर्मभेदेऽतत्र च स्मिधकृदितादिप्रधानभेदात्
 त्येकं भवति न च इत्येकत्वात्तेन तत्रा। अत्र एतन्प्रदेशभेदेन तत्र दुत्तराद्वैदीनां भेदात् न वसंस्था
 रवाक्यानां पास्परानुयेप्रयागाभावेनोत्तराद्वैद्यावसानप्रदेशेप्रतियोगित्वाभावात्प्रकर
 तोनहविःप्रतियोगित्वप्रतीतेस्तस्यचयुतेश्चैकोनसाधारणात्वात् इत्येकत्वमित्तिवाच्यं।
 तत्र देवतायैवतुर्ध्विपमितस्यैव निरुद्धस्य हविष्वेनपुतेश्च शस्यात्र हविःप्रकृतितया
 हविषाभावात् न च तथापि हविषःसंस्तृप्तत्वेन साधारणात्वात्सागकालेऽंशयराधेत्ता
 पपत्तिरुत्ततत्रस्मै नममेधिप्रत्येकसंकल्पेपिसंस्तृप्तोत्तराद्वैदेराद्वैद्यामाणाविशेषत्वा
 तंत्रत्वे शेषकायागातित्तिवाच्यं तथापि न सत्रानुपाजानितिवत् दिरेऽंवायवस्य मस्य
 तिदिष्टैतस्यवसृष्टुहोतीत्यनेन प्रधानभेदस्य शेषकाप्येभेदे हेतुत्वावगमात्तदस्य
 उगयत्तिकल्पितव्याप्तिवत्त्वेन भेदोपपत्तेरिति प्राप्तेन त्वत्रंक्रियतइति वदित्वोत्तरम्

तकाललसराणयनेरपेक्षितसुतिमात्रपरत्वावसायाहुमकमात्रस्यचन्यायप्राप्तं तत्र
 वाधकत्वानुपपन्नेः सकरेव शेषकार्याणि। न ह्यत्रेत्यत्रुलसराणमावादेन विधित्व
 मिति विशेषः यंदुवायवेतुववनादेव भस्मावत्रिरिति वैषम्यं। सोमो ज्योतिष्मो मे न त्व
 ति शिष्योऽपि सोमो भिषवादि संस्कारविधिबलात् सप्रकृतिः रस एव तत्र हवससादि
 पात्रवत्रिरेवापरवादिदेवतासंबंधाद्विहितिसव एव त्वज्यतो तस्य बाल्यं जुहोती
 तिववनेनात्योदशेन प्रक्षेप रूपप्रतिपत्तिविधिर्धवसनवत। तत्र च जुहोती होति इत्या
 दिनायात्रविधिरिति स्थितिः अतश्च सैष सत्वाद् सराणो तस्य तिपत्तिः। तस्य माता च स
 माख्यावचनं चातत्र समाख्या तावत्सु होतुश्च मसः प्रवक्ष्यामि इत्यादि कावे देपा
 तिकानां सोमवमस इत्यादिकाश्च रनार्थस्य च मेधीतो रधिकारणवचके आगादि
 सनप्रत्ययैकतेवमस शब्दनिष्पत्तेः सोमश्च मते अस्मिदिति व्युत्पत्त्या सोममसरा

साधनत्वावगतसत्तमाख्या कल्पितश्च त्या होत्रादिकर्तृकमसराणस्य सोमप्रतिपत्त्य
 र्थत्वसिद्धिः यदित्युगा इयोः व्युत्पत्त्या इति यसा अयगांत शचमस शब्दस्य पात्रे रूत्वयो
 ग्यतयैव होमादि संबंधो भस्म मस कत्वादि संबंधे नैवेतितया मसराणसिद्धिरधिकेलाश्च
 तश्च होतवृद्धा हात पत्रमानमंत्रावरुणा वा सराणां संक्षिप्तोत्तनेषु छावाकाग्नीध्राणां
 स्वस्वचमसं धुस माख्यया भस्मः स रस्यय होतस्यापि स्वचमसेवचनं त्वमेति रूपपिष्य
 ते॥ उहात॥ तत्रैव प्रेतु होतुरित्यादि मंत्रे प्राहात रागामिति श्रुतांतेन किं उहातैवैक स्वचमस
 भस्मणे विनियुज्यते उतो हात प्रतोत प्रतिहर्तारत्नय रति चिंता यो प्रातिपदिक श्रुतो
 वानचवडवचनानुरोधेनास्य सर्वतो मुखो होतुर्कर्वः प्रातिपदिक स्यात्तिगसमवा
 येन त्रितयपरत्वं योगेन बोद्धव्यं गानकारित्वेन त्रितयपरत्वं कल्प्यतामिति वाच्यं। उहा
 तशब्दस्य प्रयोगेनोद्गीथापश्यर्थापसामद्वितीय भागरूपोद्गानकर्तृरित्यूत्वा उगाभू

तद्वद्वचनानुरोधेन तदुक्तायास्त्रिविधाया अपि अत्राप्यवकल्प्यनायाः या शाधिका रा
 न्यायेनानुपपत्तेः नहि उत्कर्षायोगश्चत इधिकरणविषयप्रकारावाधाया इवत इ
 योगे श्रुतिबाधाया इवलसराद्ययोगस्य सुतरांत इधिकरणविषयत्वात् अतो व
 उवचनमेव व्यत्ययानुशासनादिति त्या इवकल्पलसतायं व्याख्येयं नचैवलसराद्यो
 हत्वार्थतायपत्तेः प्रातिपदिके सवाज हत्वार्थतायुक्ते त्रिके सा विदुक्ते पुक्ते मुख्यत्वप्राधा
 न्याभ्यां प्रातिपदिके जडव्यवसंगीकारे निरस्ते ज हत्वार्थतायाः फलमुखत्वेनासोषत्वा
 तनच प्रतिहर्त्रीदिकर्मरापमितत्प्रतिपादकवाक्येषु चोदात्रं कर्मकांडं वेति समाख्या
 नातत्कर्तृमिप्रसिद्धा हर्त्रीशब्दस्य शब्दे वप्रयोगोपपत्तेरनेकार्थकस्योदात्तपद
 स्पवद्वचनानुरोधेनतिषद्योदात्तारस्तुवत इत्यादि वित्तपदत्वमविशेषाद्वा स
 सुब्रह्मरापचनुष्टपयस्त्वकिन्तस्यादिति वा मं अनेकार्थकिकल्पनामियोदानके
 त्वावकस्यैवोदात्तपदस्य लसरादिनापि क्वाचित्क सर्वविषयप्रयोगोपपत्तेः अतः

राम
१४

वमुख्योदात्तचकर्ममुख्यमोदात्रं तदे संयोगाच्चान्यत्रपि ओदात्रशब्दा उदात्तशब्दश्रुतौ
 गदति इष्टव्यं अतः या शाधिका न्यायेनोदात्तैवेकपिवेदिति प्राप्तेनोदात्तस्य अति
 वृविशेषे शक्तिः स्तुष्टावपयवयवयोगेनैवोक्तमज्ञानकर्तृमात्रावावित्वेनोपप
 त्तौ अतिरिशब्दवद्वयवार्थविहायकसिद्धिशेषे प्रयोगः येनातिरिक्तापिशक्तिः कल्प्ये
 तानचोदात्तयतिरप्युपजीयवाव्येवेति नियमः उदात्ततामराविं हलौ चनमित्याहवम्य
 त्रापिप्रयोगात् अतस्त्वयंकनारिशब्दस्य मंडकाहोप्रयोगाभावेन योगरूठिकल्पनाया
 मपिप्रकृतेन तत्कल्पना अपितु अग्निशब्दवन्ति रूठलसतो वा अतश्चतात्पर्यमाह क
 सत्वेलासि गीकार्ये महोपिप्रकृतेनिमुयधाय सुवत इति वन्मुख्यार्थमेभवेति सि
 गीकार्ये यशायोगाद्वद्वचनानुरोधेन निवयोदात्तारदतिवत्प्रकृतापूर्वायानकर्तृ
 तात्रयागामेव महो नमुब्रह्मरापस्य भाव्यकारोक्तस्यापि वा नकर्तृत्वाभावात्

भा.त.
७५

लग्नं शान्त्या कारांतु युक्तानुरोधेन न रोषः सिद्धं तेन यत्वा भावार्थेति ध्येयं ॥ गना
वसुतः ॥ भस्मसमाख्या प्रमाणमुक्तावचनमिहानीमनिधीयते। यथा च मसमं
न्यास्य मसोऽंशमसिनो भस्मयंति अथैतस्य हारियोजनस्य सर्वं यद्वलि सत इति
श्रुते। तत्र लिप्ताशब्देनोपक्रमस्यार्थवादानुरोधेन हारि सामान्यमहर्गोऽत्र इत्यर्थ
त्वापत्तेः श्रुतसमाया भस्मागमनिधीयते तच्च हारियोजने वक्ष्यमाणविश्वयाव
यदकारमिति त्रैलोक्यमाभिधत्तविति तत्र च यथापि प्राप्ते तथाप्यत्र विशिष्टो देशे वा
कर्मभेदा यत्तैर्भस्मंतरमेव सर्वकर्तृविशिष्टं विधीयते अथवा हारियोजना
वांतरप्रकरणे योऽतः सैयमभस्मनुवादे नैव पुरस्ताद्देवायस्य भस्मयति स
र्वतः परिहारमाश्विनं भस्मयतीत्यादिव द्वागामोत्रे विधीयते विशेषपुरस्कारेण
कर्तृविधानाद्यनेककर्तृवरोधे कर्तृतरविधानानुपयन्निशंका सर्वथा वाचनिकं

राम
७५

कर्तृविशेषादिह सर्वपरं किंच मासमात्रपरं किं वा प्रवृत्तसर्वत्वं कुर्यादिति चिंतायां सर्वश
ब्दस्य सर्वनामत्वीदुपस्थितपरमर्शित्वाद्यगते श्रुमसिनामेव च पूर्वमुपस्थितत्वात्
या मेव गहगा मिति प्राप्ते च सवसि शब्दस्यान्यवमसेषु वै कस्येव च मसिनो भस्मा
न्याय्य अत्र तु वमसिनामन्येषां च सर्वेषां मेव कर्तृत्वमित्येवं सत्यत्वात् नैव कर्तृत्वे नैवोपप
त्तेर्न पुनः सर्वपरं कोचकत्वं अतश्च परमसर्वता व्यवहारा संभवात् तदवश्यं केन प्र
करणादिनेव प्रवृत्तकर्मका मात्रमहर्गो ययनो पुनः श्रुममसिभिर्विशेषरो प्र
माणभावात् तच्चैवं यथा अपि महर्गापत्तिः सैवीव देवपुलिंगेन तस्यानहर्गानुप
पत्तेः वमसाध्यां तांतुयादिका चाराभावाद्देवाग्रहणमिति ध्येयं न हि त्रैलोक्य
वसवं शब्देन ग्राह्या इत्यत्रात्यन्तं चिन्त्यमाणमस्ति ॥ वषट्कारश्च ॥ सोमस्त्वय
हृक्त्रे प्रयमभस्म इति ॥ श्रुते तस्मिन् भस्मंतरवचने किं वा समाख्यादिप्राप्तमभस्मानुवादेन

भा. २.
७६

प्राथम्यमात्रविधिरिति विंतायो भस्मांतरत्वे प्रमाणभावात्प्राथम्यमात्रविधिः नवव
 यश्चक्रेपि विधेयत्वे वाक्यमेव वषट्कारे निमित्ते भस्मो रेशेन प्राथम्यविधानात्
 येतरे निमित्ते न हो रेशेने इवापवायत्वविधिवच्च विज्ञातोप ने को रेशे वाक्यमे स
 भावात् अतश्च यत्र वस मे हा योजने वा अद्य यो रेशे न्यस्य वषट्कर्तुं श्व हो मा मि
 सवाभ्यां समाख्यपालिशावव ने न वा भस्म प्राप्तिस्तत्र वषट्कर्तुं प्रथम भस्म
 स्ततो न्यस्येति वव नार्थ इति प्राप्ते प्रथम भस्म इति समास रूपेण कस्मिन् रेशे को
 रेशो रेशत्वे रुकांशेन विधेयत्वे वा गोक्रायमाणो रुकप्रसरतामे गापत्ने कर्मेत
 रमेवे इ न व तस्मिन् सूक्तता वा जा भावः सामर्थ्ये भगोत्प्रेवत हीतत्वात् तत्प्राप्तिः
 र्वत्रो रेश्यविधेय भावस्य ले उ रेश्ये विधेयात्प्रापूर्वं मु रेश्यस्यो रेश्यत्वेन क्रिया
 यो वश्यवक्तव्यः अतएव यद्वनयोगः प्राथम्यमित्याद्यु रेश्यत्वेन प्राप्तिमित्यपि सं ग

गम
७६

अतो प्राथम्यं तत्वेन प्रथमं क्रियाद्यो न्यस्यातिप्रसक्तत्वात् तद्वयः अत्र मित्रपरस्य ले
 योगेन स्वर्गभावपे रित्या रेतत्प रार्थो यस्थित्यनेतरं स्वर्गस्यो रेश्यत्वेन पागस्य वि
 धेयत्वेन मित्राद्यपे प्रथमं गते यश्वा रेव विधेयस्य पागस्यो रेश्यत्वेन अद्य
 यदिति स्थितिः तद्वच्च हाप्येक परस्य ले न ह्ये प्राथम्याद्यप्रापूर्वं भस्मस्य क्रिया
 यो भ्रापगतव्यः ततश्च क्रिया श्रुयात्पूर्वं भस्म प्राथम्योर्विशेषता विशेष्यभा
 वानवगा मा रेका यो भावस्तथा सामर्थ्यं मगा रपरिपूरणं स समास परस्य प
 रंतरेण स्या तेनान्न या योगात् यद्यपि चास्मन्नते वै प्या कर रत्विशिष्टार्थ
 वावकत्वेन सामर्थ्यं तथापि क्रियाद्यप्रापूर्वं विशिष्टार्थ बोधकत्वमेवात
 दितिवो ध्यो अत्र च क्रिया मित्रे विधेयं यं बो ध्यं क्रियात्मको वेधे येत इव य
 त्पूर्वं उ रेश्यस्य तत्वेन क्रियाद्यप्यस्य वक्तुं मशक्यत्वात् अतस्व विविधित्येति यदे

भा. २
७७

नेत्यसौ विदिवो रेशे न यज्ञादिभवनविधानेपि न सतिः अतश्चैकप्रसस्ताभांग
भिषाभसोतरमेव विधीयते अतस्त्वलोहितोस्मोषेया रावति रेशात्पूर्वमेवलो
हितोस्मोषविशिष्टः कर्त्तार एव प्रवागे रेशे न विधीयते विशेषणमात्रविधिप
लकादतितत्रैकप्रसस्ताभांग्या रेहार प्रकारेव स्थितो अतश्च प्रकृते एव प्रस
स्ताभांगमिया प्राथम्यस्य पूर्वकमपि निवेशहारादेव वषट्कर्त्तव्यमप्यभा
घविशिष्टमसोतरमेव विधीयते सोम संस्कारार्थे तत्र वयागीयेत्येतव वषट्का
रस्यैकप्रत्वात्कर्त्तव्यत्वे सारामात्रत्वे सार्थान्निमित्तत्वाद्वागतेर्वषट्कारानिमित्त
कमिहं मन्त्रांमहे पुचमसेषु वा विशेषासिद्धं भवति ॥ होमाभिषोवाभ्यां च ॥ इ
हमपरं भस्मस्मानिमित्तं हविर्धानेनावमिरानिषुत्याहवनीये इत्याद्यत्येवपरेत्य
मरुतिभसाभसयंतोत्यत्र हविर्धानादीनां सर्वेषां गुणानां विधीयतां ह्येषां प्राप्ते

रास
७७

त्वात्को कर्त्तुं होमाभिषवसमानकर्त्तव्यत्वे मासमात्रे अप्राप्ते विधीयं यद्यपि वहापोज
नचो होमाभिषवसमानकर्त्तुं रानिभसरां प्राप्ते तथापि अवयुत्यानुवादेवाक्यवेप्य
प्योपि त्रैस्तस्य विधेयतासावनपूर्वविहितमसौषु सर्वत्रोत्पत्तिशिष्यविशेषविहि
तकर्त्तृतरावगेधात् अतश्च होमाभिषवसमानकर्त्तव्यं मसरांतरमेवेह विधीयते
कर्त्तृरूपगुणानां नरोधनवाचैर्विवद्वषट्कारमस्यैव प्रयोगभेदमात्रं न चोत्प
त्तिनियामकाभावः प्राप्यस्यैवोत्पत्तिपिनोवषट्कारवाक्येनियामकेत्यात प्रा
प्यस्याप्यपि प्रयोगानुकर्त्तृत्वेति ध्येयं अत्र के होमे अपि समानकर्त्तव्य
स्य आध्वर्याचसमाख्यावलादेव प्राप्ते प्राधानाद्यस्याभ्यर्हितत्वाच्च मसराभि
षवसमानकर्त्तव्यत्वं होमसमानकर्त्तव्यत्वेव विधीयते होमाभिषवयोश्च फलक
त्वाद्वषट्कारवदेवार्थान्निमित्तत्वात्तथाश्च समुच्चितयोर्निमित्ततेति वदेव स्थिते अत

भा. २.
७८

ध्याम्यासमात्रेतापि निसमाख्याकल्पश्रुतौ अविशेषात्प्रकृता पूर्वसाधनचमस
स्यसोमसंस्कारार्थत्वेनतसत्कर्तृकमसतास्यविधेयत्वेनसर्वत्रैवचमससाध्या
भ्यासतत्वाद्भेदः अतः सर्वत्रैव एकपात्रेकर्तृभेदेदेवैकैकैरकाराभेदेपिपु
त्रोमसपृथगनुष्ठानेनसमुच्चयः हायोर्जनेउमास्तुसमुच्चयः याज्ञिकाउष्ठाने
चित्राहैतेनास्तुसः ॥ ॥ एकपात्रे ॥ ॥ भस्मसमुच्चयेविंशितेधुनाप्रसगात्रक्रमोनि
रूप्यतोतत्रैकस्मिन्यात्रेकर्तृभेदेनभस्मासं देवषट्कर्तृप्रथमभस्मइतिव
चनाद्वैतेवनः प्रथमपाहात्साहिमंत्रवर्गाश्च षड्कर्तृस्तत्रिमित्रेप्रथमो
भस्मः नचहोमकर्तुरध्ययोहस्तेपात्रसत्त्वादेर्यथाकल्पनेगोस्वापत्नेस्तस्यैव
न्यायेनभस्मप्राथम्यावगतेस्तद्वेष्टयाचवषट्कर्तृप्राथम्यविधानेअप
र्वविधित्वात्वापत्तेः समाख्यानिमित्तमभ्यासेष्टयेवतेनप्राथम्यविधिर्नियमवि

राम
७८

धिलाचनानेरोधेनयुक्तइतिवाक्येनियामकन्यायप्रवृत्तेः पूर्वमेवैतत्प्रवचनस्यप्रव
त्तत्वेननियमविधित्वानपायाप्राप्येनसंकोचानुपपत्तेः अतोवषट्कारनिमित्तेप्र
थमभस्ममेवावरुणादिचमसंयुक्तवनमुखीयेर्येइप्रदानेहोत्रावषट्कारानिमित्र
वरुणादिभ्यश्चुप्रदानेमेवावरुणादिभिर्वषट्काराद्वषट्कर्तृनेकर्तृत्वेउप्रदान
क्रमेणात्रमवषट्कर्तृभस्मानंतरंच होमाभिषवोभयकर्तृत्वेनतस्यभ
स्मादेविमित्तमभस्मैवाचनिकत्वात्ततोर्ध्वतलसमाख्याप्रमाणकः होमाभि
षवकर्तृकमभस्माभावेतुतदनेतरंमित्रकर्तृकसमाख्याप्रमाणकः एवसमान
कर्तृकेतुहोमाभिषवकर्तृकमभस्मभावेद्विद्वानुष्ठानमात्रेनक्रमेणमित्रंजकं
किंचित्तलसत्वेतुएवोक्तएवक्रमइतिध्येयं ॥ वचनात् ॥ ॥ इदंभस्मसंगानानु
पस्तुतेनसोमपातव्यइतिवचनादनुज्ञाप्येवातदपिनलोकिर्वेनश्रुतेनअ

पितृपात्रान्वशादुपहृत उपद्रवस्यैतेनैव संश्रिता अपि लिङ्गेन वा कर्त्तव्या धित्वा
चिभज्यैवेकोन शापने अपरश्चानुशायां निषेधवलाद्यानुशापनानुज्ञयोर्विधि
कल्पना संश्रवलाच्च तत्राप्यर्थक्रमेणापाठक्रमेण वा धित्वा उपद्रवस्यैति प्रथ
ममनुशासनं ह्येव उपहृत इति पश्चादनुशासने विनियोजनं ॥ अतरेकपात्राणां
॥ ॥ स एव मनुशापस्यैकस्मिन्नेव पात्रे भक्ष्यप्रसक्तिरस्यैव ग्राह्यार्षार्थतात्ता
भातभागाधिक्यादिप्रसंगमिन्न कलहशंकातिव्यर्थत्वात् ॥ उपायांतरेणा
पितुतन्निवृत्तावेत्यनियमिविधित्वात् ॥ अन्यस्यानुज्ञानेतु अर्षार्थत्वम
पूर्वविधित्वे च हेतुः ॥ अतएव पत्रैकस्मिन्पात्रे एक एव भक्ष्यपितृतत्रैवैवात्म
नुशासनं ह्येव अंतिसंस्पापि भक्ष्यपितुर्ननुशासनं ह्येव योजनाभावात् ॥ पा
त्रिकात्वावरति ॥ ॥ याज्यापनयेन ॥ ॥ त्र्योतिष्ठामेकपात्रुत्पासुहोत्रप्रवचनात् ॥

तासु अंश्यायाऽप्याहोतुर्यतीये यजमानस्य विकल्पेति विधौ पते। यजमानस्य याज्या
सोतेष्वेव्यति होतरेतद्यजेति स्वयं वा निव्यधयजतीति। तत्र स्वयं वा याज्यायाऽप्यस्य
च षट्कारभस्योऽस्य वक्त्रोत होतेति चिंतायां षष्ठी श्रुत्या यजमानस्य याज्यामा
त्रं श्रुतेन वषट्कारः तस्य याज्यायाश्च वषट्कारोतीति वचनेन याज्यातो भेदात् अ
तश्च वषट्कारसमाख्या निमित्तो होते चेति वितनिमित्तो भसस्तस्यैव यज्ञे स्वयं चे
ति वचनं तत्र तावद्वागकर्तृत्वविधायकत्वे स्पष्टं प्रधानवाक्येव सिद्धे। नापि याग
प्रकासकवषट्कारप्रयोरुक्तत्वं विधायकं विध्यंतरे वाक्यभेदापत्तेः। अतश्च
यवाक्येन यजमानस्य याज्यायां विहितायां द्वितीयेन प्रेषकर्तृत्वविधानाश्चार्थक
त्वात् नुपपत्तेरेव याज्या विकल्पप्राप्त्यागकर्तृत्वस्य च याज्याप्रयोरुक्तत्वेमात्रेणा
प्युपपत्तेस्ततोपमर्थवाहानिषधेऽपि याज्यायां निषण्णत्वं स्पष्टं सामान्यविधितस्वप्राप्ते

भात
८९

वा अनुवाहः अनुवाहं यजतीति तु याज्यं तद्विषयमिति प्राप्ते आख्यातश्रवणादशक
नुपपत्तेः श्रुतत्वे यमेव विधायकं आद्ये त्वर्थं वाः श्रुतश्रुत्याज्यातेन वषट्कारेण
वमुख्यपागाकृतसादृशकारे। पितृस्यैव याज्यावषट्कारयोः समानकर्तृत्वे
स्यानवानस्य च वाधा ये स्यावषट्कारे होतृकर्तृत्वे मात्रस्यैवैकस्य समा
ख्याप्रमाराकस्य बाधोत्वे स्याच्च। एवं वाद्यस्यापि विधित्वेन कश्चिदेषः श्रुतश्रु
वषट्कारनिमित्तो भसोपितस्यैव ॥ ॥ फलचमसः ॥ ॥ तत्रेवैयदिराजं यदेषं वा
याजयेत्स यदिसोमं विभसपिषे न्यमो धस्तिभिर्नो राह्यतासं पिष्य रध न्युन्यत
मस्मै भसं प्रयच्छेन्न सोममिति श्रुतं अत्र द्वितीयो यदिसोमः संदिधत्वेन ॥ श्रु
धस्तु निमित्तत्वे परस्वस्तिमिनी अंकुशस्तत्फलानि च तत्रैतस्य फलचमसपर
निधेयस्य किं भसमा मात्रं किं वा यागो योति चिंता यो निमित्तत्वे नोपसीता स्यात् ८९

स्य फलचमसाद्यपित्वा नुपपत्तेस्तद्वदपराम्पत्यचतस्रमसाद्यप्यश्रवणात्प्रया
गानुवाहेनानेकपेषगादिरूपगुणविधाने वाक्यभेदपत्तेः श्रुतानेकगुणविशिष्टं
सांतरमेव फलचमसकराकं विधीयते। फलचमसस्य विनियोगाभावेन संस्का
रित्वानुपपत्तेः सक्तुन्यायेन विनियोगभंगस्यावश्यकत्वात्। तदपि आरादुयका
रकमपि यजमानसोमसस्य बाधकं न सोमपितृनुवाहवत्वात् न गिरगिरेति च
यादिति वदके कार्यत्वाभावेऽपि बाधकत्वरूपाया एव स्थानापत्तेरंगीकारात्। अस्तु
वाप्येव तत्रैव तन्निषेधदतिप्राप्तेऽपि भसंतरमिहं तथापि तस्य नाह उप
कारकत्वे तमिति द्वितीया निदेशेन फलचमससंस्कारार्थत्वं प्रतीतेः अनुपप
त्तेः सच संस्कारायोगेऽपि अध्वर्ये वा तातदस्यादिव द्विनि योगवत्पनातत्रापि सय
दिसोमं विभसपिषे रित्याद्यनुवाहवत्वाद्यजमानवद्वैकसोमभसस्य वतावते वीषय

भा.सं.
६२

नौ सर्वत्र सोमबाधेन सर्वार्थत्वकल्पने प्रमाणाभावाद्यजमानचमसयागाभ्यामसाधनत्वमेव फलचमसस्य कल्प्यत इति वकाचि १ उपपत्तिवस्तुतस्तु भस्मांतरत्वे प्रमाणाभावात् सोममस्यैव यजमानकर्तृकः पेषण इधुन्यतुतरकालरूपविशिष्टफलचमससंस्कारकत्वेन विनिपुज्यते राजाराजस्येनेति तत्र स्पवापव्याख्यति चक्षुर्विनिर्योगविशिष्टप्रयोगविधानाद्वाक्यमेतत् २ तस्यैव यजमानचमसाभ्यामसाधनत्वसंस्कारकभस्मसंस्कार्यत्वात् पूर्वोक्तपुत्रेष्वतर्हीयत्वानुमानात् कल्प्यत वा कोनफलचमसस्य उक्तपागाभ्यामसाधनत्वसिद्धिर्नेमिन्निकत्वाच्च तत्र निपुणोमबाधकत्वात् एवं चेत्यानापत्यैव फलचमसे इतरसोमसंस्कारवद्यजमानभस्मस्यापि प्राप्तिर्संभवे पूर्वप्रवृत्त्या तद्विधेर्गीकरणांगुणादपविधानार्थं फलचमसस्य यागसाधनत्वसिध्यर्थे चेति इष्टव्यास्तु तेन परिहृतो मेनेधिं हेतुपूतीकान

[illegible]

भा. त.
८३

अनुशब्दो गतिमित्रत्वेन प्रतियोगित्वपातपातस्यादेश्यत्वोपस्थापकत्वामावाहना
पिचमसानुप्रसर्गो देशेन दश। कर्तृविधिः। विशिष्टो देशो वाक्यभेदात्। वमसप्र
तियोगिकमस्त्वित्कर्तृकानुप्रसर्गस्याप्राप्तत्वाच्च प्रपाज्येभ्यस्तदितिवत्सर्वव
मसेषु रुकस्मैव दशकस्य प्रसत्तापत्तेः। चमसस्यैकैकत्वविशेषरोपुनर्वि
शिष्टो देशः। दश दशोतिवी सार्धविधाने वाक्यभेदः। प्रतियोगिकसंविंशत्या यन्निष्ठा
अतो दशकर्तृविशिष्टप्रत्येकं वमसप्रतियोगिकमनुप्रसर्गस्यैव। त्रिविधो
यत्नेतयोऽप्युपाधिकानुपेक्षकैकस्मिन् वमसे दश दशकत्वात् भवेतीति वीसा
अनुप्रसर्गस्याप्युपाजनाये सा पांवे सधन्यायेन वमसय संतर्गतचमिधातु
प्रतिपाद्यसमाख्यानिमित्तकमसस्यैव स्ववाक्योपस्थितत्वात्। हे च के प संतर्क
त्यनपाप्रपाजनत्वात्। अतश्च समाख्यानिमित्तमसार्धप्रतिवससे दशानामनुप्रसर्ग

राम
८३

रोचमसानां दशत्वात्। तसंख्यासप्रत्ये शतवाक्यमनुवाहे विधेय दशत्वस्तु सार्धः। अनु
वाहस्य तात्वविधायको वाक्यभेदात्। अतो ब्राह्मणग्रहणं सोमपरवदेव भूम्ना गी
तामिति जयेमानराचमसे राजत्वजातेरेव स्थापप्राप्तत्वाद् राजमा दशमस्येयुरि
ति प्राप्ते ब्राह्मणत्वस्य सर्ववमसेषु प्राप्य भावेनोपरि हेरेवेभ्यो धारयतीति वीदि
धेयत्वोपपत्तेर्गीरात्वे प्रमाणाभावाद् ब्राह्मणत्वमेवेह प्राप्ता देशेन विधीयते। सो
मास सयंतीत्यनुवाहसार्धे वस्तुतस्तप्रसपतीनामूर्ध्ववाक्ये समाख्यामसस्यो देश्य
त्वेनोपस्थितत्वेनोपादनात्। दुर्देशेनैव ब्राह्मणत्वविधानमिति दशत्वेनैकत्ववा
च्ये ब्राह्मणत्वेन राजत्ववाच्ये इति यजमाने चममुपि ब्राह्मण इव पलचमयं
दशमस्येयुः। न च सयदि सोममित्यनेन राजकर्तृकमसस्य निमित्तत्वावगतेः
कथं तदभावे फलवमस इति वाच्यं निमित्तद्वयं गीतात्वात् वाक्यभेदात्पत्तेराये

भा.त.
२४

नैवपदिशदेनयागरातराजकर्तृत्वमभिमतत्वं प्रतिपादनात् अयं तु यद्विश्वोक्तिः
रिधलां यो को नु वा भूयसुक्तं ॥ ॥ इति श्रीभादरीपिकायां खंडे खविरचितायां तृती
यस्य च मः ॥ ॥ तत्सर्वं यत् ॥ अनाभ्युत्तेन यस्य परां मयी जुह्वंयतीत्यादिना
अभिवर्तितक्रनुसंबंधिजुद्धदेशेन विधीयमाना परां तातद्वा रेणानुहमक्र
त्वं गमितस्थिते स किं प्रकृतितेति साधारणा उत्प्रकृते रेवेति विंतायां अविवा
का अर्वापिन च विवृता मति देशे नापि प्राप्ते हि रुक्तापतिः उपदेशेनेव प्राप्ति
सत्वे अतिदेशस्य कुशविषयत्वे च परां तादि स यत्वा कल्पनात् न च विवृता जु
ह्वप्राप्तिदेशा यत्नेत्वा न स्पष्टं प्रकृते सर्वो ग संबंधो न्न कालेन तेन परां ता
विधेः प्रथमं प्रकृतिखयशब्दो ध्वजनकत्वावशं माधे पुनर्वि कृति विषय
तज्जनकत्वा योगेन प्राप्ति कालवैषम्या पात्रातिवाच्ये ये सधा हि वत् परां ता व्यतिग

गम
२४

ज्ञागसंबंधे नैव प्रकृते परां त्वमंगीकृत्य विवृतौ अतिदेशो ययत्नौ परां तायाः पश्चादेव वि
धानेन साधारणोपापयत्नेः अथ यावे स धेपि वै स ध्वयतिरिक्त प्रयाजघतिदेशा नाप
त्वेति प्राप्ते पत्किं विदितिकर्तव्यता कवे स धायेत सकला ग संबंधे नैव प्रकृते परां त्व
मंगीकृत्य वै स धे अतिदेशकत्पनाया मपि ये धा मंगी नां स्वां ग संबंधेन निराकां हताते
सा मेवातिदेशो न वै स धे स अंग वि शेषानवगमेन तद्वावनाया अपि परां त्वत्वात् अ
तश्च परां ता रूपां ग संबंधं विना प्रकृते परां त्वभावा रति देशतो जु ह्वप्राप्त्यं न रे पुन
प्रां ता विधौ प्राप्ति कालवैषम्या यत्ने प्रकृत्यर्थे व परां ता यथा वै वे स ति ही सा सुप
पक्षि न्नीत्यत्र अंगी षो मीय सवनी या नुवं धुय रिष्ठा ति रिष्ठे न सा धारणो वरी
शा काल विधौ न प्राप्ति कालवैषम्यं तया तत्रैव का देशे व श्या मः ॥ वस्तुतस्तु नैव तत्र सा
धारणो न विधिः प्रकृत्यर्थे तेन विहितस्यातिदेशतोपि प्राप्ति संभवात् तयापि यथे

भा. २
८५
८५

कृत्वंमिनुकालकत्वेतात्प्रमाणाविशेषत्वात्प्रवदेवनानुपपन्नं प्रयोजनं पूर्वपक्षे
 रीतालोपेवेतरीयविकृतोयजुर्वेदिकत्वात्तत्रैवप्रापश्चिन्तितं द्वौतं अविज्ञप्तं प्राय
 श्चिन्तितं विकृतित्वे सैयं वाभूरादिप्रायश्चित्तानामपि उपक्रमानुसारेणोच्चेत्वास्वदे
 धर्मत्वात् प्रकरणाविशेषात् सप्तदशसामिधेनीरनुब्रूयादित्यनारभ्याधौतं
 सामिधेन्युद्देशेन विधीयमानं साप्रदश्यं प्राकरणाकयाचरण्यावरोधात् य
 वेवत्प्रकृतौ र्दशपत्नीमासयौ न विंशते सामिधेनीस्वरूपे आनयकाप्रसक्तौ
 लक्षणागोपस्यापूर्वविशेषसाधनत्वस्य प्रवरणेन श्रुत्युपस्थापनात् सास
 रश्येन अच्यमित्तरित्कृतुसंबंधेन कथं विदुर्वैसा मास्यस्योपास्येतावपित
 द्विबोषस्य हि रुक्तेन्यायेनोपास्येतावित्तेन तत्वात् किं नु विकृतौ न च तत्रापि
 क्रमोपकारपावदरण्यावरोधाः श्रौतरेषिकत्वेन शरवद्वाधकत्वोपपत्तेः न च

राम
८५

नारभ्याधौतत्वेन द्वौर्बत्वं नित्यकाशत्वरूपप्राक्कल्पपुक्तेरुभयत्रापितुल्यत्वात् अतएव य
 रव्येत्पनेनावगम्यमानं सद्यस्कालत्वारिसर्वविकृतिषु निविशत एव अतएव सर्वविकृ
 तिषु साप्रदश्यं प्राप्नोकासुचित्यमुमित्रविंशतिरिविकृतिपुतत्पुनश्च वगां अन्यविकृति
 पुतत्प्राप्तं स्या फलकोपसंहारार्थं न च वाक्यद्वयवैषम्यं पत्रिः एवं न सामिधेनीसं
 बंधोपरोक्ता क्रतुविशेषसंबंधद्विविधयने सत् न वैवमपि प्राकरणाकनैवोभयपक्षे
 बंधसिद्धौ इतरवैषम्यं वाक्यद्वयान्नानवलेनाभ्युपगच्छति स्वत्वकल्पनादिति रश
 मेव स्पष्टं नैमित्तिकं यत्प्रकरणाश्वसप्रदशेवैश्यस्येति नैमित्तिकं साप्रदश्यतेत्या
 चरण्यास्य बाधकं अत्र हि यस्यानिमित्तत्वेनैवैश्यस्योपपत्तेविज्ञातो यत्वाव सामिधेन्यु
 र्दशेपिनैव कथं एवं श्रुत्वा मिक सामिधेन्युद्देशेन वा साप्रदशाविधिः पक्ष्यापरस्यासं
 बंधस्य प्राचो व्युत्पन्नत्वेन च विशिष्टो र्दशवैश्यो र्दशेनैव वा स्वस्वामिक सामिधेनीक

भा. त.
= ६

त्वसंबन्धेन तद्विधिः सा मिचे नीरुयादित्यर्थे म्युतास्येनाह कत्वात् अंत्यपसद्वये चेश
भावे सा प्ररश्माननुष्ठा नास्मिन्नेत्यतः सार्थं कृतं पाकास्यमापि गो रो हनादिसकविश
साधनुवचनानि च नित्यस्य च मस्यो च रश्मिर्नै मित्रिकस्य च सा प्ररश्मा देवी धवं
नित्यस्य सा मा म्यविहितत्वेन ब्राह्मणारिप्रयोगे सावकाशत्वेन च विशेषविहितस्य
स्वकाशश्च काम्यनै मित्रिका तदुर्वतत्वेन गतेः न चैव मपि नै मित्रिकस्य कामना र
हितप्रयोगे सावकाशत्वे च काम्यस्यापि ब्राह्मणारिकास्य प्रयोगे सावकाशत्वा
द्यविशेषेण नै मित्रिका ये स्यावलंब्यो नापत्तिः सा सा सुरुपायं साधने युरुष
स्यानुस्वत्वेन काम्यस्य पुरस्फुटितं तयावलंब्योपपत्तेः न च काम्यस्य क्लेशना
त्वात्तेन क्लेशाभूतनिःशब्दे विगृह्य कत्वा श्रितात् काम्यारिपत्ताना पत्तिः काम
म्यस्य लाघवेन परप्रयुक्ता श्रयो यजोवितया स्वातंत्र्येणानुष्ठानशंका नुययने राश्रय

स्यापि परप्रयुक्तं काम्यगुणैर्नैवोपकारासे द्वौ नित्यनै मित्रिकच मसाधनुष्ठापकत्वाक
त्यनात् काम्यप्रयोगे च मसारेण त्वाभावेनैव वैगुणारोप्रसक्तेः अतो दुर्वतस्य नित्यारेः
प्रवृत्तानास्तेऽस्ति प्रयोगविषयत्वकल्पनया प्राप्ता वाधविधया वाधकत्वे काम्यनै मि
त्रिका

४४२
४४३

४४

भातः
२८

इति सिद्धं ॥ इच्छार्थं ॥ ॥ अग्नीनां अतिदेशेन पवमानेऽङ्गत्वात्वा मात्रसंस्कारकत्वे
न विहितस्योधानस्य प्रकरणासहकृतवाक्यात्पवमानेऽपि साधनाभूताग्नि संस्कारक
त्वेन विनियुक्तस्य पवमानेऽङ्गत्वात्पवमानेऽग्नीनां च विश्वजिन्यायेन फलकत्पत्तेरिति
प्राप्तेऽप्योधानस्य विमग्न्युत्पादकत्वमुन संमार्गादिव इति निष्ठातिशयमात्रजन
कत्वं उभयथापि त्वन्मतेऽग्निहोत्रादिषु आहवनीयायुत्पादकाभावा इति देश
स्यैवा संभवः ॥ अतोऽग्निहोत्राद्यं गभृताहवनीयायुत्पादकमेवाधानोपवमाने
ष्वप्योऽप्यग्नाभूता फलवद्वाधानां गभृता एव वा प्रकरणात्ततश्च पवमानेऽपि
असिद्धत्वाद्देवैरिति देशस्यैवाभावः प्रयोजनं पवमानेऽपि पूर्वपक्षे अत्रांभर्ता
यासिद्धौ तेऽप्यगारंभाभावाच्चेत्यादि ॥ ॥ तत्प्रकृत्यर्थं ॥ ॥ तद्वाधानमग्निवदेव परं
तान्यायेनाव्यभिचारितके संबंध्यात्मात्वेन क्रत्वङ्गत्वादेव गतेर्हिरुक्ता होषभिषेव

तत्र
२८
२
२८

प्रकृत्यर्थमिति प्राप्तेनाधानस्य क्रत्वङ्गत्वं प्रमाणाभावात् ॥ जुह्वा इत्योद्वाक्येति विशेषरू
पाः परांतादिव्यतिरेकत्वात्पिकाद्युत्तरात्तापमाना आनयकाभयाद्युक्तेऽप्यगारंता
देः स्वजन्या पूर्वोक्तबोधयंतीति ॥ आहवनीयाद्यग्नयस्तु अदृष्टविशेषरूपा आ
धानं विनोत्पन्नं प्रमाणाभावात्तन्मयाभावेन स्वसूरूपार्थत्वमेवाधानस्याव
बोधयंतीति ॥ अत एव तत्र नाग्निशब्देऽप्यपूर्वसाधनत्वेन साक्षात् अतः क्रत्वर्थत्वस्य
वाभावात्प्रकृत्यर्थता सायासैवान्वयमाधानाकरात्क्रत्वङ्गत्वात्पानापत्रिः अ
प्यभावेन वैगुण्योपपत्तिः ॥ वेस्तत्तत्साधनत्वेन क्रतुविधीनां आधानविधिसि
द्धाग्निहोत्रोऽप्यपत्रोऽप्यग्निप्रयोजकत्वाभावाद्देवैरिति नागैरनधिकार
एव क्रतुव्यतिरेकगुणशंका सायासैव एव पवमानेऽग्नीनामप्यक्रत्वर्थत्वव्याख्या
तं प्रयोजनं पूर्वपक्षे आयागस्य कालांतरा प्राप्तेन मित्रप्रयोगविधिविहिततया

भा.त.
८८

त्रीर्थं सकलानुष्ठानेपि बहस्यतः सवादिवापि कारविशेषात्वे प्रमाणाभावात्तित्येवा
धानं विनाप्यनुष्ठानं यथा शस्त्रिप्रयोगे सिद्धं ते चिकारसंयाद्वत्त्वेति ॥ ॥ तासां ॥
पवमाने धीनो र्गो मासप्रकृतित्वा इति देशेन प्रयत्नादिव रेवाग्निप्राप्तिहे
वाधानयनमाने धि साध्या इति ततः पूर्ववत्तस्य सेवाधानं पवमाने कथ्यते न च
नवस्थायावत्यो र्गो मास्यदिकालं करणोपपन्नैरिति प्राप्तेन तावत्पवमाने ध्या
दिके प्रवृत्तावे गं अग्निमात्रार्थत्वं स्पष्टा पितृत्वात् । सत्यपि चां गत्वे ते धो वा ति
देशः पवमाने ध्यादिषु यत्किंचिदिति कर्तव्यं तावत्पवमाने ध्यायेव सकलोग
संबंधेनैव प्रकृते पूर्णता परिकल्प्य पवमाने धिषु अतिदेशकल्पना चेष्टा मंग
नां प्रकृतोत्वा गत्वं धेन निराकारता ते धा मेवाति देशेन पवमाने ध्या ही नो ते वा
मंगविशेषानवगा मेन तत्त्वनाया अपरिपूर्णत्वात् । अतो त्वारं भरीयावे सध

राम
८८

न्यायेनेवेनातिदेशवस्तुतस्तु नां गत्वमपि अमीनांतुमन्यप्यं गत्वे साध्यत्वात्नेहातिदेशः ।
अवश्यं हि पप्रथमत आधानपवमाने ध्यादयः कार्योस्तेभ्यो गिति द्वी र्गी कर्तव्या
॥ ततश्च तेभ्यः कार्यं सिद्धावमेवामकराणां यथाचैवं सति पवमाने धि हो मास्य अ
धान हो मावा आधान ज्ञेयत्वं पूर्वस्थाहवनीया हो भवंति तथा कोस्तु भेवार
णाधिकरात्रवत्पदं ॥ ॥ तुल्य ॥ ॥ अतो त्वो मे क्रयसन्निधाव गी सोमाय यमु रा
अतो वचनात्सरस्य औपवसथ्ये हन्यात ध्वजस्य स्माद्यतु र्धं हन्यनुष्ठीयतो यमु
धर्मा श्रुतवैव यमुपाकराण इयः समाम्नाताः सवनीयस्य यमु सोत्वे हनिस्य
म्नात आश्विनं न हं गृहीत्वा विद्यता ययं परिकीया नेयं सवनीयं यमु मुपाक
रोतोति । आनुचं ध्यश्वाते समाम्नातः । ते हि यमु धर्माणां किं यमुत्रयसाधा
रापमुत्तसवनीयमात्रार्थत्वे उत सवनीयाग्नीषोमीयो भया पत्वमुताग्नीषो

भा. २५

मीयार्थे त्वमेवेति चिंतायां महाप्रकरणा ज्योतिः कुमसंबद्धानां धर्माणां यशुधर्मत्वेन
सा सा तत्संबंधायोगेनानर्थक्यतरेण न्यायेन यशुयागद्वारकत्वावगतं संपादय मध्य
कस्यचिद्विशिष्टप्रकरणां बाधकत्वं तत्प्रमाणं भावेनाविशेषात् सर्वार्थत्वमि
त्याद्यः पक्षः ॥ द्वितीयस्तु सत्यपि ज्योतिषो मप्रकरणास्य यशुधर्ममग्राहकत्वं सर्वनी
यावांतरप्रकरणेन तद्बाधः तस्यैव यवसम्यग्हेतुवोत्पत्तिः ॥ आतेयः यशुरपि
कुममश्रुतस्य संज्ञा न उच्यते द्वितीयं संज्ञा वक्ष्यते ॥ योऽश्विनितृतीयः सारस्वती
मेष्ट्यतिगात्रैवतुर्थायेतैर्वचनैः क्रतुपशूनां विधानात् तस्य चत्वारो प्रकाराः प्रा
कृता गसंबंधेऽपि श्रुतेः सितानां यशुधर्मतां सन्निहितत्वेन प्राप्ते तां गसंरक्ष
त्वेन वावांतरप्रकरणेन यपत्तिः ॥ संज्ञा हि यशूनां तु संस्थाधिकारान्प्रा
प्येन समानविधानत्वाभावादेव न यशुधर्ममग्राहकत्वं शंका ॥ अस्तु वा तेषां

गम
२५०

मध्यवांतरप्रकरणाद्धर्ममग्राहकत्वेनैतावता सर्वार्थत्वांगवसौ सहेतुतद्विधिः ॥ सर्वनी
योऽश्विनितृतीयः सारस्वती ॥ योऽश्विनितृतीयः सारस्वती ॥ योऽश्विनितृतीयः सारस्वती ॥
त्रिवृता यपं पारिव्यपतीति सामान्यविधिता आश्विनं महेन्द्रं हीत्वा पानिष्कृम्य
यं पारिव्यपतीति पारिव्यागांतरविधिना वा प्राप्नोते ननु वास्ता पारिव्यागांतरे त्रि
वृत्तस्यापि शनासाधारणपाधिकारोऽप्यपारिव्यमाणात्वाच्च ॥ न च तथापि
रस्य कुर्मानुवादेन कालविधिरशकः ॥ औपवसण्या हेतुविहितानानामपि क्रतु
पशूनां च यथा प्रातः सवनं च ॥ त्रिपुरादारेण माध्यंदिने अंगैस्तृतीयं सवनं इत्येन
नोत्कर्षविधानात् सार्वभौमोऽप्यस्यैव सवसम्यग्हेतुवोत्पत्तिः ॥ यममानत्वेनैव धर्ममग्राह
कत्वं सिद्धं तेतद्विहापीति मस्य ॥ न चैवमपि कस्यचिद्विशिष्टप्रकरणेन विधिरित्यत्र विनिग

मनाविरहाद्यमर्वाद्रूपस्यैव नियामकत्वत्। अतश्चावांतरप्रकरणात्सहवनीयार्थो
 ति। ततो यस्य स संतवनीयार्थः स्थानादनीधोमीयार्थोऽपि तस्य द्विकपसन्निधौ वि
 धि रक्षायां मवल्लोपकारप्राकृतो गौर्निराकोऽसौ तत्स्योपवसथ्ये ह सुत्कृषस्यार्थो
 पस्थितिमात्रसत्वेन स्थाने। सवतीयवद्वाक्यमत्रिभ्यभावेन प्रकरणासंका नुपपत्तेः। अतए
 वेति कर्तव्यतात्वेनापोपसंबंधयोर्वाक्यार्थयोः सन्निधिरिति स्थानसंज्ञायां यद्यपि चात्र पशुधा
 मीणां श्रुत्यादिविनिपुक्तत्वात् प्रकरणास्य स्थानस्य वानविषयकत्वसंभावना। तथापि यत्पूर्व
 साधनत्वेन चरणातासंयगादकत्व एव विनियोजकत्ववद्वारेण भाक्कृतिद्वयं। न चैवमपि प्र
 करणान्स्थानबाधपतिः। अनीधोमीयस्य यश्च मर्कां क्षायामेवातिदेशकत्वनवदोषदेश
 कस्यानस्यैव विनियोजकत्वकल्पनौचित्यात्। अस्याप्यवलोपदेशिकप्रमाणान्न प्रवृत्त्येवा
 द्दमेगांश्चापि विकृसर्पत्वानापत्तेः। इदं ह्युपपत्तिरेणापि स्मृतिसंभवाच्चलितेऽऽति क

ल्पकत्वमिति विशेषः। अत उभयार्थत्वमिति प्राप्तेन सवनाय स्यावांतरप्रकरणं सोत्वे ह सुस्य
 तै। अस्या रस्य ह स्य कमानुवादेन कालरूपानुपादेयगुणाविधानानुपपत्तेः। न व प्रस
 सवन उत्कृष्टत्वादेवोपस्थितिः। आनुष्ठानिकपुपस्थिते रंगमाह कल्पोपि प्रकरणांतरं
 बंधकत्वमुक्त्वाप्यदर्शनात्। अस्तु वा तत्र यापिवयाभ्यासमात्रस्य प्रातः सवन उत्कृष्टत्वे
 पि उपाकरणात्कैर्षप्रमाणाभावात्तदुपस्थित्यनपपत्तेः। यद्यपि चोपाकरोति ताया
 सवलक्ष्यते ततथापि शकार्यस्याया क रणास्याश्विनग्रहणोन्नरकालत्वस्याप्राप्ते रनुवा
 दानुपपत्तिश्च यद्यपि च वयाप्रवारोन्नरभाविद्यसार्थानां तदुत्कर्षे न्यायेनोत्कर्षसं
 भावे ततथापि न तत्सर्वभाविनामुपाकरणादीनामुत्कर्षप्रमाणा मस्ति। वस्तुतस्तु पूर्व
 धुर्वैरिक्कराभ्यायेनापूर्वत्वात् उत्तरभाविनामपि नोत्कर्षः। वस्तुतस्तु गंगायाद्योषद
 स्यादेशकार्यस्य चोपानुपप्राप्त्यभावे पित्तसरादेशेनाज्ञेत्वात्तत्कालत्वप्राप्त्यभा

भा. त.
८२

वेपि उपाकरोति नावयास्यासतस्ततोपपत्तेः पश्चन्नपकसोपयोगिपपदार्थसंपादक
द्वितीयपपपरिष्काराणां स्याद्विनमरहमरणोत्तरकालताविधितयवतदुत्तरभाविषयाया
गस्यापि आश्रितमहमरणोत्तरकालत्वसिद्धेस्तद्वपुपवेप्यर्थमियैव अस्यासाश्रया
सोपावेयगुणाभाठयत्तप्रकरणासाराहेतुस्यात्यसि विधित्वे तत्रापि इतरस्य
सर्वस्याद्वितीयपपपरिष्काराणां ईर्वाक्यांतरप्राप्तत्वात्कालविशिष्टं युद्धमेव वा इत्य
इवताविशिष्टं केमेवविधीयतेततश्चातेनेववाक्येनापनेपसवतीयस्यतत्समान
जातीये श्रुवाक्यांतरैरेष्टागरीना विधानादोपवस्य्याहेतैषां पुनश्च वरागमनुवा
हमात्रेतराप्यथाचैमस्येवेदितोजनमवधूनुतेयवेमेतेप्रज्ञापमानाजनमवधू
नुतइत्यर्थवा इह तसंततकरागनिमित्तकानि होपयाइकेतच्छेकापेक्षितपपुसम
परागर्थेनिरोधीतदेषपरिहारार्थेववययाप्रातःसननेवस्तीत्यादिनावयाप्रवागइ

राम
८२

नप्रातःसवनादिकालविधिः स्वज्ञाः कालमेरेनानुष्ठानेहि सद्योस्मत्यर्थमवकाशलानां रोषप
रिहारः यद्यपि चात्रापि कालविधानं रास्यकर्मनुवादेन नाशक्यं तथाप्यर्थवा इतयवतदुप
स्थितेनंकाश्टे रोषकायत्तप्रवारविप्रकर्षस्योपद्विष्यगुणास्यसत्वात्रोषइतिमूलोक्तं स
माधानंतद्विप्रकर्षस्याशादस्यविधेयत्वाभावादुपेक्षितं अतो न सवनीयस्यावांतरप्रक
राणां स्थानात्तदानीं योमीपांगमपमुधर्माः नवज्योतिष्कामप्रकरणोनस्थानवाधः पशुध
र्माणां श्रुत्यादिभिः यश्रुसंस्कारकतया विनियुक्तानामयोग्यतया ज्योतिष्कामप्रकरणेना
ग्रहणात् अतो यत्रैव श्रुतः संवधो यथावा जयेयस्येत्यादौ तत्रैवानर्थक्यतरेगान्यायो
नत्वे त्रयवे सत्यपि यद्विष्वापियशोविशिष्यप्रमाणांतरमपूर्वसाधनत्वोपस्थापके
नस्यात्ततो महाप्रकरणाग्रहीतानामेषामानर्थक्यतरेगान्यायेन भवेत्सर्वयश्रुर्थत्वेन तु
तद्विस्तारानेनाग्नौ योमीवार्थत्वावगमात्ततेन सिद्धमग्नीषोमीयस्योपदेशोन्यत्रत्वात्

मातः
८३

[illegible]

महाराष्ट्रान्नेद्यौ महधर्मा उपोसे न्ये गृहासाद्यंते नृपो मेधुवइत्यायाः श्रुतास्ते नि सं सिधस्था
नात्वा तः सवनिक् महमात्रा य इति प्राप्ते माथ्ये इति सवनिक् हीना मपि प्रकाशात्तेन वस्था
नवाद्यात्सर्वा र्थत्वं प्रयाजा हीना निवाग्नीषोमीयाद्य र्थत्वमिति ॥ ॥ रशनाच ॥ ॥ पशुनि
पोजनो गत्वेन विधितुं स्य पूयस्मानुष्ठानसा देश्या एना घोमी पा सर्वसाधनो भूते प
शुनि पोजनार्थत्वमिति देशानुसवनीयानुबंध्या र्थत्वं एव न इत्या एका नां च देशा र्थत्वा
रागा मापि पद्यपि च पूयस्वरूपे आनयं व्याभावत्तया प्यनुवा र्थ सन्निहितगामित्वा
देवाग्नीषोमीयो निवेशविस्मृतौ त्वमित्र मगावड मनंते वां नु भेदेनानुष्ठाने प्राप्ते रीसा
कालस्याप्युपदेशाति देशाभ्या विहितस्यैकत्वात्तेनैवानुष्ठाना हेकस्या एव पूयव्यक्तेः
सर्वोपकारकत्वमेका इति व-स्यते। येन परिग्यागा र्थ उपनयनपूय संस्कारका सेवामप्य
नुष्ठानसा देश्याति देशाभ्या प्रकृत विस्मृतौ गत्वा पूयस्वरूपस्य तद्यति ऐक्याप्युपनयनत्वात् पूय

यत्नेरेकत्वानुगत्यामाणाविशेषत्वेपि आतिष्याद्यर्थवर्हिप्रोसगाभ्यायेन प्रसंगेण कार्य
 सिद्धेनोवत्ति न चेवंतस्यायेनैवाग्निपात्रसंमार्गेरेदीशपूर्वमासिकस्यापि विस्तृतो प्रसं
 गापातेव्रीहिपोसगादिवद्यत्कार्येक्येरेशनेपद्यत्नेरुत्पत्तिस्तत्कार्येक्येगंगभू
 ततद्यत्नेगतसंस्कारजम्याइष्टप्रतितत्कार्योतिमकार्यत्वेननाशकत्वस्यैक्यप्रत्ये
 नतरनायत्नेतद्यग्निपात्रादेर्यत्कार्येक्येरेशनेत्यत्तिस्तत्कार्येक्येगंगसंस्कारसं
 मार्गस्यज्योतिषोमाघनगत्वात्। अनस्तत्रतद्यत्तिजम्याइष्टत्वावच्छिन्नं प्रतिततहा
 योगीयफलभूतंतिमकार्यत्वेननाशकतेतिविशिष्यकार्यकारणाभावेनैवत
 त्रयोगावत्त्रफलेननाशइतिवैषम्यंरवेचपरिव्यागारशनातद्वर्माइपओपवगम
 सप्येहमनुषीपमानाअपिउपदेशातिरेशभ्यांत्रितपोयकारकासवनीयेचास्ति २४
 नेमहंरहोपपच्छिक्मस्यपपरिव्यपतीतिविधिनाभ्यासात्परिव्यागांतरविहिते॥

आश्विनोत्तरकालस्यपाठादुपनिक्मरास्यार्थादेवप्राप्तेतच्चप्रकारात्सवनीयस्यैवा
 गोतरेपिचनप्राकृतकार्योपत्तेप्राकाशरानवतीवधिवैष्णव्यापत्तेः। अतएवतत्कार्यंअ
 र्षेपपरीक्षाधिक्यंवेत्यस्येतत्त॥ तदिहशनातद्वर्माश्चत्रिवर्त्ममयीत्वादयोना
 प्राकृतकार्योपत्तेपरिव्यागांतरेपयावद्वर्हिगस्तगाद्वभवन्तीतिप्राप्तेउत्पत्तिवा
 क्येविवत्त्वानुवाइरूपतास्यर्यागाहकवशात्तावेवावप्रकृतापूर्वसाधनीभूतपूपपरि
 व्यागात्वेमेवाइश्येलावच्छेदकः ननुविजातोपपरिव्यागात्वेतथात्वेउत्पत्तिवाक्येवि
 वरस्याप्राप्तेनैवविधानेगौरवायत्नेः अतउदेश्यतावच्छेदकरूपसत्वात्तत्रापिरश
 नातद्वर्माव्याख्याइतांतसंगतिलोभेनपूपछेदनपरिव्यागारशनातद्वर्मागास
 र्वेषामुपरेशेनैवत्रितयसाधारणमंगीकृत्यसवनीयपरिव्यागांतरेउपदेशेने
 वेतस्याग्निव्यावसागानामभिप्रायेनविद्यगा॥ आराधितुं॥ गृहसमीपे

भा. त.
८५

हस्वरूपे आनर्थक्यं प्रसक्तौ ग्रहाभ्यासापूर्वसाधनत्वमेव ग्रहपदेन तस्य मेरी सगोयात्वा
इति यमन्यायेन ननु ज्योतिषो मापूर्वसाधनत्वं अतश्च प्रकरणे पस्थिता पूर्वसाधन
त्वमेव तल्लक्षणान्तराभ्याधीनां श्वराभ्यासापूर्वार्थत्वं धर्माणां मिति प्राप्ते प्रकरणा
रूपेण मिति अनुष्ठानसादृश्याद्वारभ्याधीतानां मण्युपस्थिते वीक्यसंकोचे प्रमा
णाभावादेव सर्वार्थत्वं अतस्त्वप्रवलेन दुर्वलेन वा प्रमाणेन साधनत्वे तावता नो
सर्वेषामेव ह विद्यां वेद्यां के संजं वस्तुतस्तु अश्वराभ्यासापौरुषाभ्यासपत्रयोरपि प्र
करणाकेन वीक्येनैव कृत्वा गते तितुल्यत्वेनैव अगम्यं ॥ इषका धर्माणां पक्षे स्म
त्वादीनां मनारभ्याधीतविचाराणां स्रष्टका विनियोगस्याप्यनारभ्याधीतत्वात्वा
करणाकेष्वकासात्र धर्मत्वमिति प्राप्ते पूर्ववदनुष्ठानसादृश्याद्विषकाप्रयोगे च मनारभ्या
पूर्वसंबन्धित्वस्य तत्प्रयोगकत्वपूर्वसंबन्धित्वस्यैव ताल्लक्षणपस्य अनारभ्यापी ८५

तीस्वप्यविशेषाच्चात्राप्युभयमुक्तं ॥ नैमित्तिकेणासौ मधर्मा प्रमिषवा इयं फलवत्त
सेपि समानविधानाः ॥ तौ मत्वरूपे आनर्थक्यं प्रसक्तौ न सगोपस्य ज्योतिषो प्रापूर्वसा
धनीभूत प्रदेय प्रकृतित्वस्योद्देश्यतावच्छेदकस्य पवेष्टिव फलवत्तमस्य विशेषात्
न ह्यत्र सौमत्वमपि विवक्षितं फलवत्तमस्येनापत्याप्यमिषवाधनापत्तेः ॥ न च नित्या
नाममिषवादीनां नित्यक्रतुसंबन्धे अनित्यस्य फलवत्तमस्य ह्यारत्वा नुपपत्तिः ॥ नित्या
नामपि नित्यसौमव अनित्यफलवत्तमस्य ह्यारत्वे उद्देश्यत्वस्यैव वाधाधकाभावात् ॥
इत्यतस्त्वह्युपाश्रुपजुषेत्यादी नित्यानां नैमित्तिकानां च होमादीनां मुपाश्रुत्वा
द्विविधपता ॥ न च नैमित्तिकस्यानिसविनियोगोत्तरप्रतीतिकत्वेन विलंबितप्रतीति
कत्वास्तुल्यत्वात्तथात्वे प्रमाणाभावात् ॥ क्वचित्सत्त्वेपि वासाकारविध्युत्तरप्रव
त्तिकत्वे प्रमाणाभावेन अतुल्यत्वाभावाच्च अप्रवाततत्तथापि संस्कारविध्युद्देशे

भा. त.
८६

एषतावच्छेदकाकांतत्वस्यफलचमसेप्यनिवारणाच्चानवसंस्कारविधावपूर्वसाधन
नत्वरूपसामान्यधर्मप्रकारकसोमविशेष्यकबोधोगीकारान्नफलचमससंग्रह
तिवाच्य। एवमपि उपरेशस्यसोमतात्पर्यकत्वानिवारणविकारभूतेपि फलच
मसंश्रुत्वाकृतविशेष्यकत्वप्रसंगादभिषवाद्यनापत्तेः। अतश्च सर्वत्र संस्कार
विधौ प्रकृत्यपूर्वसाधनत्वप्रकारकप्रकृत्यपूर्वसाधनविशेष्यकसंबन्धो
धरतितद्वक्तुर्नोदित्यतिशेनविकृत्यपूर्वसाधनसमानविधानत्वाभावे
पि धर्मप्राप्तिरविरुद्धा प्रकृतेनुफलचमसस्य प्रकृत्यपूर्वसाधनत्वादेव
यदाहिवदुपरेशविषयत्वमिति प्राप्ते सत्यं सर्वत्र संस्कारविधौ प्रकृत्यपूर्वसं
बंधित्वप्रकारकप्रकृत्यपूर्वसंबन्धोविशेष्यकसंबन्धोपेक्षित इत्येव बोधः
तथापि सासंबन्धितायद्वर्मावच्छिन्नसंस्कारविधिपार्ष्णिकशब्दबोधात्

रान
८६

र्वप्रमीयतेतद्वर्मावच्छिन्नसंस्कारविधुपरेशविषयत्वेन व्यवहारो नान्यस्यातस्य घटा
रेवितत्वेनाप्रतीतस्योपदेशत्वानुपपत्तेः। अत्र च तत्रेपुयसि रध्यानयनपतीत्याहोप्रथम
येयस्त्वावच्छिन्नोपदेशतायापार्ष्णिकत्वान्यपसंश्रुतपरेशविषयत्वं पार्ष्णिकपरो
पारानात्रविरुध्यते प्रकृतेवन फलचमसस्यैवच्छेदेनापूर्वसाधनताभिषवादेवि
धितः पूर्वप्रमितातथात्वे सपरिहोमंविभक्तपिषेततमस्मैभक्तप्रयच्छेन्नसोमनि
त्यापनुवाहनुपपत्तेः। अतस्तत्पर्यगाहकानुरोधेन सत्यप्युपदेशतावच्छेदका
वच्छिन्नत्वेनेनविधीयमानेपि रध्यानयनेपयस्त्वावच्छिन्नस्यापूर्वसाधनत्वबो
धोत्तरमेवापूर्वसाधनत्वावच्छिन्नोपदेशविषयत्वं फलचमसस्येत्यसमान
विधानात्। अतश्च तस्यैवधर्मोकांक्षायांसत्यपि कर्मकत्वेकत्पितेन स्थानापत्या
ख्यातिरेशेनक्रियाभिषवादीनांसोमधर्माणांप्राप्तिः। अतएव प्रकृतोपदेशविष

भा. त.
८७

यमिन्नविषयत्वात्संस्कारोक्तत्वाच्च एतौ वस्तुतस्तु गुणकामवाक्यद्वयभावनात्
मेवविधीयते अनेकउपायनाह। अतश्च तस्यैवेति कर्तव्यताका स्याति ऐश्वर्य
त्यनामेत्यपिशंक्यवृत्ते। अतएव न्यूनोपासने निनीना माहारा स्पेवोपदेशिता
नृकपरतिवेवित्॥ प्रयोजनं गुणकामप्रवृत्त्यप्रवृत्तौ। सोमपश्चतो मंत्रस्य लोयो
होव। प्रतिनिधिश्च॥ ॥ द्रौत्वा घनावेनीवारादिस रशयति निधेराये संस्कारवि
धितापूर्वसाधनत्वानवगमात्समानविधानत्वं॥ सकलांगयुक्तवीहिजस्य
यागप्रयोगासंभवेकर्मशास्त्रेणातसंसेयादिति प्राप्ते सत्यमुत्तरकाले तसंसे
पस्यपि द्रौहिशास्त्रार्थलोचनवेलाया मेव द्रौहित्वजातयोगसाधनत्वेव
रातेतद्व्यप्यानुपपन्नात एव चिन्नव्यक्तेस्तसामकीभूतावपवानांच साधन
त्वमाशिष्यते। अतश्च जातिव्यक्त्यवयवसाधनता नो पूर्वमेवाचगतानां सर्वा

राम
८७

सामसंभवेकतिपपात्रहारास्योत्तरकालप्रतीतिकत्वेपि स्वरूपेणापूर्वावगाते समानवि
धानत्वापपत्तिः नहि नो वारत्वेन रूपेणातेषामुपासनयेन तद्वेगासाधनत्वबोधस्योत्त
रकालिकत्वात्समानविधानत्वापत्तिः अपि नु द्रौह्यारंभकावयवसमानजातीयव
त्तिपयावयवारध्वत्वात्। अतश्च तेषां द्रौह्यवयवनिष्ठसाधनतासंपत्त्यर्थमवर्ज
नीयतयोपासनेपि अवयवसामनतायाः संस्कारविधिभ्यः पूर्वमेव प्रमितत्वा
त्समानविधातत्वापपत्तिः संस्कारविधिषु हि प्रकृता पूर्वसाधनीभूतप्रत्येयप्र
कृतित्वावच्छिन्नस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वादेव यवनिष्ठसाधनताया अवयविनि
ष्ठसाधनतातोभेदेपिन विरोधः एवं च यत्र नावयवव्यष्टित्वा रश्ये प्रतिनिधिसत्त्वेन
समानविधानत्वात् नवाकार्याप्यापि धर्मप्राप्तिर्यथावचात प्रतिनिधितया वरव्य
निष्ठुवनारं करणानस्वेषु प्रोक्तगादेशपावत्सारावर्हिर्वल्लौकिकैतिकर्तव्य

भा. ८८

तोयारनेनापिवरितार्थत्वात्। फलचमसेतुतमस्तेभसंप्रपद्येदित्यादिशब्दगतलिंगा
देवातिदेशेकत्वमिति विशेषः प्रयोजनं वीहीतांतेष्वतिमंत्रस्यैवैवंप्रसंगेनाप
सिद्धांतेष्वरुः संज्ञांतगतवीह्यादिपरानां वीहित्वसाधनतासि मसाधनताकामा
मित्यर्थेनावयवेष्टापप्रयोगोपपत्तेः। नियमाप्ययत्रनुसूतीकाहोतत्वेनअभावेवि
धिसूत्रसकलांगयुक्तामज्ञमयागप्रयोगासंभवेयश्चादेवतत्त्ववत्तेनसमानविधा
नसूत्रसूतीकगतावयवानांप्रतिनिधिनिधिमतेषांमंरसशत्वेनयस्येष्वप्राप्तेः।
सूतीकपरेवलसाराप्रसंगाच्चनवनियमविधिलाघवानुरोधेनतद्देगीकारः।
तस्यफलमुखत्वेननिषादस्यपत्याधिकतामायेनाविचित्रत्वात्सादृश्या
प्रसूतीकपदार्थस्यहिपूतीकत्वस्यमात्रकरणात्प्रुतंहितोयांतत्वात्। अतश्च राम
नियमविधिलाघवानुरोधेनतयानपूतीकत्वस्यसाधोर्गासाधनत्वेनलक्ष्यते। अ. ८८

पितृश्रवणवतिष्ठसाधनतानांतरियकप्रद्योजकत्वमेवेतिनपूतीकपरेवयवलसारास
रशोनियामकन्यायप्रवृत्तेश्वरमेववास्पविधेःप्रवृत्तिनियमविधितोयपत्तिः। अतश्चात्र
पिकतिपयावयवसाधनत्वस्यसोमसास्त्राश्वसिद्धसमाविवधानत्वं।। संस्थासु।।
तिष्ठोमेवतसंसंस्थाश्रानिधोमोवपाषाडशपतिरात्रेसंज्ञासंस्थानामवुप्रयोगवत्त्रिस्तो
त्रोपरम।। तत्रद्वारशस्तोत्रापनिधोमेतत्रानिधोमस्तोत्रमस्यासागिनधोमसंस्थानित्याका
म्यचसंयोगपथकत्वात्। इध्याश्वित। उक्थ्योऽग्निधोमस्तोत्रोत्रंतीरायन्यायुक्थ्यसोत्रा
गिस्तोत्रम्यसंस्थोपोडशिनितुत्तरंपोडशस्तोत्रंसाषोडशिसंस्थाश्रितिरात्रेदुत्तरं
रशस्तोत्रात्मकास्योरात्रिपयोफाश्विनस्तोत्रंचसातिरात्रेसंस्थापारुच्यपनिधो
मवाज्ञयेयाप्रोयोमाख्याश्रुत्यास्तिस्रःस्मृतौगतापतेतास्तास्वेवांतर्भृताःयत्राग्नि
धोमस्तोत्रोत्ररउक्थ्यान्यत्वापोडशिस्तोत्रंक्रियतेसागिनधोमसंस्थोवात्पनि
धोमपरेवाप्यापयावस्थितयोऽपुत्तरंवाजयेयस्तोत्रंत्रियतेसाषोडशिरासं

भा.त.
८८

ववाजपेययस्वाद्या यत्रातिरात्रेचतुर्थीरात्रिपर्यायः सोऽवतुष्टयमात्मकोवर्द्धतेनत्रा
तिरात्रेसंस्थेवाप्रोयामपस्वाद्यातत्रात्यग्निषोमोराजस्यस्यनित्यः। अत्यग्निर्होमेरा
जस्यस्यगृहीपादितिवचनात्। अन्यास्तूष्ण्यादयः कास्या कास्या यश्च काम उक्थं
गृहीपात्तोऽशिनोवीर्यकामस्तुवोत अतिरात्रेराप्रजाकामं याजयेत्। इतिवर्द्धनेनः
अत्राग्निषोमादिशदानां प्रवृत्तये योगात्संस्थास्वेव शक्तिरित्येतिम्यमेतिरु
ल्लसणा। तद्वतिकेत्वंतरेसांप्रतिकीमहरो सोऽत्रेचगोरीत्येवंकोस्तुमे इष्टव्यः॥ अ
तश्च संस्थानामेव फलसंबंधः गृहणसोचादि केन तु तल्लक्षणे वाक्यांतराप्रम
नूयते संस्था य एषं त्रिप्रयोगस्य प्रति सर्वं ध्ये सायाचप्रकरणाज्योतिषामत्र
तुरेवाश्रयत्वेनास्तीयते तदेतत्सर्वमिदं कुर्यात्कामाधिकेरास्मितमेव। इह उरुर्वगुण
कामानायाश्रयसामानाविध्यचितायां फलवत्त्वेन संस्था सीनामपि ज्योतिषोसा

इवस्वरकरणाविशेषरीशरीयादिधर्माणामुभयार्थत्वमिति प्राप्ते फलवत्त्वज्ञानं विना धर्म
णामेगत्वचोधानुपपत्तेः तस्य वगुणस्थले आश्रयसंबंधव्यतिरेकेणाबुध्यमानत्वात्
अप्यस्य च स्वविधिविहितस्य ताभसंभवे गुरोनेत्यत्र विनियोगप्रयोगाणां मनासो या
द्वर्माणां गुणाद्येवात्पूर्वमेवाश्रयान्वयस्य तद्विधियर्थवसानार्थमवश्यवाच्यत्वेन वि
स्ययापारत्वापत्तेर्नोभयार्थत्वेन द्वेवाश्रयनिष्ठफलवत्त्वज्ञानं गुणाचयाधीनं तद्वि
व्यतिरेकेणापि यागस्य क्रियारूपस्य फलवत्त्वबोधोपपत्तेर्गुणोत्तुफलवत्त्वज्ञापकविधि
वैष्यर्थापत्तेर्वक्तृति साध्याश्रयान्वयस्य धर्माद्येवात्पूर्वमवश्यवाच्यत्वं। अतस्वाश्र
योगुणानिष्ठकरणाताया संपादकागुणकरणातावच्छेदकोटिप्रविष्टो चेति करणा
का सौवचिताता आश्रयाका सौतिमूलप्रवाहः। अतो धर्माणामाश्रयागत्वमेव। गुणाभा
वनापांतु अश्रयतो धर्मातिरेक इति सिद्धे॥ प्रयोजनो यद्यपि न गुणाकामाश्रयरूपसंभ

भात
१००

विसंस्थानां विकृतित्वो येन राश्रयभूतस्य ज्योतिषो मस्य प्रकृतिभूतस्य सत्त्वेनैव सरोमा
नाद्योश्चितगुणकामानोषोऽश्याद्यभ्यासांगभूतमहाराध्याश्रितानां वागुणाकामानां
प्राप्त्युपपत्तेः। नापि उभिरुहीनां वैकल्पिकसंस्थाप्रकृतिकत्वरूपं। यागत्वमादृश्यादि
केन ज्योतिषो मप्रकृतित्वस्यैवापत्तेः। तथापि यत्राद्येव भवेत् श्वदेवदत्ता होनयाग
त्वपरिवापकपदश्रवणात्तत्र वैकल्पिकसंस्थाप्रकृतिकत्वे पूर्वपक्षे सिद्धं ते ज्योति
षो मप्रकृतिकत्वमेवेति दुष्टव्यं। संस्थागभूतधर्मभेदे याजुर्वेदिकप्रायश्चित्तं प
र्वपक्षे। सिद्धं ते त्वविज्ञातमपि। तथापि हस्याशीनु र्वमशीयेत्यादिपक्षपक्षेन संवे
श्रविकृतः प्रयोगः पूर्वपक्षे संस्थायामस्य लोपात्। सिद्धं ते तु यज्ञस्य संस्थायाश्चाशी
रित्येव महीतयेदत्पाद्यपि दुष्टव्यं॥ इति श्रीरवेज देवकृतौ भारीपिकायां तत्तपस्य
षष्ठपः॥ प्रकरणाविशेषात्॥ इति पूर्णमासयोर्वेदविहिंसीतहमाश्वरवननलवन

राम
१००

रिपुंकेमेगप्रधानसाधारणाहविगसाहम्यर्थाऽतप्रधतांगभूनहविगसाहनमात्राय
इतिविचारैवद्योहवीष्यासाहपतिवर्हिषिहवीष्यासाहपतीतिवचनेनवेदिवर्हिगसा
हनस्यहविनु र्वेनविधाना र्थान्नयोरपिहविरर्थत्वप्रतीतेर्हविस्वरूपेचानपेक्षप्र
सक्तौ अपूर्वसाधनत्वलसरातात्ययेगाहकजिज्ञासायां अप्रतिबद्धफलवत्प्रधा
नाधिकाराख्यप्रकारास्येवतास्ययेगाहकत्वावसायान्नचोगत्यसंबंधस्येवशा
वस्यलसराताबृकतयाश्रयणात्प्रधानापूर्वीगभूतहविरर्थत्वमेवेतिप्राप्तेयुक्तर
तो नवाक्यसंकोचे प्रमाणाभावादनर्थक्यपरिहारार्थं यथा प्रधानप्रकरणेन
स्ययेगाहकत्वेस्तथाजुर्वेतेनापि अंगाधिकाराख्यतत्प्रकरणेनापि अतएवाना
भ्याधोतागानुष्ठानां र्वस्यपितात्ययेगाहकत्वमुक्तेन सर्वाणीरुवेतेऽश्रुवा
प्रधानप्रकरणास्येवततः तथापि नागत्यसंबंधघटके गौवाता अपि तु उपकारकत्वे

भातः
१०१

मात्रे अभ्युदिते स्यादधिपयसो गवसे वंधमात्रे वास्वार्गदिवराज्ये तत्र अतश्च प्रधाना
वो यकारकहविरर्थत्वमात्रावगतै रंगतरे गहविषामपि अनारभ्या धीतानो प्रावर्गा
कानो वा प्रधानो यकारकत्वाविशेषात्सर्वार्थत्वं फलसंयोगात् ॥ ॥ इति पूर्णमासस्यो
तिष्ठो मासो वै शशमश्रुवपना रयसावत्रुतु पुत्रपुरुष संस्कारार्थं नत्वा रावा दुपकार
रकाः केशशमश्रुवपतनस्वानिनिहृतं तदनोधावते आं के इत्या रायात्मने परविह
शेन पुरुषार्थत्वावगमात् ॥ क्रियाफलस्य ह्यात्मगामित्वे आत्मने परं आरादुपकार
त्वेन न सफलस्य क्रतुसादुत्पुस्य क्रतुगतत्वेन नात्मगामित्वां यत्त्ववांतरा इष्टं नत कि
याफलं ॥ यद्यपि क्रतुं अंजुवधातु परस्मैपद्येव तथापि हं स्यात्सते परं इति ना
त्र स्पष्टं सार्थकत्वे संभवति साधुत्वा र्थत्वस्याभ्याप्यत्वात् त्वीति त्वादि विधेरेवानि
सत्त्वं परिकल्प्यात्मगामि क्रियाफलकत्वांगीकारेन शेषापरुवं इतोपावत इत्याहो रंता नो

शम
१०१

हितीपयापित संस्कारार्थत्वावगमः पयो वृत्तं वा स्मरोगो स्पेसाहोषद्याः स्नानस्य तु मलापवर्ध
गो र्थत्वं लिङ्गात् ॥ एवंपसापिकस्य ते ॥ अतः तौ पत्रना के विरुम के तत्र ही सासमाख्येव
तद्या ॥ यमादिपयिग्नहानुहृत पुरुष संस्कारवावित्वात् ॥ पुरुषस्य च क्रतुपयोगित्वं कर्त्रे
तया श्रुतुं अन्यफलभोक्तृत्वावात ॥ इह संस्कारा किं कर्तृत्वं ॥ शोपयोगिन इत भोक्तृत्वा
शोपयोगिन इति चितायां भोक्तृत्वा र्थत्वे स मप्राधान्यापत्तेः प्रकरणावगतं क्रतुसं
धवाधापत्तिः अतः के त्वेत्वा र्थाः ॥ इतधावना हीनां शरीरसंस्कारार्थत्वात् तस्य च परलो
कभोग्यफलभोक्तृत्वे नुपयोगादपितथात्वं ॥ अतश्च कर्तुं रंगप्रधानार्थत्वात् संस्का
रागामपितथात्वं मिति प्राप्ते कर्तृत्वं स्पशरीरादिव इव संस्कारव्याते रे केणापि जा
पमानत्वाद्दृष्ट्या इष्टरूपभोक्तृत्वा र्थं च मेव पुत्रं भोक्तृत्वं स्पकर्तृत्वापेक्षया अभ्य
हितात्वाद्देवं ॥ शरीरादीनामपि स्वावच्छेद्यजीवव्यक्तिगतत्वसंबंधेन भोक्तृत्वोपयो

मातः
१०२

गित्वमव्याहृतानचैवं प्राधान्यापत्तिः सैत्र संस्काराणां वीजावयवनाथत्वं त्वस्यैवात्मसंस्काराणां मपि त्रुज्जम्पलाधानयोग्यताजननाथानां कृत्वं गत्वोपपत्तेः अतएव सर्वेदेव संस्कारैस्वावांतरादृष्टा रासमुच्चित्यजन्यते प्रधानफलमेव वात्मन्युत्पद्यत इति तदर्थं सुवसंस्काराणां प्राधान्यासत्फलस्य त्रुगामित्वात् ॥ पत्रतु रय विधयाववेन एव वा कर्तृत्वोपयोगित्वेन प्राधान्यापत्तिः मुख्यं च तानाचमनादेहिरापमाति नः प्रचरतीत्योरोववद्ववनात्र के त्वस्योपयोगा रंग प्रधानार्थत्वा अतएव तारशस्य ले अंगविकृतिमुत्पत्तिरेशा ॥ चिकीर्षया ॥ सोमेव दुविशत्प्रक्रमरिपरिभाराणां वैरि विधायश्रुतं इति शस्या महेस्योक्तुमिति ॥ सा वैरिपयापि शला रंग प्रधानार्थतया प्रत्युत्पत्तिर्यापि ही सा रस्य सान्यायेनोक्तवचनात् प्रधानमात्रार्थोक्तं मिति हि तु मुनादकार्ये केन चिकीर्षिता र्थत्वं प्रतीतेः प्रधानस्यैव च

राम
१०२

चैकीर्षितत्वा रंगानां चाचिकीर्षितानामपि चिकीर्षित प्रधानार्थत्वेनैवानुष्ठानात् प्रधानमात्रार्थवैरिस्थितेतावदर्थवसिते ॥ तथा मधानेन ॥ रश पूर्णमासयो श्रुनुहोत्रायो रीमासीमभिमर्शेत्येव हीत्रा अमावास्यामिति श्रुतं ॥ तत्राप्येतौ मंत्रौ यो री मा स्य मरवा स्य परवाय प्रधानमात्रसंयोगाच्च द्विरभिमर्शनाथावेवन ह्यत्र यो री मा स्यादिरावो कालपते ॥ तथा त्वेद्वितीया सप्तम्यर्थेन सप्तपत्तेः श्रीसत्रोतिहो वीध्यति मरशो ति प्राज्ञाभिर्मर्शनानुवादेन मंत्रकालो भयविधौ वाक्यमे रापत्तेः श्वाकाले निमित्ते अत्रिमर्शने रशेन मंत्रविधौ प्रतिपरा रिकालीनाभिर्मर्शने मंत्रानापत्तेः श्रुते री मा स्यादिरा स्या यो री मा स्यादिरु योगस्याधिकारतात्विधौ चोभायवप्रातिपरिके वस्ये चले सप्तम्यर्थे वाक्यमे रश्वत एवस्य एवा प्रयोगस्य निमित्तत्वा गीकारे चले सप्तम्यर्थे विरुतावप्राप्तापत्तिश्चा अतो लाघवा प्रातिपदि

केनैव यो री मास्यदि प्रधानमात्रसंबंधिहविले सरागुदु देशेनैव संवृद्धिशिखममि
 संशेन विनिपु ज्यते। संवृद्धमात्रवातदु देशेन विधीयते। अमिमर्शनेन प्रवरगाप्राप्तानु
 वा १३ इत्यत्रिवाकोचहविशेन प्रधानमात्रहविहयासनमुपसहारविधयानविरुध्यते। अ
 तः प्रधानमात्रार्थो मंत्रो ॥ स्थिताउत्तरं ॥ अथ पिचिकीर्षितायावद्विस्तृप्तापिसंगत्येव फ
 लसामगोत्वेन विधीयते। अथ प्रधानार्थे व सावस्तुतस्तु देशत्वात्तस्याः प्रवरगा एवांगप्रधा
 नाथत्वसिद्धिरर्थे वा एवायमियतिशस्यामहं इति अत एव शस्यामहं इति वचनाकतप्र
 चारमात्रार्थत्वमंगीकृत्यागप्रधानार्थत्वमप्यपास्तं अतः सर्वार्थार्थवदेरानीयोमीयाये
 प्राक्ततहविरासदनाथैवेति वाच्यं कृतं द्विकृतौ चातिदेशः सिद्धो भवति। यत्तु दादेशप्राप्तौ
 वेदप्रसंग इति वक्ष्यते। तत्कृतं प्रचारमात्रार्थत्वं कृत्वा वितया ॥ ॥ द्वितीयेऽत्र संसर्ग
 यो री मास्यदिश वा स्यादप्रधानं सर्वंधिहविले सरागुदु थापि संवंधोनां धोनां गत्वा स्यस
 थात्वे वाक्यसंकोचापने अपितु उपकारकत्वात्स्य इति अंगप्रधानार्थवेदने ॥ ॥ दी सार

सिरागा ज्योतिषो मोदी सारं जेन यजमानं दी सयतीत्यादिकारसिरागावगोष्ठाश्चेष्टेयादिकाषु
 तासां अंगप्रधानार्थो दी स्यात्तावतद्वितीयया युरुष संस्कारिकायां वयानाधिकारान्मायेन
 फलिसंस्कारकत्वप्रसक्तावपि यो दी सितो यदनिषो मीयं यममालभते दी सितः सोमं क्रीणा
 तीत्यादी दी सितगृहगान्निर्मयेनेष काः पचंतीत्यादिवदिशेषणी भूतदी स्यादो अथिकृतं
 संस्कारद्वारा गीयो मीयाद्यर्थं त्वप्रतीतेस्तस्य च स्वतंत्रविध्युत्तापकत्वे गौरवारनुवारवि
 धया रंजेन दी सयतीत्यादी हरापमालिन इति बह्वचनवकर्तृ संस्कारकता व्ययेग्राह
 कत्वावगते कर्तुरंगप्रधानार्थत्वेन दी स्यादपि अंगप्रधानार्थत्वा ॥ ॥ रसिरागायास्तु क
 त्रातमनार्थत्वादेवांगप्रधानार्थत्वं स्फुटमेवा एवंच दी स्या सोमस्य रसिरागा सोमस्येति
 वाक्यद्वयं सा स्यात्यरं परासाधारणसंबंधसामान्यमाहायानुवाद इतरथा परिसंख्या
 यत्ने इति प्राप्ते वचनार्थक्यनित्या प्रधानमात्रार्थत्वाफलतः परिसंख्यात्वाच्च न त्रैरो
 व्यापान्नः न च वचनस्य प्रधानप्रयुक्तत्वमात्रपरत्वेनाप्युपपत्तेरंगत्वनिवृत्तिरित्येव

भातः
१ १०४

नाभावाप्रसंगसिद्धकृतिकारकत्वादेनिराकर्तुमशक्यतयावचनस्यांगो देश्यतामत्र निव
त्रिफलकत्वोवसायान्नस्याश्वप्रयुक्तत्वेद्वैगत्वपिप्रविष्टत्वेनोभयनिवस्युपपत्ते
प्रकृत्येनित्तौ अंगत्वागोकारेफलाभावाच्च। नवदक्षिणावाक्यपरिसंख्यायैवोपप
त्तवपि हेनेत्यादिवाक्येन हीसायाप्रसक्तस्य प्रधानमात्रार्थत्वस्यपार्श्वे सतस्यादिवा
क्येन हीसायास्तत्रांगगताविधायकेन वाधितस्य प्रतिपत्तयार्थमा हीसासामस्येति
वाक्यस्यास्वतिवाच्यंगो रवेरागनीषोमीयादिवाक्यस्य हीसाविधायकत्वानुपपत्ते
अतोनुवाहविधयेवतद्वाधकत्वाद्युक्तमेवपरिसंख्यावस्तुतस्तंगो रवनियेव अ
नुनाहविधयापिनबाधकत्वं अपितु प्रधानागमत्त हीसायुक्ते पुरुषानुवाहस्यवय
स्वविधानितिव हीसितयं। अतश्च हीसावाक्यस्यानुवाहकत्वमेव रक्षिताप्रश
साफल्यं। अतः प्रधानमात्रार्थमेव हीसा रक्षितातथापितुनांगेषु प्राकृतौ अन्यावा
रक्षिताप्रसंगेन कार्यसिद्धिर्हीशेव स्पमागतात्वात् प्रयोजनं अगनीषोमीयादिविकरे १०४

पुहीसा रक्षितायोनतिरेशंसिद्धीते ततश्चतेषु अये सितत्वाद्युक्तावस्थादिवत्प्रकृतितोवाहा
ये रक्षिताया स्वतंत्राति देशः अर्थसिपत्तिं विरुद्धमिति साधनं इयं वा रक्षितोत्पत्तिरेव स्पते। त
थाप्यस्या रक्षितपूर्वमास्योर्द्धुर्वेधेकपासेन वसतिवहिवेधेकदतिश्रुतं तथा सोमेजीषोमीय
एयमानप्रकृत्या द्वैमंतर्धेधितिनोत्पद्वहिवेहीति। तत्रांतर्वेधिरदेश्यवतत रंगत्वेन विधीय
ते उतांतर्वेधिवहिवेधिरश्वलसित रेशविशेषोचेति वितापोल सगायाममागाभावां हेतवेरि
देश्येवेकपासे रेशेन पूपा द्वै रेशेन च विधीयते। तद्विधौ यादोर्द्धांतरयोर्वहिवदिरेशः प्रा
प्तरवान् घतदतिप्राप्ते आद्यो राह रणो तावद्विगतो र्ना र्थाया रक्षिक्यावे ररेकपासे र
शेन विधीयते कुत्वस्यो रेश्यविशेषास्याविवक्षा पुनर्वहिवेधेकदत्यस्यानुवाहयोगाद्विधा
नेवाक्यमेवपुनरगासो रेशविशेषस्वल्नसगाया होत्रवस्यानेरि शोन विधीयते। नच रेशवि
शेषलसगाये सयात्याधवा हेतवेरित्वविशिष्टवहिवेधिरत्वमेवलसगायाविधीयतामि
तिवाच्यं। विशेषणविशेष्यभावविनिगमनाविरहात् द्वितीयो राह रणोपि सोमिक्यावे रेश

त्वेनांगप्रधानार्थत्वस्य स्थापितत्वाद्यपार्द्धद्वयेपिवेदे प्राप्तात्वाद्दो देशेन तद्विधाने परिस्तरा
यतिः न चानौघो मीयादि रूपं गंगत्वेपिवेदे स्तरंगभूतं तस्य मानां गत्वे प्रमाणाभावः प्रयोगवि
धिना संगानामेवांगानां प्रयोगविधानात् ॥ अन्यथा तद्गंगप्रयोजनं शुपुरोडा शारिहं विरा
साहना रोवेद्याहना पत्रे न च वाक्येन वेदे रूपाद्गंगत्वेन विधानात्त्रक रगा गम्य सर्वा धत्व
स्य वायोपपत्तेः परितै परिसंख्यात्वाना पतिः ४४ त्रिशत्त्रकमपरिमाणा र्था वा इत्येयति श
स्या मरत्यस्या हेमात्रा धत्वे नुपय च मानत्वेन सर्वा धत्व बाधानुं पपत्ते न चैवमपि पक्षे त
यारे संख्यात्वात्त्रे होस्याना पतिः प्रायक प्रमाणा प्रतिबधामावेन शाब्द परिसंख्यात्वाय
त्यात्रे हो व्यावशुकत्वात् अतो वरं देश विशेषतः सरोवैकानवाद्दो देशेन वा हेवं हि मा
त्रविधाना रूपात्ते च वेदे स्वप्राप्तत्वाद्नुवा रोपयत्ते नेल सतापोति वाच्यं अनुवादे वेप
यमिमेव ल सारांगीकारे तत्रापि अतर्वेदिष्वस्वल सारांगीकारे वेदिवेदे रपि विधेयत्वे
न वाक्यामे स यत्ते रद्मेत्वैव ध्वं वद्वि वेदीति पदे र्त्न सित देश विशेष विविशमानस्यैव पूये

न विधाने तत्प्रयोजनेन पूयैका रशीनां वेदे रविद्विः वस्तु तस्तु देश विशेषतः सारांग पामपितामा
न्यतसांगे विहिता पावेदे रविरोधेनाद्वा स्युप यत्ते वपैका रशिन्यामपि तर्ह्येवे रविद्विः वस्तु
की अत एवमावप्यवेदे र्मुद्रंतीति कल्पसूत्रे वग रवचनमपि संगं छते अतो यत्प्रयोजने त
रं संगं देश विशेषतः सरोववा नांगीकर्त्रे व्यतिषेयं सा मिधेनी सोमे उत्तयत्सु तिसा मिधेनी
स्तत्वाद्गिरिति अतं पतयत्त रसिगा हविर्धाने अमिषवस्तत्रा मीघो मीयादि सा मिधेनी रनु बू
पास्त्यर्थः तत्र हविर्धानं शक्यं सा मिधेन्यंगं उत्तयत्त सितो देश इति विंताया पर्ववत्यरितत्वा
वाक्यमे स य भावात् सारांगीकारे परिहाराप सोम धा रतो कृता र्थस्यापि हविर्धानं स्पे त पुरोडाश
कपालन्यायेन सा मिधेन्यंगत्वं मिति प्राप्ते हविर्धानं स्यात्ते ता प्रामस्य सा मिधेन्यंगत्वेन विधाव
पूर्वविधित्वापत्तेः प्रकृतित्वा हवनीय प्रत्यक् देश स्याति देश प्राप्ता स्यानि पमेन रसिगां त
रविर्द्वा न समीयवा त्तं तया प्राप्ते रसिगा हविर्द्वा न ल सित देश स्य निपम विधौ लाघवमिति

भा.तः
१०६

स्वरोधेनलसगापिनदेषवसुतस्तुलाधवराप्रमगानुमाहकत्वाविषास्यपत्यधिकारा
येनोत्रकालिकत्वावितरुतेधेनलसगानुपपत्तेर्यध्वदेशेसुखंतिअनिपुणंतिरतत्रे
मिववदेशेसामिधेनोरनुव्यादिसर्पावगमेनहविर्ज्ञानस्याप्रतिरामिधवदेशेवश्रीतवे
नविधेयत्वानुलसगापिप्रयोजनंपूर्वयसैविधानोपरिसामिधेनीयासिद्धातेमिधव
शेदसिगाहनिर्ज्ञानसमीये।शास्त्रफलं॥तदेवंपूर्वःसहप्रकरणात्पानयोर्विगधोविरोध
विकारेसमाप्रेक्षनासमाख्यायास्तंकर्तुप्रथमंतावत्स्वाम्यतिरिक्ककर्तसम्भवःप्रातिपा
द्यतेअग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिषोमादिषुपदसिगापुक्तेषुकर्ममुपघपितावस्य
र्गकासोयजेतेतिसामानाधिकरण्यासांगाद्याअपियागादिकरिणिकायाभावनाया
स्वर्गकामकर्तकत्वंपुतोयतेतथापिकर्तत्वस्वतंत्रःकर्तातत्प्रयोजकोहेपुश्रुति
सूत्रद्वयानुसारखिहिलैःकथतीतिप्रयोगावसासात्ययोजकसाधारणपेनैवावगतोरस
तिप्रमाणांतरेप्रयोजककर्तत्वायोगेपिप्रकृतेदसिगागानादिनाप्रयोजककर्तत्वस्याप्यव

राम
१०६

गतेस्वाम्यतिरिक्तस्यापिकर्तत्वंकर्मकरानतिसाधनवचनोहिरसिगाशाब्दोनासत्सुकर्तैतरे
पुराउपपद्यतेन्यत्रास्तिकिंचिद्वलचदाधकपेनयदियतीःसंयातयजपाक्लेमभिजुडयाधे
श्वानरंहादशकपालंनिर्वर्तयेत्रसैकहायनोगोदसिगातंसद्वेष्टायदद्यादित्यत्रदेव्यस्यत्र
त्वित्वप्रतिषेधेवाद्यार्थत्वंलसगापाकल्पतसामानाधिकरण्याप्रयोजककर्तत्व
नाप्युपपत्तेःआत्मनेपदस्यापिचसासात्ययोजकसाधारणपेनैवावगतोरस
ययजेनेफल्यनिर्ज्ञानस्यकर्तत्वप्रतिषेधकत्वंअतएवपजंतिपाजकादितिप्रमेयप्रयोगः।तेनै
स्यापिबाधकस्याभावान्नसिगादानस्याद्यार्थत्वकल्पनाअतस्तद्वलादर्शपूर्णमासयो
श्रुत्वारम्भविजडतिवचनादौआदिसमाख्याचरणाद्यान्निनवलात्सासायाजकत्वावस्था
त्यवसामानविरोधात्।अतःपरकीयस्वत्वस्यपरेणोत्पष्टमशक्यत्वाडुत्सर्गमात्रंस्वा
मिनाकार्यं।अन्यत्रुविशेषतःप्रमाणाभावेनैवेतिसिद्धं॥तत्रार्थतः॥तेकिंपंतरेत्य

भा. २.
१०७

ये सापान्तत्रकर्मणा अध्वर्युदिसंज्ञापुरस्कारेण तत्रकर्मविधानाद्यावतां पुत्रावेधाना तावन्तस्वतः
 त्रजेयाः। अतश्चाग्नि होत्रेण क सवाध्वर्युः दर्शपूर्णमास्योश्चत्वारश्चातुर्मास्येषु पंचयशोषदृशे
 मेघटुर्विशतिः। तच्च परिक्रमवशादेकोपासनावशं भावेतस्यैव पावकलावकादिवत्तत्रक
 र्मकराणि निमित्तास्तावत्यः संज्ञा भविष्यतीति वाच्यं। संज्ञानां कर्मकराणां पूर्वमेवाध्वर्युव
 र्गात्तदस्यादिना प्रयुक्तत्वेन कर्मकराणि निमित्तकत्वाभावात्। अपितु तत्र तत्र वरणास्त्वैव सं
 निमित्तकत्वं तत्र हरणं जन्मतत एनति निमित्तकत्वं वा उक्तविधानतिजमाध्यवसायविशे
 षनिमित्तकत्वं वा कृते पिवरणे अहमध्वर्युस्यामिति अध्वर्याभावे अध्वश सप्रयोगा
 तवस्तुतस्तु अध्वर्यापस्यापि निश्चयरूपस्य सग्राहकत्वावज्जयोभिमानविशेषस्य
 वनिमित्तं। तस्य च सत्रे स्वतः सवानतत्वेन वरणाभावेऽपि दृष्टात एव सत्त्वा दध्वर्युत्वाद्यु
 पपत्तिः। प्रकृतावपि होतव्यतारामिधेनीरद्वाहेति वरणात्पूर्वं होतृशब्दप्रयोगोपप
 त्तिः। अतस्त्वैव वरणाज्या दध्वत्वेन मध्वर्युत्वादिकमिति प्राभाकरमतमपास्तं। सत्रेऽपि अ

राम
१०७

नुयाज्या वरणावत वरणापत्तेः श्रानचैव मग्निस्वस्यैव तत्र समिमानोपपत्तेः कर्तृभेदे प्रमाणाभावश्च
 ध्वर्युवर्गात्तत्रेहमां वरणीतद्वत्तत्र द्विधिविहित वरणाभिभ्यासेन निमित्तानां संस्कार्यभेदे विना
 यपत्तेः अप्रवृत्तस्य पुरुषस्य प्रवृत्तनफलकमस्य धर्मो हिवरणा नवतरेकस्मिन्पुरुषे अनेकं स
 भवति निमित्तानां च संस्कार्याणां तत्र क्रियासु निमित्तास्त्वैव विनियोगात्तद्विकल्प्यांशका दर्शपूर्ण
 मासयोश्चत्वारः कृत्विज इत्याद्यनुवादेव ला द्येवां एवं च कृत्विजो वरणी तद्वत्पिन वरणा
 विधिस्तथा त्वेकत्विज इति वदन्तानुवादानुपपत्तेः अपितु कृत्विज संस्कारक वरणाभावात्
 नुवादे कृत्विज धर्माणां तदुन्नरत्वेनार्थसद्विधानार्थं श्रुत्युपावन्ति नोक्तिकानि
 मंत्रवति वा वरणा नितावन्तः कर्त्रीर इति हं॥ चमसाध्वर्युवस्यश्च॥ अध्वर्युवादि संज्ञानां
 दत्त्वा इस्तु भेदकत्वां चमसाध्वर्युसंज्ञायास्तु वमसेषु अध्वर्युरित्येवं योगिकत्वा दध्वर्युपुरुषा
 रपस्यैव इति प्राप्ते सत्यपि संज्ञाया योगिकत्वेन चमसाध्वर्युवर्गात्तद्वत्तत्रैव वरणाभावात्
 तद्व्यानां चमसाध्वर्युणां पूर्ववदेवाभ्यन्तरे वसं दस्ये वरणीतद्वत्तत्रैव मास इत्यस्यापि एवं चम

भा. त.
१०८

धृतः कारिणां च मसु ययैवो होत्रा काराणां च मसा धुर्येव इति त्रालिक संबंधव्यपदेशोऽपि मे इत्य
 यदेश एवो ययैवते ॥ ३ ॥ उत्तमो ॥ ॥ तेव मसा धुर्येवो वरा वाको वज्रव श्रुतेर्व हव यद्युयितत्रो रे
 श्प विशेषात्वाद् इत्वा विवृणातया पिस्वा ध्यायेद्येतव्य इति वत्संस्कार विध्यन्यथा उपय
 त्या विनियोगकल्पन इत्यादि च साय यन्त्रिः ॥ अनयेव इति श पुरोहितं वरा गीते धुर्येव रसी
 त इत्यादवपि एकत्व विवृणा इष्टव्यः वस्तु तस्तु तत्र तत्र विनियोगोऽपि च मसा धुर्येव श्रुतमसा
 नुनयति अधुर्यः पुरो विभाजते इत्यादौ वज्रत्वे कल श्रुतेस्तद्विच सोपयन्त्रिः ॥ ॥ इति ॥ ॥
 तेव इति का इति वानतु तत्र यः ॥ वस सा नाता चत्वा ॥ अत एव म धृतः कारिणां होत्रा री
 नां चतुर्णां होत्रा काराणां च मेत्रा वरुणा री नाधराणां च मसा धुर्येव इति व्यपदेशोऽपि संज्ञा
 छते स इत्यप्येतच्च मसे एका इति ॥ एवं च इति यैवेकतो सिद्धेव इति च मसा धुर्येव इति नु
 वा होपि स इत्या भावपक्षे सगच्छति ॥ त्रित्व य इति न कथं वि इत्योपयन्त्रिः ॥ त्रामिता चोपसो ॥
 मितारमुपनयीतेति श्रुतः शमिता वा सा मे सना प्राप्तास्तप्यपि सता मे रे यो गिकत्वेत प्रवृत्ते ॥

राम
१०८

वज्रालिङ्गु अत्र लिखितं वाच्यं तेषु तस्या उपपन्नेर्मान्यः तत्रापि अधुर्योपराडावर्त्तते धुर्युपशो संज्ञाप्य
 प्यमाना इति वचनेनासामर्थ्या त्रयुरुधः प्रतिप्रस्थाता संज्ञयपेतः ॥ अत एव इति संज्ञा भिषा अधुर्येव इति
 रीतिगादि लोभेन तं रीति कारेणा प्रवृत्तु ययैवते ॥ अत एव अधुर्येव इति ज्योतिर् इति वा ह्यत एव च शा मित्र वि
 धये कलौ पयक निधे धोरो वा धिक्यस्यापना र्थः ॥ अत एव कलौ शा मित्रे वा ह्यत एव च शा मित्र वि
 गा क्रियमाणोक्तो माद्वै शमितुस्तद्वा ह्यत एव इति ॥ अत एव कलौ शा मित्रे वा ह्यत एव च शा मित्र वि
 चा अधुर्येव इति जमानय रमितितु प्रांचः ॥ ३ ॥ उपगा श्रु ॥ ॥ एव सो ते स मा म्नाता उपगा ता रोपि वते
 येवान चोपगा रणां कर्तुं गुणात्वेन लोके प्रसिद्धे वै तातां चतुत्यकः ॥ इत्येव न त इति भावा इत्येव
 निवाच्यं तु ल्यानामपि प्रेषे धै धार्थ्य कारित्वे वत्यरस्योपकारित्वस्यैवो वितत्वात् ॥ स्वामिप
 णि क्राता ना मपि शिल्पकारिणां तथा दर्शनाच्च ॥ तत्राप्युपगानस्य सामवेदिकत्वा दुःशत्रा
 रीनां त्रयाणां गातव्या एतत्वेपि सुवृत्तानां नियतः ॥ अन्ये तु अधुर्येव उपगा यति चत्वा ॥ ३ ॥
 गा यतीति वचनं तदनुसार इति पता ॥ अत एव ना धुर्यु रूपगा ये इति वचनाच्चा सो ॥ विनयो ॥

भा ८
१०८

सोमविष्णुवीर्यस्वरगादिर्कल्लवर्धत्वात्तु रंगपसर्पकरणापपुरुषानुपासनुक्रियतेविष्णु
 धात्वविहितत्वात्विहितकृपायथापुपयाआवश्यकोपिरोषस्वीकारागातःप्रवृत्तेपु
 रुषकर्तृकविष्णुपौपजीवनेनापिक्रयमिद्वेनासंयाचानंगंअतस्तत्रवतानामप्राप्तेरन्यस्य
 ति॥॥कर्मकार्यात्॥॥ब्रह्माहपशुमसाध्वर्येवश्वसोमेकत्रोरःसमाधिगतातेसर्वंअति
 रूपश्वाद्याःअतिरूपस्यअतिरूपरुद्रगिवादिस्मृत्याकर्तृवाचिकिचंतत्त्वनिपातेनयो
 गिकत्वावगतेर्वसंताख्यअनुकालेनयागप्रयोगकर्तृवाचित्वनिर्णीयेनाह्वरूपमति
 त्वैरुद्रमंगीकृत्योगादिक्त्वकल्पनानुपपत्तेस्तस्यचसर्वपुरुषेषुविशेषात्तस्यै
 तस्यपुत्रकृतोसप्तदशअतिजइतितुएकंवर्णीतइत्यादिहवपुत्यानुवाहःइतरथा
 परिसंख्यायांविरोधत्वापत्तेःअह्वरूपमतिरूपकल्पनायांगोरववदेववरणामे
 वतज्जन्माह्वमेववाअतिरूपप्रवृत्तिनिमित्तमित्यप्यपास्तंरुद्रिकल्पनायांप्रमाण
 भावात्ब्रह्मादिवरणानामेवहनेकाह्वशक्तिरूपकल्पनापत्तेश्चाप्यपकथमस्यवरणा

राम
१०८

त्वस्यैवशक्त्यांगीकारेअतिप्रसंगइत्यस्मिन्तत्प्रवेशपुत्रमानेवरणामावेनअतिरूपानापत्ते
 श्वसत्रैरुद्रत्वसंपन्नयेवरणापत्तेश्चअतस्वअतिजोवर्णीतइत्यस्यैववरणाविधित्वोरे
 कमेववरणात्कल्पपरप्रवृत्तिनिमित्तमित्यपास्तंब्रह्माणांवर्णीतइत्यादिविधौनोवैष्यर्ष्यप्र
 संगाच्चइतेनब्रह्मादिनिष्ठअनुपजनामेवअतिरूपप्रवृत्तिनिमित्तमित्यप्यपास्तंअनेकशक्ति
 कल्पनातादवस्थात्तुअतश्चसर्वस्वअतिरूपस्वाद्यइतिसर्वेषामेवहिरण्यमालित्वादिम
 तिकार्यमितिप्राप्तेस्तस्यअतिरूपरूपौगिकंअनुपजनसामामवाचीवतथापिसप्तदशश्रुत्या
 बुद्धित्वंकादादिवदेवरुद्रिकल्पपित्वेवसप्तदशश्रुत्यर्कतत्प्राचीनप्रयोगस्यसहकारित्व
 कल्पनपैवसप्तदशानामेवअतिरूपप्रवृत्तिरुद्रिकल्पपरप्रवृत्तिनिमित्तमित्यप्यपास्तं
 राकरणांर्थरुद्रिकल्पनां॥तथाह्वमेववाअतिरूपकल्पनायांगोरववदेववरणामे
 वतज्जन्माह्वमेववाअतिरूपप्रवृत्तिनिमित्तमित्यप्यपास्तंरुद्रिकल्पनायांप्रमाण
 भावात्ब्रह्मादिवरणानामेवहनेकाह्वशक्तिरूपकल्पनापत्तेश्चाप्यपकथमस्यवरणा

भा.सं.
११००

अतश्च सप्तदशानामेव त्रिंशत्कार्ये हि रापमानित्वादिना निपमः ॥ के ते सप्तदशोत्पये सा
पां त्रिंशत्कार्यो दक्षिणां दक्षिणोत्पये प्रकृत्यामीधेव ह्यगा उद्यत्रे दत्तादिनां षोडशानामेव त्रिंशत्
त्रिंशानामेव का त्रिंशत् ॥ अतएव सत्रेयजमानानामेव त्रिंशत् त्रिंशत् त्रिंशत् त्रिंशत् त्रिंशत् त्रिंशत् त्रिंशत् त्रिंशत्
हितानां ही सा प्रवगां अतः षोडशतावत्समधिगताः ॥ ॥ स्वाभिसप्तदशः ॥ ॥ सप्तदशः
सप्तदशः ॥ तस्यापि पथे चारणात्रानाद्युमसविधानाद्येति प्राप्ते सप्तदशस्य कर्तव्यपरा
र्था प्रवगां दृष्टा सप्तदशस्य सक्त्या येन विनियोगभंगं कल्पयित्वा दृष्टार्थत्वावगतेः सप्तदश
स्य पाप्मकत्वेन सप्तदशोऽश्रुतेः पाप्मकानुवादत्वापत्तेः सत्रे तस्य ही सप्तदशानां दत्त्वा
म्येव सप्तदशः कर्मकरत्वेपि न पत्नी सप्तदशत्वजनकीभूतापेक्षा बुद्धौ लिङ्गवैरूप्यं
गीकारे प्रमाणाभावात् ॥ ते सर्वे र्थाः ॥ तत्र अतुष्टुप्रमितानां तेषां कर्तृणां मव्यवस्थं शन
येव असति विशेषविधौ लिङ्गप्रकरणाभ्या तत्रत्यस्य कर्तृत्वे तनुतयोर्द्वैतलपाश्चा ११०
धर्मवादिसमाख्यया संकोचः स्थितं तावदप्ययं वसितं ॥ ॥ अग्नयश्च ॥ ॥ आहवनीया

एषोत्तरम्याधीतवचने हेमाद्रनुवादेन विहिताः परीताभ्यामेव प्रकृतिहोमाद्वर्था एव विकृतौ
 हि येतावद्वेमादयोऽतिदेशेन प्राप्यन्ते तेषु प्राप्ति कालवैषम्यात्स्य एवैव रूक्ता येषामनहोमा
 एषोपूर्वास्तैषामपि विकृतिसंबन्धवोधव्यतिरेकेणांगामाह कलानुपत्तौ विकृतेष्वत्र प्रोपका
 तां यामह गार्थपूर्वमतिदेशे कल्पना वृत्तमावान्न स्पष्टप्रकृतावाहवनाय प्राप्तिः अतो धि
 कारां विनेव तदति प्राप्ते स्यमतिदेशे प्राप्ते पुनाहवनीयाद्युपदेशः अपूर्वे पुनस्यानारभ्या
 धीतत्वादुपदेशेन प्राप्तिरविकृद्भनहि आसनहोमानां विकृति सर्वधविनानां ग्राहकत्वं
 उत्पत्तिवाकोऽष्टसामान्यस्य भाव्यत्वबोधेनापि शाब्दबोधस्य पर्यवसन्नतया तदनुवा
 रनाहवनीयविधाने ययत्नेऽतस्तेपि सर्वार्थाः स्थिता इति ॥ नात्र समाख्याया लिंगप्र
 काशा योर्वाधः किंतु ताभ्यामव्यवस्थाप्राप्तौ नां कर्तृतां व्यवस्था मात्रमपेक्षितं किंपते
 अतश्च होत्रसमाख्याता य रार्था होवाक नैव्या आध्ययं च समाख्याताश्चाध्ययता
 ओ होत्रसमाख्याता उडात्रा सर्वेषु हि अग्रे दयजुर्वेदसामवेदेषु ये प रार्थानि हि

भा. त.
१११

तामेवांमेताः क्रमेण समाख्यायां हि कानां प्रसिद्धाः योगिकाश्चैतेश्चानयस्यार्थानामधुर्धारा
संबन्धव्यतिरेकेण संभवतीति ते पुनर्यां योग्यत्वात्कृतं त्वेति सिद्धिः ॥ तस्योपदेशः ॥ ॥ अथ चोक्तं
मेव वचनायाजमानस्य पाठ्यत्वादिकादिशेषसमाख्यया धेयोत्रीयेनेपी यं याजमानमित्यादि
कपात्रयोश्चतेनैवं तादृशधिस्येसामान्यसमाख्याया निर्विषुपावापत्रात्रानर्थक्यप्र
तिहतस्यायेन विकल्पापत्तिर्यथाशक्तिप्रयोगे योत्रादीनामशक्रोसविषयत्वापयत्ने वस्तु
तस्तु होत्रादिसमाख्यायाः सामानाधिकरूपसंबन्धेन न आवेद्विहितं कर्मत्वमुपलभ्यमानं
कृत्यवतत्तस्य शेषेषु होत्रादि विधायकत्वात् न रूतसंबन्धेन अग्नौधोमीयप्राक्कालवृत्तित्व
मुपलभ्यमानं कृत्योपाश्रुत्वविधायकत्वमिव यत्किंचित्प्राचीनमित्यस्या अतश्च तद्वदेव
केषुचित्सर्वेषु तस्मादेपिन सति ॥ अत एव दक्षिणारहितकाम्यारोपजमानस्येव क
र्तृत्वमपि समाख्यायानकारिदनुपपत्तिः ॥ ॥ धेयानुवक्तं ॥ ॥ ज्योतिषो मेमेवावसृतापि च
तिवानुवाहेति श्रुतां संतिवतः केचित्के क्त्वापेयाः अग्नये समिधमानायानुवृत्तिर्याया न्यमाना

यानुवृत्तिर्याया न्यमाना निवातवचनानि प्रवीवाजा अमिधवः अंजतित्वा मधुरद्वारा नि उपदेशा
तिदेशप्राप्तिप्रवोत्रात्वाच्चैवामनुवचनत्वाकानि विनृषेपुलै सस्येवानुवचनानि पद्याहोताय सारिपारो
निष्ठां च प्रेष्येयधुप्रेषोत्राभाविता द्वोतप्रेष्येयत्वाच्चोभयसंयुक्तादिह मेवावसृताः प्रेष्यानुवचनो दे
शेन विधीयमानः सर्वस्माननुपेयां तानुवचनेष्वेव उद्देश्य विशेषणस्य साहित्यस्य अविदाशेतत्वात्
शब्दस्यापि प्रेष्यानुवचनरूपधर्मेण गुणाच्च यस्यायेनेवास्मन्मते पिसिद्धे रनुवाकत्वाच्च ॥ अतश्च तद्व
त्रैव समाख्याप्राप्तधर्मि साहित्यपक्षेन प्रेष्यत्वानुवचनत्वरूपधर्मयोरेकाधिकरूपरूपसा
हित्यबोधकत्वाभावात्तस्य च प्रतिप्रधानपक्षे तद्वत्वाच्चेन वाक्यान्मेवावसृता निवेशः ॥ नवात्रा
नेको देशे वाक्यान्मेसे रोषः ॥ अहं संतर्वेदिमितोतीति वं सत्या तत्केत्वाभावात् ॥ अत एवैकवाक्ये
यादानगम्यसाहित्यस्योद्देश्यगतस्यापतीतत्वादेव न विवक्षापत्तिः ॥ नचैवमपि शुद्धप्रेषेषु ध
र्मेकत्वेकत्वस्य शुद्धानुवचनेषु वहीतं कर्तृकत्वस्यैव समाख्यया प्राप्तेः कर्तृतरानपेक्षत्वादे
वनमेवावसृता विधिप्रोक्तानुवचनेषु तुपेक्षत्वेनाद्युपकर्तृकत्वस्यानुवचनत्वेत्त्वहीतकर्तृ

कत्वस्य प्राप्तेर्विरोधेनोभयोरपि निवृत्तौ कर्तृतरापेक्षं पातत्रैव मैत्रावरुणाविधिरिति पार्श्वे सारम्भ
 क्तं पुक्तमिति वाच्यं प्रेषातानुवचनां नामापहोत्रवपाठस्य वार्तिकोक्तत्वेनाधर्मुक्तं कत्वा प्राप्तेः उभ
 यत्र पाठेन तस्याप्रावपि वा विकल्पेनोभयनिवेशोपपत्तेर्निवृत्त्यप्रसंगाच्च। पक्षेपवार्तिके अग्निषो
 मीयागसूतेपुत्रेषातानुवचनेषु यजेति शब्दस्य प्राकृतत्वात्तन्मात्रेऽतिदेशेनाधयोः प्राप्तिः प्रेष्ये
 ति प्रेषांतराग्नानाद्वा इतरमन्यदिति स्यादेव प्रतिप्रस्थातुः सोमो गांतर्वर्त्तयजेतो शब्दो होतय
 तेति लिङानुरोधेन समारम्भावाधित्वामैत्रावरुणास्य तदातिरिक्तयसंतरेषु होतुरेव ततश्चा
 शमेदेनानां कर्तृत्वप्राप्तेरेकपक्षार्थत्वेव कर्तृद्वयसंभवात्पक्षयुतयोस्तयोः हि वाच्येन हो
 तप्राप्तेस्तस्य च होतयजिति लिङेन वाधेपितसुरुषस्य मैत्रावरुणास्यैव यजेति शब्दे तदेक
 वाक्यतायन्नपरांतरेषु च प्राप्तेरुपेक्षितं अत्राधेपि वा समारम्भायादुर्वलत्वेन यजेति शब्दे
 तदेकवाक्यतायन्नपरांतरेषु च प्राप्तिप्रस्थातुरेवैकस्य तस्य प्राप्तेर्न कर्तृतरापेक्षा एवं सोमो गा
 तरेषु च प्राप्तिप्रस्थातुरेवैकस्य तस्य प्राप्तेर्न कर्तृतरापेक्षा एवं सोमो गा
 तरेषु च प्राप्तिप्रस्थातुरेवैकस्य तस्य प्राप्तेर्न कर्तृतरापेक्षा एवं सोमो गा

राम
११२

परद्वयेन प्रेषातानुवचनाभ्यां वाद्वैतं तर्कं सति वल्गुपि तातेष्वेव मैत्रावरुणाविधानां च शब्देन चार्त्तगोपितो त
 रयोगस्य स्वरूपे कोपे वा असंभवात्समुच्चयस्य वम्याया रेव प्राप्तेरनर्थक्यतरंगन्यायेन धर्मे यो रेव धर्मत्वा नु
 वचनत्वयोरितरेतयोः प्रतीतेर्त्रिपातस्थले च परस्परव्युत्पत्तिरिति द्वेन वाक्यमेव समावाह्यं सार्वभौम
 परस्परपुक्तं प्रेषातानुवचनत्वावाधेनो देशेन मैत्रावरुणाविधीपतो अतस्त्वेष्वेवानुवचनायत्वावधिने
 एव तन्मात्रोपपत्तेर्न पुक्तो वाक्यसंकोच इत्यप्यपास्तं। वस्तुतस्तु मुद्रानुवाक्यास्वपिकासु चिन्मैत्रावरुणा
 यपात्रिकजन्मतत्वाच्च शब्दो नेतरैत रयोगार्थः। अपितु धर्मि संमुच्चयार्थ एव सन्नतवाह न चेवं सार्व
 त्रिकत्वापत्तिः अनुवाक्यस्य सति संभवे सति हि तन्मात्रमिति नियमेन याति प्रेषातानुवचनामधिकृत्या
 पंविधिः प्रवृत्तस्तद्विषयकत्वस्यैव गौकारात्॥ चमसात्॥ चमसेपु विशेष समाख्यया वमसा
 धर्मुपपातेया मेव हेमाक्षो कर्तृत्वे समासांतर्गता धर्मुपपादस्य रूपा मुद्रात्रुपपद्वैव वराणा
 दिति मित्रत्वाविशेषात्। इयां सुविशेषोपपत्तस्य सर्वकार्येषु विनियोग एतेषां तु चमसेवैवतोपहित
 तत्तद्वराणां भेदादनेकशक्ति कल्पनो गौत्वमाशंक्य ततोऽसुरपुत्रश्च यशदस्य गौरात्वं न च वि

भा. ८
११३

निगमनाविरहः चमसाधुर्वराणावाकोरुठिकल्पनेवमसाधुर्गुपरस्मैवतत्कल्पनापत्रेऽधुर्वपरस्मैव
मित्रस्पशकंतरकल्पनावश्यंभावात्। अतोलाघुवात्पुनरुपयोगाद्वाधुर्वपरस्मैवप्रतिष्ठाधुर्वयावेव
शान्तेः पितरेषुतुगोरागीतयापितुगुहारेतस्यापिहामादिकर्तृत्वाद्भोमकर्तृत्वसारश्रमात्रेणतेषुगो
रात्वीपयनेः सामान्यसमाख्यावाधित्वाचमसेपुस्तकेषांमेवहोमादिकर्तृत्वमितिप्राप्तेगोरा
त्वस्यावश्यकत्वेवतद्विहोमादिकर्तृत्वेनापिगोरात्वीपयनेसामान्यसमाख्यावाधेप्रमाणा
भावाच्चमसेष्वपिअधुर्वस्वहोमादिकर्तृत्वस्यान्यत्रव्याप्यतत्वेतुगोरासमारव्यावाचयसाधुर्व
वःतेषांमध्यसंभवेइतरमप्यदस्येवप्रतियस्यात्रारपः। वेदेषदेशात्। ओङ्कारेणसामवेदेशेनः
श्रुतोऽप्योतिष्ठोमधर्मवानतत्रप्राकृतांगेष्टुतिदेशेननानाकालिजःप्राप्तेओपदेशिक्याओङ्कार
त्रसमारव्यावाच्यंतदतितेषुजातैवकर्तासमारव्याहिकर्तृप्रापिकाकर्ताचप्रयोगांगप्रयो
गश्रुप्रयोगविधिनासांगस्यैकोविधीयतदतिसमारव्यावाच्यपिकर्तृविधिरुपदेशेनाश्र
तश्रुपथेवाश्रवभ्रमेनवस्तीत्यप्यदेशत्वात्सांगभावनविषयत्वप्रतीतेप्राप्तेषुप्रपात्रादिष्व
गिवाधकत्वंतथाप्रकृतोपिनचसमारव्यावाप्रधानमात्रेश्रुतायाअपिअंगविषयत्वस्यकल्पते

राम
११३

यत्वेनप्रयोगविध्याश्रितत्वात्तस्यवातिदेशप्रापितांगविषयत्वेनतद्वेष्टत्वात्तदुपजीविनीरकप्रापितना
नाकर्तृकत्ववाधानुपपत्तिरितिवाच्यंस्त्ययितृतीयाश्रवणेअपामपिअंगविषयत्वस्यकल्पनीयत्वे
भोक्तृविध्याअग्निवाधकत्वानायनेनहितृतीयायाःसांगवन्निकेरात्वेऽशक्तिरपितुप्रधानक
रात्वेऽवतन्त्रांगवैशिष्ट्यंविनानुपपन्नमिति। अंगविषयत्वकल्पमेव। अतश्चशरीरेत्कृत्रो
पदेशस्यनस्वकल्पेयदेशस्यप्यतिदेशवाधकत्वंवाच्यं। अतएवपत्रप्रकृतावेवलोत्रशस्त्रादौवे
दंतरीयविशेषसमारव्यारूपेणोपदेशेनैवकर्तृतरप्राप्तिस्तत्रअंगविषयेकल्यायाःप्रधानस
मारव्यावाधश्चएव। वरीतंतद्येतदुतामुख्यव्यतिक्ताधिकारोप्रकृतत्वातिदेशिकत्वात्
प्रधानसमारव्यायाएवप्रबल्यमितिप्राप्तेइहापिप्रयोगविध्याश्रितायास्तस्य। अंगविषयक
ल्पत्वेनोपजीव्यातिदेशापेक्षत्वात्नेनवकर्तृविशिष्टानामेवप्राप्तेनकर्तृपेक्षाभावात्समा
ख्यायाआकांक्षाविरहेअत्यल्पकत्वात्कल्पकत्वेपिवाप्राकृतांगविषयत्वाभावात्प्रकृतक
र्तृवाधेकराकभावनायामवयावगतेशलेनचभावनोत्पत्त्यपिभावात्वेनतत्प्रयोगावपि

भा ८
११४

त्वात्प्रयोगस्य चोपाप्रधानसाधारणत्वात्भावनाद्यप्यद्वारायाश्चात्यतद्विशेषणाद्यप्ये अविशेषेणोभय
त्रयपक्षस्योपावगासोपदेशेनेवप्रधानद्वारांगेष्वपि अग्निवाधात्। अतएवयत्रततोपा अत्रवराणांमात्रे
यथापद्राथर्वरां वैकास्यादृष्टपक्षाउपाश्रुकर्तव्यादित्या रेतत्र प्रधानकर्तृकभावनायामेवाद्य
यात्रस्याचोपायाभावेन प्रधानश्च प्राकृतस्वरादिवधकत्वा प्रकृते तु समाख्याया प्रधानमा
त्रविषयत्वस्य च स्वात्मिकर्तृकत्वेनान्यकर्तृकत्वानुपपत्तेस्वनिर्विषयत्वा मथानुपपत्त्याकये
विदानर्थक्यतरंगान्यायेनांगमात्रविषयत्वकल्पनेपि कृत्तृकत्वांगविषयत्वकल्पनेप्रमाता
भावात्कंठकविनोदनांगोपदेशिकांगविषयत्वमेवकल्प्यते। वस्तुतस्तुतेषामपि विशिष्यस्व
समाख्येयैवकर्तृप्राप्तेर्न प्रधानसमाख्याविषयत्वं। अपितु यानि वैश्रपा विहितानुमिता
न्यंगानितद्विषयेवसेति ध्येयं। अतः प्राकृतांगेषु नानेवकर्तृभिः किंच समाख्यायाः पाठमात्रनि
बन्धनत्वेनोच्चैर्न चेत्यादिव द्विधाननिबन्धनत्वाभावात्प्राकृतानां वसामवेदश्रपठित्वाद
पितद्विषयत्वाभावः॥॥ इति श्रीरवन्तरेव विरचितायां हतोताहरीपिकायां तृतीयस्य सप्तमः

राम
११४

स्वामिकर्तृगावरां दक्षिणादानं समाख्याया अर्धधर्मिरेवकार्यं अर्धधर्मिरेवकार्यं अर्धधर्मिरेवकार्यं
रापरिकोणीतेतमुपापंप्रजमानकुपतिश्चधर्मोश्चेतरस्यदृष्टिन्यायेनवराणादिकंप्रतिप्रस्थाताकु
प्यात्। सवाधर्म्युदक्षिणादानान्नान्नान्नस्वकल्पकुर्यात्। अत्रिगंतायंस्व इयंरानुपजमानउ
पायांतरं कुपतिप्राप्तेव शंपेव तोधर्म्युदक्षिणादानान्नान्नान्नस्वकल्पकुर्यात्। अत्रिगंतायंस्व इयंरानुपजमानउ
यत्वाद्यापनेश्चातद्वरांचयेनाशेकैर्नयंस्वधर्म्युदक्षिणादानान्नान्नान्नस्वकल्पकुर्यात्। अत्रिगंतायंस्व इयंरानुपजमानउ
समाख्यातकर्तृकत्वावश्यभावाद्द्वारांतावसमाख्यावाधआवश्यकः एवदक्षिणादानेपिउपा
यांतरकल्पनेगो रवापने प्रयोगवाक्यावगतस्वामिकर्तृकत्ववाधापनेश्च समाख्याया एवकेवलाया
वाधः। वस्तुतस्तु सर्वत्रस्वामिकर्तृकत्वप्राप्तेव राणेव दक्षिणादानेनाप्यन्यत्रान्यकर्तृकत्वसिद्धे
समाख्यायानियममात्रं क्रियतद्विस्वलाघवानुरोधेनापिन समाख्याचराभराविषयिणी स
त्यपिवातेस्मिन्नुपायांतरप्रकल्पनाद्यनुरोधेनेवदानमात्रेस्वामिकर्तृकत्वेपत्रतुवचनेनपथाश्रय
तामिष्टकामुपरध्यातवीनवरान रचादित्या रेतत्राधर्म्युदक्षिणादानान्नान्नान्नस्वकल्पकुर्यात्। अत्रिगंतायंस्व इयंरानुपजमानउ

भा. २.
१०५

मिकर्तृकत्वे उपधानस्य सामानाधिकरूपेन तत्समानकर्तृत्वावगाते स्यापितकर्तृकत्वे उपरध्यादि
 तिपारस्मैपरा उपपन्नितु स्यज्जिपरत्वेनोपधार्तमिन्नगामिकिपाफलकत्वावगातेऽपि नुक्रिपाफल
 स्यात्प्राप्तिगतत्वात्पारस्मैपरेपपत्तिरीत्याशंक्ये तत्तत्प्राप्तेपधानानुवादेन सतत्कर्तृत्वकस्य वा
 वेधो वा का भेदपत्तेर्येतत्त्यनेन सिद्धकर्तृप्राप्तिप्रतीतेश्चोपधानस्य धर्म्युक्तकर्तृकत्वावसापान्तस्त
 मानकर्तृकस्य सनस्यापितकर्तृकत्वसिद्धिः ॥ ॥ संस्कारास्तु ॥ ॥ वयनारयः फलिसंस्काराः स
 माख्याना रधर्म्युक्तकर्तृकत्वेनाधर्म्युक्ताश्चुरे इतकांजलं च गृहीत्वा यजमानस्य केशवयनादि
 कैरेतधावनंस्नानं कारणीयं अंजनाभ्यंजनवदिति प्राप्तेव यत इत्यस्यने पर इदं यन फलाश्रयस्य
 यजमानस्य वतत्कर्तृत्वं प्रतीयते अस्ति वतस्यापि चो रनाख्यवयनाधारत्वेन स्थालीपुत्रो
 तिवतत्कर्तृत्वात् एतदेव तस्मात्केशवयनाभ्यं हस्तिप्रयोगः पस्तुनापितो वयतीत्यादिप्रयोग
 त छेदनानुकूलचुरक्रियाकर्तृत्वमासाद्य तत्प्रयोजककर्तृत्वमासाद्यो वनापितो राउमानवा
 पयतीत्यादिप्रयोगः अतश्च वयत इत्यात्मनेपुदस्थले आधास्त्वमासाद्यैव कर्तृत्वोपपत्तौ शुभम्

राम
११५

हाराकर्तृत्वेपितार्थेपेकल्पने प्रमाणाभावात्तेनार्थासिद्धस्य तस्य यजमानकर्तृत्वेनियमस्य प्रमाणा
 भावे अर्धयुक्तकर्तृत्वेनियमस्य कप्रसंग इति नापितकर्तृकमप्यतत्ता सोमेनुप्रवयति रेव प्र इति पारस्मै
 परा रधर्म्युक्तकर्तृकगोरनवपयनोन्नरेनापिताय चुरेपपद्यतीति विधानात्तत्कर्तृकमेव तत्ता एव म
 न्यत्राप्यात्मनेपुत्रे इव व्यं अत एव यत्र तमस्य न क्रिशोरी कृपानक्ति रं डे न ही सयतीत्यादौ पर
 स्मै परा निर्देशो धिक्प्रतस्तत्र स रानी सप्या धारत्वमासायात्मनेपुदोपपत्त्या यजमानकर्तृकत्वे
 व्यापारान्तरस्यापि विधेयत्वा रधर्म्युक्तकर्तृकत्वेन मेवास्मानेनुस्वनिष्ठव्यापार एव स्नातीति पर
 स्मै परस्यापि प्रयोगा रन्यकर्तृकत्वे स्नापयतीत्येव प्रयोगा यजमाननिष्ठव्यापारस्यैवावेधे
 यत्वेनान्यकर्तृकव्यापारस्याविधेयत्वेन नाधर्म्यनियमः न च यत्र परस्मै परा रन्यकर्तृकत्वेनियम
 मः स्नाधातोः स्वरितेत्वा च भावेन तदभावात् अतः फलिसंस्कारास्वापिकर्तृका एव कर्तृकसंस्कारा
 स्तु हिरण्यमालिन्वा रयः सामान्यविहिताः सर्वेषामेवाविशिष्य विहितास्तु तेषामेवेति न तत्रापि
 समाख्यपानियमः तस्यानियामकमात्रत्वेन प्रापकत्वाभावात् इति चेन्न तयश्च सोमेद्य हं न

भातः
११६

आतिच्यहवाप्रातीतिश्रुतातत्रापमशनप्रतिवेधोन्तवनप्रतिवेधवस्वरादुपकारकोलप्रलिसंस्कारकः अलनेपराधभावतः। सत्वेपिवास्वारेतेवाधमावाद्यः। अतश्चसश्चसमाख्यानाः धर्म्यकर्तृकत्वं वस्तुतस्तुअनन्तवदनवेदेवप्रतिवेध्याशनस्याविहितत्वादेभावस्वाननुष्ठेयत्वान्नसमाख्याविषयत्वमितिकर्तृमात्रविषयत्वेप्राप्तेआरादुपकारकत्वपक्षेअशनस्यकुतुबेगुरापजनकत्वं तस्यचफलप्रतिबंधकत्वमित्यादिकल्पनापेक्षपालाघवेनअशनाभावस्यदुःखजनकत्वात्प्राप्तत्वात्तदुःखस्यचस्वजनकीभूतयापनाशकत्वस्यापिप्रतयाकेवलतस्यापस्यसंमफलप्रतिबंधकत्वमात्रकल्पनायाअशनाभावस्यपुत्रमाननिष्फलप्रतिबंधाकाभावंसंपादकत्वमेवयदानशनस्तदामेधार्हइतिवाक्यशेषानुसारकल्पपितुमुचितं। अतश्चतस्यलिङ्गादेवपुत्रमानमात्रनिष्ठत्वं। नहिअस्यसमवेतदुःखेनान्यसिंपायेनशेषतानवात्विगातपापस्यस्वरमिगतफलप्रतिबंधकत्वकल्पनं गौरवीत। अतएवपुत्रसंस्तिजउपवसनसंतीत्यादिवचनंतत्रानन्तवदनन्यापेनारादुपकारकत्वकल्पनं व्यधिकारापसोवप्रतिबंधकत्वादिक्लृप्तं ११६

नमितिइष्टं। अतएवतत्रसमाख्यानिपमाकाण्णुत्वाच्चापेअतिवृत्तसंस्काराहिरापमातित्वादेवतत्रदेहपुष्टिस्तसमाख्यानाः धर्म्योदिनाकर्तृव्याः। वदत्वस्योद्देश्यातत्वेनाविवाहितत्वात्अथाप्यनुवादिपिस्तदरातयुक्तेः कार्पादितिप्राप्तेअनिपतकर्तृप्राप्तेसमाख्यपालाघवेनावेक्षितनिपममात्रकरात्प्रकृतेचसंस्कार्यस्यप्रातप्रधानावृत्तिन्यायेनसर्वस्यैवनिपतप्राप्ततयानिपमानपेक्षत्वात्तसमाख्यापास्तनिपामकत्वं। कर्तृतरपरिसंख्यापकत्वंतुवैरूपापत्तैरपुत्रैः। यद्विनुसमाख्यापास्तत्रत्यदार्थवाविन्यमेहेनास्याहिरापमातित्वविषयिरापापगसंख्यापकत्वमेवेत्याशंकेततथापिसमाख्ययावचनस्यसंकावायोगादेवसर्वविषयत्वनिश्चयः।।।। तथाकामः।।।। येगुराजन्माकामापरिकामयेतवर्ग्यकपञ्चन्यः स्यान्नीचैः सरोमिनुपादिताएपुस्तमानाद्याअपस्यतावराधर्म्यवत्त्वान्नत्तामानाधिकरारापाद्यकामयतेस्तत्समानकर्तृकत्वप्रतीतेरधर्म्युत्तिष्ठारवाअतएवपुत्रसंस्तिजउपवसद्विपकामस्येतिवैयधिकारापंतत्रपुत्रमानगामित्वमेवप्रक्षेपाख्यस्यहोमस्याधर्म्यवत्त्वात्इतिप्राप्तेमिनुपादिस्तिडितय

भा. २.
१७

रस्मै परनिर्देशादध्वर्युमिचकृत् कत्वा वागते सामानाधिकरण्यवाचेन पाजमानत्वमेवापत्रापि यो
 धि काम ससो भरेण सुवीतेत्याहो न परस्मैपदे तत्रापि नोदात्तामित्वात् अलिको स नानुतो
 नयजमानफलसाधनी भूतनित्यगुणावाधानुपपत्तेः अतस्तत्र सामानाधिकरण्यमात्मनेव रेव प्र
 योजककर्तृत्वाभिप्रायेणो व व्याख्येयं अतएव यत्र नित्यगुणावाधोवाधेपि वासा सास्व
 वचनं तत्र स्वामिभिन्नगामित्वेपि न हतिः यथा मनेवायजमानाय वापं कामयते न मुद्रापेदि
 ति अत्र यद्यप्यजमान परस्मैव साक्षादशब्दवत्ताच्चात्मनयदे नोदात्तैवोच्यते अतएवानु
 संज्ञेण वाक्यमेरेष्यसेवतामित्यनेनोभयनिष्ठं वैकल्पिकं कामं परामर्शोऽप्यत्र विधानाद्वा
 तवाक्यमेरेण गायनेऽग्रापंति पंसा मगा इत्याहवर्ध्या मिथ्यानेपि प्रायोगात्तकामरूपाय
 त्यो हे पत्व विधातः ॥ संवाश्च ॥ इह पे अकारणा भूताः कर्मफलप्रकाशकाः कर्मो गभस्त
 वा आपुरे अग्ने अगत्तः सुवेरित्याह परस्मै समाख्यानाह धर्मे वा इति प्राप्ते पद्यप्येते लिंगा
 दिनाहवनीयोपस्थानासैविनिपुक्तानस्तुक्त्वाकाश्चित्तीयपा इति करणेन वा विनिपुक्ते

राम
१७

त्वाभावादानुवर्गिकफलकल्यकास्तथापि कर्मफलमेवोपस्थानादिप्रयोऽंशोऽसहकार्यं प्रकाशयंतितत्रुप
 त्रैतदप्रकाशकफलं कर्मजन्यत्वेन न प्रतत्रुप तत्रैव नियतमनियतं वाच्यकाशपते अतएव दर्शपूर्णमासासौस्वर्गापु
 रादेपलत्वात्तपलार्थप्रयोगास्वतंत्रमंत्रो न फलान्तरार्थप्रयोगो पत्रुनेतत्प्रकाशकर्मफलत्वं तत्रल सारायाव
 मेफलमेवेतेन संत्रेण प्रकाशपत इति ॥ ५ ॥ अतश्च फलं यजमानागम्येवात्र अलिकफलस्योपस्थानाद्यप्रयोऽ
 त्वेन तत्प्रकाशनेतदगत्वा नुपपत्तेः ॥ तस्य यजमानासंशस्यत्वेनाग्निप्रत्यनाशस्यत्वाच्च न यजमानफलमेव अ
 ध्वर्युणा आशास्यताम इति अगत्त इति चाध्वर्यावप्रकाशकत्वेन लिंगविरोधात् अतोपाजमानास्वैते अतए
 व यत्र चने क्ता दर्शलिंगं तत्राध्वर्यवाश्च ॥ ॥ ध्यायातेषु ॥ ये मंत्रा सामाग्यत आध्वर्यव सयाख्याते कांडे सस्मा
 ताः पुनश्च यजमानेपि विशेषतः समाख्याता यथा अग्नहं मंत्रा मुक्क्य हन मंत्राश्च ते तावत्सामान्यभ्या
 से प्रसमिता यमानत्वादि ध्यभावाच्चाभिन्नाः ॥ अतस्तत्र गुणा भूतकर्तृद्वयस्य विकल्पः विशेषतः सा
 ख्यवत्तादायकमानश्रवकर्त्री आ ज्यम हरा सुक्क्य हना देवी नि संस्थिमा ध्वर्यवत्वात्तद्वा भूता
 मंत्रा अपि तत्कर्तृकाश्वानेवेवं दिः याठवे प्यर्थाः एकत्र स्वरूपज्ञानमन्यत्र विनियोगदत्त्येव सार्थक्य

भा. ११८

तद्वत्वेन प्राप्ते एकपाठे नैवोभायसिद्धौ द्वितीयस्य वैयर्थ्यापत्तेस्तस्योच्चारणांतरविधायित्वावगतेस्त
स्य च सयारं व्यातरेण कर्मंतरसिद्धिः उच्चारणांतरप्रयोजनेन त्रिपाप्रत्यवे-सरा मिति नारदक
ल्पनापियद्यपि च न नियमेन यजमानस्य न प्राप्तथापि धिया वलादेव तत्कल्पनमिति नरो
धः पत्रतु नैवं विधं प्रयोजनं कर्तुं मे रोवा संभवी पथा अये सह सना मवदत्यस्यामो द्वा प्रव प्र
गीता प्रगीत मे देन सम्ना ताया तत्रागत्या भु रयशिरस्कृत्वपरिकृत्योत्पत्रिविनियोगपरत्वेन स
र्थकमिति विशेषः ॥ जाते च ॥ वाजये पा रो यत्र कृष्णो यजमानं वाचपतीति श्रुत्यंतत्र पाजमाने
मंत्रः वाचनमाध्वर्यवमित्यविवासे पस्तु वाचयते वृत्तविरागा गायश्रुय देशे होरि सुगा वा विनत्वे
न कृत्वा प्रतया प्रकृते पि शि सुगा विधायित्वा वगतेस्तस्य चा दृष्टार्थत्वप्रसंगेन ज्ञातये संभवा दु
क्तविधां गानुरोधेनाह स्ववाजये या स्वधिकारी अतो मे संक्रतु नो अध्ययनविधिसिद्धता
नायजीवनेन स्वधिकारकत्वे पि वाजये या रो तदसंभवा रजस्येव वाचनमिति प्राप्ते वाचयते
वचनानुक्तलव्यापारमात्रवाक्येन क्वचिदन्यथानुपपत्त्या शि सुगा गृहेणो पि स्मरणा मात्र गृहेण

गम ११८

नापि प्रकृते वाचनोपपत्तेरर्थज्ञानसंयकत्वे प्रमाणमावाहयेव वाक्यांतत्त्वसंदर्शोवाइ मे मे त्र
ब्रूहीत्येवं वेत्यन्यदेतत् पाजमाने ॥ दर्शयूरो मा सपोर्वत्समुपाचरु जतीत्या रो निचतुर्विंशतिक
मा रापाध्वर्यव समाख्या पुक्ता नि प्रत्येकं विभिन्न देशे विधाय पुनस्तान्येव यजमान समाख्या पुक्ता
निचत्सं चो गा व स ज नि उ षां वा धि अ य ती त्या धु त्वा स्तानि चें द्रा र श हं दानि दर्शयूरो मा सपोस्ता
ति सं पा य य जे ते ति श्रु तां त रेषां द्या स्ना त मंत्र व दु भ य क र्त्त क त्वे ता व न्न सं भ व त र ध र्थ ता प त्रे न वा
भ्या सा त्क मी त रं ॥ अन्य य र त्वा त ॥ अत ए व म क क र्त्त क त्वा व र्ण मा दे वि शेष समा ख्या न ध्या ज मा
न त्वे प्राप्ते नैवा या ज मान कां ड वि धा नं आ ध्व र्य वे मि त्त र देशे वि हि ता ना मे व व ये ॥ मि र्यु प्र त्या स चा
त्वो रव्य हं द ता रू प गु णा वि धा ना र्य म नु वा रा त ॥ अतः प रा र्धं पु ती व र ध र्यो व क र्त्त ॥ न च हं द ता
या मे व य ज मान श क्यः ॥ अ मे न क्रि य मा णा ना म मे न हं द ता याः सं पा र पि नु म श क्य त्वा ता न च तत्क र्त्त
नुरोधेन प्रधानभूतय स्यो नो क र्त्त वा चः ॥ अ गु णा वि रो ध म्ना ये न त र सं भ वा त न च ता नि सं पा
द्य य जे ते ति क्त्वा प्र त्य प व त्ते नै व हं द ता पा द्या ग स मा न क र्त्त क त्वा व ग ते र्व च ना दे वां ग नि ष्ठा र पि प रा

भा.त.
१०८

श्रीषु समाख्यावाच्य इति वाच्यत्वात् प्रत्ययस्य प्रयोजकत्वेनापि उपयत्ने प्रधान समाख्यावाच्यकत्वात्
 ययत्नेः एवं हं दत्तानिष्ठ समाख्यापि प्रयोजकत्वमिष्टायैवो व्याख्येयम् ॥ अतस्मै रागाभावात्
 मानं यथास्त्वाध्वं वा रुवा ॥ विप्राते वैधे ॥ इह यशोपरिव्यासो आध्वं यव करणं मे
 यरिवीरसीत्यं श्रुतं स्यायुवासादस्यं क्रियमाणानुवासी होत्रो यितो वक्ष्ये वपि पूपाय
 यरिवीय माणाया नुवृद्धि इति धेव वशा रेत दुर्नर पाठ्ये तस्यैवाव्यवहितो नर सगो रुक क
 लीनो सांगपरिव्यासा भावना करणी ममन काली नत्वा चक्रि प माणा नुवादि त्वाविरोधः सोम
 विहृतौ च कौं जं यायना मयने तथैव प्राप्नो तत्र च यो होता सोध्वं पुरि ति श्रुतं तस्य व सत्रत्वा
 तत्रैवान ति प्रयुक्तं व रराज्य होतृत्वा ध्वं त्वा रानभ्युभावेनाभावाये होतेत्यदं दत्तादि
 नामैक पावत्सापाव सजं न क्रिय या धे नुवत्स गोः प्रत्या सन्तत्वं संपादनं मके पावावहन
 न क्रिय पो लूरवल मु सल सत्र होत्र ध्वं यश स्यां तत्कार्यं ल सगा पा काये द्ये व्येकैक
 तत्त्वं विधीयते अतश्चोपदेशिकै कर्तृ कत्वं वलेन प्राकृतैक काल कत्व वाधात्प्रथमतः कर

राम
१०८

रापद्या एपरत्वाद्ययः स्याहोतृत्वा रैरध्यवसायानि निमित्त कत्वस्य स्थापितत्वात् सत्रेपि जसे मवे
 नयद्वये कार्ये ल सगायां प्रमाणाभावाज्जघम्य एवाध्वं यय रेत ल सगा मं गी कृत्या ध्वं यव पर
 र्थानां होतृ संस्कार कत्वेन विधानं अप्राकृत कार्य कारित्वा यत्ने होतृ पदे कर्म ल सगा यत्ने च
 होतृ वैवात कर्तृत्वेन विधीयते तथापि तु परिधौ यमं निपुं जीते च त्रय परिधित्वा विरोधे नैव होतृत्वा वि
 रोधे नैव कर्तृत्व विधानात् होत्रे त्रिप माणा नुवाधे वतेन प्रयोक्तव्यः अपरस्तु तेन कालांतरे अन्येन
 वात पुरुषेणा तस्मिन्नेव काले प्रयोज्य इति प्राप्ते पुसेडा शक पालव दग्नि परिधानार्थं स्पेव परि
 धे यमं निपुं जने विनियोगा युक्तं परिधि धर्माणां सत्त्वं त्वासीनां प्रावल्यां प्रकृते तु अध्यवसाय
 निमित्तं होतृत्वेनैवाध्वं यवे विनियोगा द्वेत् कार्यस्य प्रयोजकत्व कल्पने प्रमाणाभावा सध्वं यव
 स्पेकरास्यैव प्रत्य सवाक्पावगत शेषित्वेन प्रावल्यानाति रेशिक समाख्या प्रमाणा कृत्रि
 य माणा नुवादिन प्रायस्या नवा कालांतरे तस्य होत्रायाः स उ श्रेयान भवतीति लिंगावगत त्रिप
 माणा नुवादि त्वाधा यत्ने नापि करण संत्राव्यवहितो नर सगो होता तस्य पाठ्य पायेत्यादि धेवैः

होतुः कर्तृत्वेन प्रेषार्थे तस्मिन् स मवात् अतस्तस्मिन्सकाल एव होतुः पुरुषो न्यः काश्चिदं रगो ध्यादि कर्त्तुः
 तस्य कार्यात् तस्याप्येतो नु बहि रंजोपि ॥ धैवे पुत्रो स गौरा सा रयेत्यादि प्रेषः प्रेषार्थं प्रेषो स गौरा
 सा रना रपः समाख्या ना रधु र्युगो वै के न कर्त्तव्याः न वस्वस्मि स्वस्म प्रेषानु पपत्तिः चेतो व ध्यास्व
 घ मइत्या रवि वस्वस्मि न पि स्र स्यो प रेश सं मवात् वस्तु तो नै वा यं प्रेषः अपितु प्रेषाति स
 री प्राप्ते काले बुक्त्वा ऋति च कारे गालो रो पि प्राप्ता काल ता पां वि धा ना त्वा प्र काल ता पा म
 यं लो ह ॥ प्रो स गौरा सा रन स्य प्राप्ता काल इति पुष्प र्थं काम ध्य म पुरुष स्र सा धु त्वा र्थः
 अथवा हे प्रो स गौरा सा रन तव मा प्र काल इति क्रिया यां चेत न त्वा ध्या ते ये ता सः पुत्र उ अ
 ग्नी र्गनी वि ह रे से वं प्रेष स त्रा सु सं बो ध ना नु रो धे ने प्रेषार्थं स्या ग्नी ध्रु कर्त्त क त्वे वस्तु त
 स्तु हे अग्नी म माग्नि वि ह रा स्य प्राप्ता काल इति व्याख्या तुं श क्य त्वा न्न तत्रापि स माख्या
 बाध इति प्राप्ते समाख्यानुरोधेन सध्य म पुरुष स्र सा धु त्वे न क्रिया यां चेत न्या ध्या ते ये राम
 सा व्याख्याने प्रमाण भावात् सं बो ध न मध्य म पो ऋा र्थत्वा पत्तेः प्रेष त्वे ह माख्या बाध १२०

चापत्तेः प्रेषा प्र कालार्थं कत्वानु पपत्तेः प्रेष स्यापि स्वस्मि नो पचारिका त्वा पसा रक च अधु र्थ स
 माख्या बाधे नो भयो मि न्न कर्त्त क त्वे मे व ॥ ॥ अधु र्थः ॥ ॥ तत्रापि ब ड प्र धान प्रस्तेषु प्रेषार्थेषु स
 माख्या बाधे प्रमाण भावा हे कस्मि न्यो स गौरा सा रयेत्यादि प्रेष स वा धु र्यु वा धे ना न्य कर्त्त क त्वे
 अतस्व तिर्यं चे स्यं वा र पित्वा सं प्रेष मा ह य र वं चं धा र पे स्यो च जे रा धु र्यु सि ण्वी ते नि धा र
 पितु मि न्न म धु र्यु र्श य ती ति प्राप्ते प्रेषार्थं न्य कर्त्त क त्वे पि प्रयो ज क त्वे ना य धु र्यो कर्त्त वी
 य पत्तेः समाख्या याः कुत्राप्य बाधा त्वे प्रेषार्थं न न्य स व कु र्या त्प्रेषो धा र गौ त्व धु र्युः स व सो भा से अ
 सति विशेष वचने प्रुति प्रस्था त्रा दि स्त त्पुरुषः ॥ रशी रो त्वा ग्नी ध्रु स व क र्म क र त्वे न पा शि क
 प्रसिद्ध त्वा दि ति ध्ये यं ॥ यज्ञ लिं गं त व ध धु र्यु र वं चं धा र ये त्त्र रा स्य सं सि स र वी ते त्थ र्थे पि वा
 ध का भावा द्वा रा प्रेष यो रा धु य व त्वे पु य प न्नां स्य मा रा म पि क ल्प सू त्रेषु आ धु र्ये च
 मे व प्रा से द्वा म स्य त्थ वा न्नि कं प्रो टि वा ॥ ॥ अ त्विं कृ फ लं ॥ ॥ ये इति करणो न त ती य या वा चि नि
 उक्ताः करणं मंत्रा स्तेषां मात्र वर्तिक क्रिया जन्म फल कल्प क त्वं न नु आपु र्णं अग्न इत्या दि व त्वं

भा त
१२१

नफलानुवारकत्वमित्युक्तं कौस्तुभे तत्र समामेव चो विहचेष्टिति पूर्वमग्निं परिगृह्णातीत्यादावस्य
वाधानक्रिया तावदध्वर्यवीमंत्रेण गवशेन प्रधानभूतक्रियायां समाख्या प्राप्ता कर्तव्या धानुष
पत्रे न च याजमानेन मंत्रेणाध्वर्युगतरक्रिया प्रकाशने वयं धाना इति मंत्रेण नात्रे पास्त
मानकर्तृकत्वस्य मंत्रे प्रतीतेः अतश्च मंत्रक्रिययोरुभयोरप्याध्वर्यवत्वात्फलमपि वयं प्र
भृतिरुतमेवा अन्यथा समान इति मद्यं न मन्तामित्यादि मंत्रेण विरोधापत्तेः न च संग्रहा
धानविमापि फलवाक्यगतात्मनेपदानु रोधेनां गफलानामपि स्वर्गकामकर्तृकत्वावगा
तेर्यजमानगामित्वमिति वाच्यं श्रुतस्याप्यात्मनेपदस्य साधकाशतया तेन कल्पितस्य पि
लैंगिकस्याध्वर्युवृत्तित्वस्य वा धानुषपत्रे न चात्मनेपदस्यैतद्विषये वाधो विधेरन्य
वाधानविषये नुवा यकत्वस्यापि वाधा यत्रिः प्रमाणाभावात् अतोऽग्नि संस्कारा धानुषा
पितक्रियाजन्मानुषंगिकफलस्य कत्वमुपयोगितोप्याध्वर्यवेऽपि न का वि सति ति प्राप्ते पांकाव
नयते न त्विज आशिषं आशासते यजमानस्यैव सत्यनम्यथा सिद्धिनिगानुगृहीतात्मनेपदश्रुत्या

गम
१२१

यजमानगामित्वानुगतं सत्त्वं गवलादेव च सैत्यनम्यथापत्रानात्मनेपदश्रवणं यथा जुडपादित्यादे
तत्रापि यजमानगामित्वं अतश्च तदनु रोधेन ममेति समयजमानस्यैव व्याख्येयं मन्त्रमित्यादेनु
स्मृत्वेन यजमानस्यैव वाच्यं इति धीयत इति न रोपः प्रयोजनं सत्रे अग्न्याधानाभावाद्वा हे
रूपप्रयोजना संभवेऽपि श्रयानुसंधानविशेषरूपे इव व्यं कर्मा र्थं यत्रनुमाना संतापमिती
इति करणा विनियुक्ता एवा संतापनादिरूपफलं अतिगामित्वेऽपि कृतविरोधि संतापनिवर्तकतया
तदुपयोगितव्यं यजमानस्यैति वशाः परंपरिपाप्युपपत्तेर्निगानु रोधेन अतिगावेदं व्यपदेश
च ॥ ८ वं यत्रापि तच्चौ सहेत्यादेद्विव नायनु पयति स्तत्रापि अतिगामित्वं ॥ ९ व्य संस्कारा ॥ अति
माणां प्रकृतावंग प्रधानसाधारितात्त्वमुक्तं अतश्च देस्यशावपि वर्हिषा पूपा चरमवस्तुराती
ति विहिते पूपावटस्तरणा वर्हिष्यपि राशिं कर्हि धर्मा भवेयु रिति प्राप्ते प्रकृतो वेहिषि हवी व्या
सादयतीति वचनां गप्रधानसाधारणा द्विविरासा र्थस्यैव वर्हिषि धर्मो न कार्यमात्रार्थ इति उत
राधिकारतो वस्यतो यद्यपि वापरिभोजनीयादिवत् प्रकृतकार्यमात्रार्थस्य तत्रापि नाप्राह

भा. १२२

तकार्येपपावटसाराण्येवार्हेषिमवेपुः उपकारयष्टुमावेनेवयसार्थानामतिदेशेनविहृतावप्राकृतकार्ये
कारित्वकल्पनानुपपत्तेः नहिप्रकृतोयेनकेनविमंवेधेनापूर्वसंबंधिवर्हिषुसुदेश्यतावच्छेद
केवेनाप्राकृतस्यापितत्संबंधाद्वैमंजाहकत्वंशंकोत।संबंधविशेषग्राहकप्रमाणावलेनतावदि
शेषाणामेवप्रवेशेनानुपपत्तिसामान्यस्यादेश्यतावच्छेदकोपवप्रवेशात् नचतथापिप
यावटसाराभावनयाधर्माकोष्ठापामेवफलवमसत्यापेनधर्मजाहकत्वंलौकिकधर्ममह
तोनाप्याकीर्तिवत्तौ उपदेशातिदेशयोरभावात् फलचमसेनुस्यानापत्याभसानुवादेवता
वतिदेशकल्पनमिति विशेषः विरोधे ॥ प्रकृतावपिचनसमंत्रकवहिलेचनारिधसंगोप्रकृत्य
वसंबंधिवर्हिषोत्रार्थत्वां अपितुहविरासादेनार्थवर्तिरर्थत्वमेवाश्रितरूपविविधविधुत्पारि
वर्हिषिनैते संस्कारात्रिधातुयंयंचधातुवावर्हिलुं गतीति विहितलवनसंस्कृतस्यबोहस्यथेन
सन्नुद्गस्यासादतस्यत्रिधातुयंचधातुवावर्हिस्तगातीतिचनेनसर्वस्योवस्तरसो विनियोग
ताश्रमंत्रकलवेनमात्रसंस्कृतस्यपारेभोजनीयवर्हिषः प्राकृततश्चिरसर्वकार्यर्थत्वेनततस्वप

भा. १२२

आदिकाराणोपपत्तेः अयनफासोमेपुरोडाशत्राकलमे उवाचवयात्रे प्राप्ति आनिशांमेत्रावरा
यत्रिधाना आश्विनपात्र इति श्रुतांतत्र शकलपदस्योत्रे राहुंरियरपरेक रशेवाचित्वेनस्यतंत्रेपु
रोडाशास्येकत्वाप्रसक्तैप्रातःसवनिकसवनीपपुरोडाशवयवयरत्वंतावन्निर्विवाहं ॥ आनिशा
सेतुतदभावात्पयसामेत्रावरां श्रीगातीतिवत्लौकिकामिशादिग्राहकत्वेनोपपत्तौल्लुप्तप्र
तिपत्तिवाधेनसवतीयगततद्ग्राहित्वेप्रमणाभावइतिप्राप्तेद्वितीययाप्राप्तनस्यामिशादिप्रति
पत्तिवावगमात्तदंशेओपदेशिकारयाआतिदेशिकौप्रतिपत्तिवाधोपपत्तेः प्रातःसवनिक
सवनीयसंबंधिनामेवपुरोडाशरीनां गृहणां विहृतौ अनारभ्यपज्ञाधर्वरांवे काम्या इष्य
स्ता उपप्राकृतव्यादतिश्रुतमुयांश्रुत्वंप्रधानवरंगेष्टुपिसंज्ञोद्धारणसत्वाकाम्यशब्दस्य
चकामप्रयोउक्तत्वेनांगेष्टुपिप्रयोगोपपत्तेर्नकलमात्रपत्रत्वेपिबोदेश्येष्टिविशेषणत्वे
नाववस्थितत्वादिकोनामेवाविवक्षितत्वेसोमेपितरापत्तेः सांगेष्टुगामितिप्राप्तेः ओषुक्तवि
रपिकाम्यशब्दप्रयोगाभावाच्चतत्कत्वंसंबंधेनप्रधानमात्रपरत्वावगतेः काम्यत्वेष्टित्वोभययामर्श

भा. त.
१२४

सर्वोर्ध्वत्वं न हि पशु सा हि न स्पृष्टि सूत्पा कालां त्वे श्ये नां गत्वं प्र योज क मा पितु प्र धान प्र त्या स त्ति तु य
का तो त्क र्त्वा क्वा ध रू प हे उ त्र पे न वा त्र त री त्ता अतः सर्वोर्ध्वं ते व ॥ ॥ मां सं तु ॥ ॥ घट्टिं श ह द्दे क
शा क्वा ना म य ना ख्य स त्रै सं स्थि ते स्थि सं ते व नि गृ ह्ण ति र्ग यो पा ति त त्र य न्म गान् न ह ति ते वां त र सा
स व नी या पु रो डा शा भा वं ती ति श्रु तं मां सं भवं ती ति वि धि भा व ना प्र त्या स न त्वा पु रो डा शा स्य त दु रे
शे नै व वि धी य ते वि धे रे व हि प्र व र्त्त ना र्थं भा व ना भा व्य सा कां स त्वं अतः स त्प्र त्या स न त्मे व त दु
चि तं न स व नी या नां य स तु पु रो डा शाः स व नी या इ ति भ व दे वा रि ध त् पा ठ म् स प्रा य मि क त्वा दि
धे र त्तर स प्र त्या स न त्वा च पु रो डा शा स्य का र्यं स्ये वो र्श प त्वं स्य ष मे व न च पु रो डा शा स्य स व नी
य य दैन वै शे ष गो वि र्श षो र्शा य ते अतः सर्व पु रो डा शा का र्ये त र सं वि धी य ते ॥ स व नी य य
सं तु स व नी या स व नी य पु रो डा शा मा त्रै गो रां ला स रि कं वी अतः पु रो डा शा मा त्र स्था ने त र सं
न धा मा रि स्था त इ ति प्रा य स व नी य य द व तु रो डा श य दै पि का र्यं ल स रा य ते प्रा य म् के स
व नी य य द मे व स व नी य या गो र्श प ता य रे प्र य मा या स्तु दि ती या र्थे ल स रा म य वा रि सि द्दे वा अतः

राम
१२४

भा. त.
१२५

व नी य या गो र्शे नै व धा ना रि पं च र्क वा चे न त र सं वि धी य ते पु रो डा श य दं त्वे कं ज घ म् व
रो डा श व त्व सं बंधे न स व नी य या गो पु ला स रि क म नु वा द दृ ष्ण पु रो डा शा त लं कु र्वि
त्वा हे पु रो डा शा श दः स व नी य सं बंधि ह विः पर इ ति त स्य स व नी य य गत स क त्वं सु
कर मे व त दं व श्रु त्या रि ष दृ प्र मा रा क मं ग त्वं नि रू पि तं अतः परं प्र यो ज्य त्वं नि रू प
पि ष्य ते ॥ ॥ इ ति श्री रं व ड दे व क्तो भा री पि का यां तृ ती य स्मा सु मः पा दः ॥ ॥
सं म त १८४ ज्ये ष्ठ व द १४

राम
१२५

